

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 8

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ + Vălenii-de-Munte

MINISTERIUL CULTELOR ȘI ARTELOR
 MINISTRU: P. S. EPISCOP N. COLAN
COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, CONST. MOISIL,
 PR. NIC. POPESCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU, ARTUR VERONA, G. OPRESCU ȘI VIRGIL
 DRĂGHICEANU.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

C U P R I N S U L

T E X T :	<u>Pagina</u>
N. IORGA : Din tezaurul de artă botoșănean	1
N. GHICA-BUDEȘTI : Restaurarea bisericii mari a mănăstirii Cozia (memoriul)	22
I. ATANASESCU : Restaurarea bisericii mari de la mănăstirea Cozia (extras din memoriul de șantier)	32
N. GHICA-BUDEȘTI : La restauration de l'église du monastère de Cozia	34
VICTOR BRĂTULESCU : Pietrele mormântale de la Museul din Folticeni	38
<i>Cronică</i> de Victor Brătulescu	45
Resumat frances	48

ILUSTRĂȚIUNI :

	<u>Pagina</u>		<u>Pagina</u>
<i>Din tezaurul de artă botoșănean.</i>			
Fig. 1. – Mănăstirea Coșula.	1	Fig. 26. – Întrarea mănăstirii Vorona	19
Fig. 2. – Mănăstirea Coșula.	2	Fig. 27. – Biserica Dumineca Mare din Botoșani	20
Fig. 3. – Biserica Sfântul Ilie din Botoșani	3	Fig. 28. – Biserica Dumineca Mare din Botoșani. Ușă.	20
Fig. 4. – Clopotnița bisericii Sfântul Ilie din Botoșani.	4	Fig. 29. – Casă boierească din Botoșani, odinioară a familiei Buzdugan	21
Fig. 5. – Inscriptie. Museul din Popăuți	5	Fig. 30. – Aceiași, altă vedere	21
Fig. 6. – Cafas. Mănăstirea Vorona	5	<i>Restaurarea bisericii mari a mănăstirii Cozia.</i>	
Fig. 7. – Ușă. Biserica Sfântul Ilie din Botoșani	6	Fig. 1.	22
Fig. 8. – Inscriptie. Mănăstirea Coșula	7	Fig. 2 și 3.	23
Fig. 9. – Frescă. Mănăstirea Coșula	8	Fig. 4 și 5.	24
Fig. 10. – Frescă în interior, la Mănăstirea Coșula	9	Fig. 6 și 7.	25
Fig. 11. – Expoziția Școlii primare Marhian din Bo- toșani. Icoană (rusească)	10	Fig. 8 și 9.	26
Fig. 12. – Biserica Sfântul Ilie din Botoșani. Ctitor.	10	Fig. 10 și 11.	27
Fig. 13. – Mănăstirea Agafton	11	Fig. 12 și 13.	28
Fig. 14. – Ratoșul lui Balș	11	Fig. 14 și 15.	29
Fig. 15. – Școala primară de băieți Marchian din Botoșani	12	Fig. 16 și 17.	30
Fig. 16. – Broderie. Mănăstirea Coșula	13	<i>Pietrele mormântale de la Museul din Folticeni.</i>	
Fig. 17. – Cruce țesută, pentru veșmânt. Mănăstirea Coșula	14	Fig. 1. – Piatra de mormânt a lui Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare	39
Fig. 18. – Patrafir. Mănăstirea Coșula	15	Fig. 2. – Piatra mormântală a soției lui Ieremia Părcălab	40
Fig. 19. – Semnătura lui Miron Costin se găsește astfel pe o carte rusească de la foasta mănăstire Coșula, acum la Institutul de Istorie Universală	15	Fig. 3. – Piatra de mormânt a monahiei Ilimia	40
Fig. 20 și 21. – Biserica Uspenia din Botoșani. Ins- cripțiile românești	16	Fig. 4. – Un fragment de piatră mormântală cu inscripție latină	41
Fig. 22. – La Mănăstirea Agafton	17	Fig. 5. – Un alt fragment de piatră mormântală cu inscripție latină	41
Fig. 23. – Museul din Popăuți: însemnare din 1-iu- lanuar 1752 (7260)	17	Fig. 6. – Fragment de piatră cu inscripție latină și cu emblemă	42
Fig. 24. – Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Tâmpla (sec. al XVIII-lea)	18	Fig. 7. – Fragment de piatră cu ornament	43
Fig. 25. – Biserica Sfântul Gheorghe din Botoșani (refăcută)	19	Fig. 8. – Piatra de mormânt a Magdalinei, soția lui Petru secretarul	43
		Fig. 9. – Piatra mormântală a lui Simon	43
		Fig. 10. – Piatra mormântală cu inscripție românească.	44

DIN TESAURUL DE ARTĂ BOTUȘĂNEAN

DE N. IORGA.

Congresul Ligii Culturale ținut la Botoșani în 1938 a dat prilej să se scotocească din bogatele colecții ale Școlii Marchian, datorite stăruitoare și inteligente trude a d-lui director C. Iordăchescu, precum și din acelea ale unor familii, între care în rândul întâiu familia Balș, o samă de mărunțișuri artistice, care nu erau cunoscute până acum și pe care înțelegerea Comitetului de organizare le-a adunat, pentru o bucată de vreme, în chiar sala cea mare a clasei întâia a vechii școli primare, de care este vorba mai sus.

În același timp, am putut să străbat județul, pentru a căuta, în localități mai puțin cunoscute, elemente de arhitectură și în general de artă religioasă, care până atunci erau prea puțin cunoscute, sau care, cu acest prilej, au ieșit pentru întâia oară la iveală.

Cu acest prilej, am constatat și lucruri cu totul greșite, capabile de a denatura cu desăvârșire caracterul unui monument istoric, precum este pictura, datorită unor bune intenții și din partea cui a comandat și din partea cui s'a încumetat să execute, din biserica Doamnei lui Petru Rareș, Uspenia (Ospenia), care rămăsese nezugrăvită și era mai bine să păstreze acest caracter decât să fie împodobită cu niște exerciții de desen pe pereți și cu vitralii care nu se potrivesc, nici cu tradiția religioasă, nici cu cerințele cele mai elementare ale artei și mai ales nici cu ceia ce se

cere, potrivit cu tradiția, într-o zidire de această vechime și însemnătate.

Fig. 1. — Mănăstirea Coșula.

Este vorba și de anumite lucruri mai ușoare, care se pot face la biserica de mănăstire a lui Ștefan-cel-Mare, în marginea orașului, în ceia ce forma odinioară satul, care se numește astăzi Păpăuți,

Fig. 2. — Mănăstirea Coșula.

Fig. 3. — Biserica Sfântul Ilie din Botoșani.

dar al cărui adevărat nume este Popăuți, cea ce înseamnă, cu un sufix slav, același lucru ca și Popeștii, satul urmașilor „popei” întemeietor: trebuie semnalat cu recunoștință că și parohul de la această biserică, reparată de multă vreme prin îngrijirea Comisiei Monumentelor Istorice și a cărui admirabilă pictură a fost spălată cu simț și delicateță în anii din urmă, s'a grăbit să adune

care nici fiii Doamnei și nici ginerele ei Alexandru, ocupat aiurea, nu s'au grăbit s'o adauge la solida și frumoasa construcție.

În aceste câteva pagini se caută a se arăta, în jurul fotografiilor care s'au luat, câteva din elementele noi, căpătate cu prilejul acestei vizite și a excursiilor care au urmat.

ARHITECTURA.

Orașul și județul Botoșani reprezintă, poate și supt influența frumoaselor clădiri istorice, de caracter religios, din Suceava atât de apropiată, un extraordinar avânt al unei arhitecturi de o soliditate și de o armonie extraordinară, care face onoare boierilor, cărora, în acest ținut de aristocrație, li se datoresc aceste strălucite fundații. Vreau să adaug că, în legătură cu această înțelegere a frumuseții arhitectonice, s'a lucrat și la Ipoteștii lui Eminescu, cu banii dăruți de colecta făcută de ziarul „Neamul Românesc”, în ridicarea noului lăcaș, menit să pună în legătură amintirile marelui poet cu nevoile sufletești ale poporului din vechiul sat al lui Ipate (Hypatius), Ipătești, de unde Ipotești.

Un drum făcut anume la Coșula, al cărui nume vine fără îndoială de la un întemeietor Coșulă (a Coșulei) a îngăduit să se facă din nou cercetări, încă mai amănunțite, asupra frumosului monument pe care l-a ridicat Vistierul lui Petru Rareș, adăugându-se și alte elemente, pe lângă acelea, destul de bogate, pe baza unor fotografii mărunte luate în pripă, pe care le dăduse autorul, într'un an precedent, al acestui „Buletin”, rămânând ca d. Ștefan Balș, unul dintre cei mai harnici arhitecți ai Comisiei, să facă anumite lucrări de lămurire a formei prime, peste adăugirile nepotrivite și grosolane, dându-se și de urma acelei picturi interioare care s'a putut vedea, încă de mai multă vreme, de-asupra portalului. S'au luat două frumoase fotografii, care prezintă și o vedere laterală, pe care o strică numai adausul pilaștrilor de modă apuseană aici, pe când, în Muntenia, originea lor este mai curând grecească, și o vedere a fațadei, în care, fără îndoială pe vremea fostului egumen Filaret Beldiman, fratele poetului „Jalnicei Tragodii”, s'a adaus un pridvor de caracter apusean, care denaturează liniile, precum și turnurile, făcute cu un amestec de stil muntean din secolul al XIX-lea și de cuple rusești în formă de bulb, au adaus la lipsa de gust, care se învederează, de altminteri, și în linia ieșindă a unei veșmintării, de același caracter cu totul modern. Și urâtul acoperiș de tablă fără strașină este cu totul împotriva caracterului nobil al clădirii de la început. Poate că, ajutând și

Fig. 4. — Clopotnița bisericii Sfântul Ilie din Botoșani.

din ce cuprindeau lăzile sale, pentru a da o privilegiu cât se poate mai deplină a caracterului elementelor decorative din acest lăcaș. E absolut necesar ca solidele case vecine să înceteze de a fi o casarmă, închinându-le unui nobil scop cultural. S'ar putea face ceva și la „Sfântul Gheorghe”, unde iarăși, din cauza isprăvirei târzii a ctitoriei Doamnei Elina, a lipsit timpul pentru a face o zugrăveală, care era neapărată după obiceiul timpului și pe

Fig. 5. — Inscriptie. Museul din Popăuți.

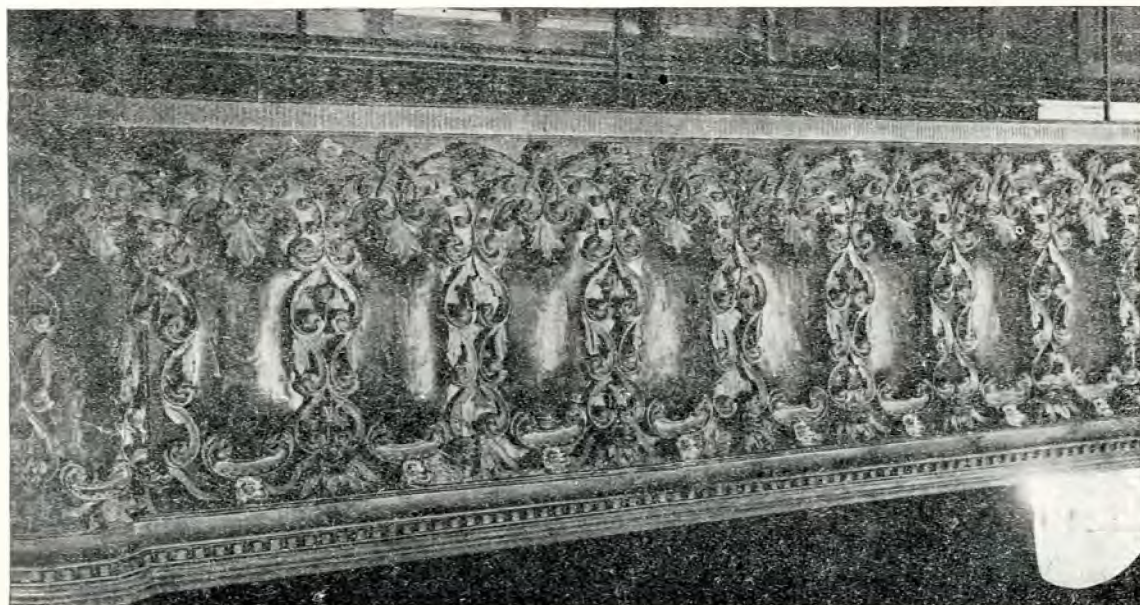

Fig. 6. — Cafas. Mănăstirea Vorona.

Fig 7. – Ușă. Biserica Sfântul Ilie din Botoșani.

județul sau rezidența regală, s'ar putea ajunge, fără o protestare din partea unor locuitori de cea mai frumoasă rasă, cari au presintat cu avânt și grație cele mai caracteristice danțuri ale regiunii, s'ar putea ajunge, zic, la stabilirea și aici, ca și în atâtea lăcașuri care dătoresc revenirea la liniile de la început grijei „Comisiei Monumentelor Istorice“, a acelei forme pe care a dorit-o Vistierul Mateiaș și pe care a știut s'o aducă la îndeplinire meșterul, de bună samă un om de țară, pe care el l-a ales pentru realizarea darului pe care înțelege să-l facă lui Dumnezeu (fig. 1 și 2).

Ca model pentru orice construcție de mai târziu, chiar dacă n'ar fi fost acea influență suceveană, de care am vorbit mai sus, pot să servească ambele biserici ale princesei sârbe Elina, care își zicea cu atâta mândrie: fiica lui Ion Despot,

există în perioadele caracteristice și clasice ale acestei arhitecturi din Moldova.

Nu există niciuna din bisericile botușănene, care să nu presinte, supt această influență, un caracter impresionant de vigoare și în același timp de perfectă potrivire estetică.

Inscripția bisericii Sfântului Ilie arată ca întemeietori pe acei blănari din Botoșani, vestiți pe vremuri, când fiecare boier era obișnuit să poarte un solemn și foarte călduros costum blănit, însă a căror soartă a fost așa de tristă în cursul dezvoltării economice greșite a secolului al XIX-lea, ei fiind siliți să se retragă înaintea năvălirii concurenței evreiești, dar nu fără să lase, ei singuri dintre meșterii vremilor trecute, un semn al durerii lor pentru situația pierdută, prin acea plângere, pe care, găsind-o din întâmplare, am publicat-o,

Fig. 8. — Inscriptie. Mănăstirea Coșula.

în concepția balcanică mai mult decât un despot bizantin, după tradiția creată încă de pe vremea lui Ștefan, fiul lui Lazăr, în secolul al XV-lea, adică un „Țar“ ortodox, succesorul împăraților din Constantinopol: Sfântul Gheorghe și Uspenia.

Dar la formele vechi ale arhitecturii moldovenești, la care turnul cu clopotul era cuprins în acel zid de încunjur, care din nenorocire a dispărut și ale cărui urme s'ar putea reconstitui prin săpături în jurul lăcașului care a rămas isolat în mijlocul unei populații, din nenorocire de altă națiune și altă religie, secolul al XX-lea a introdus, supt influența apuseană, catolică, venind din Bucovina, marea clopotniță, care a resistat la toate vicisitudinile vremilor: legată de însăși țesătura arhitectonică a bisericii, ea formează o unitate, care, cu mica turlă de-asupra naosului, prea șubredă în eleganța ei ca să susțină clopotul, nu

împreună cu alte lămuriri asupra breslei, în Memoriile Academiei Române.

Această inscripție, pe care am dat-o cu numărul 490 în primul volum al cărții mele „Inscripții din bisericile României“, are acest cuprins: „Acestă clopotniță s'au făcut prin silința epitropilor Chiriace staroste, Ștefan Patatu, Gheorghe Paiu, erei Costandin, cu cheltuiala dumilor sali i a toată brasla blănarilor și altor fraț ctitori cari au făcut agiutor; 1809, Iuli 20“.

Pare într'adevăr să fie o clădire făcută din nou și care s'a păstrat neatinsă până astăzi, poate însă cu o schimbare în ce privește micul turn rotund de-asupra naosului, căruia i s'a adaus un coperiș în formă de vas răsturnat, care nu contribuie de sigur la frumuseța unei clădiri care altfel poate să servească drept model. În special clopotnița este de o mare frumusețe și ar merita,

pe o vreme când zidirile noi, după recomandăția „Comisiei Monumentelor Istorice“ și ale episcopilor, se fac mai mult în forme muntene, ce nu sânt totdeauna potrivite cu o climă mai rece, să servească drept îndreptar tuturor acelor care ar voi să ridice lăcașuri noi. Numai în cele mai vechi și mai frumoase biserici din partea de Sud a țării se pot vedea rădicându-se turle a căror

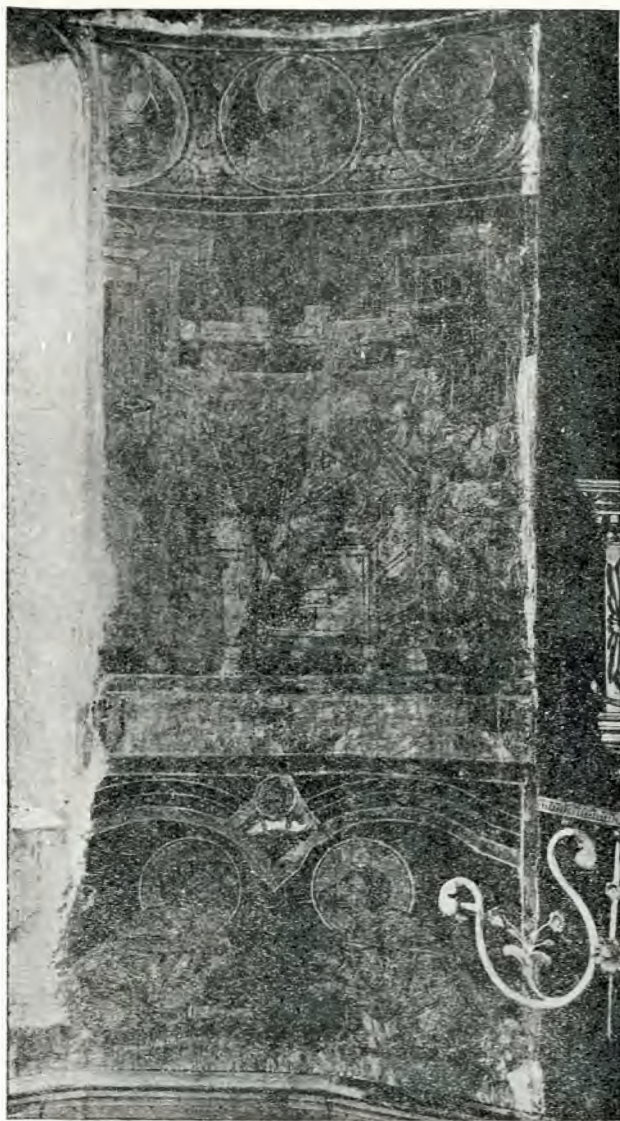

Fig. 9. — Frescă. Mănăstirea Coșula.

încordare verticală să fie așa de impresionantă.

Întrarea se menține, ca în vechile biserici ale lui Ștefan-cel-Mare și urmașilor lui, prin partea dreaptă, în față fiind numai, pe deosebitele registre, o serie de ferestre înguste, care au un frumos caracter decorativ. Încunjurată de o curte bine îngrijită, cu înalți copaci bătrâni, această biserică, și ea cuprinsă astăzi într'un mediu de străini, sărac și murdar, ar trebui să fie scoasă în relief

prin degajarea, pe care nu odată am cerut-o, de la Primăriile aservite câte odată unor interese particulare și fără destul simț național, pentru toate clădirile noastre de odinioară, pângărite de emigrația evreiască, desprețuitoare și impie (fig. 3).

Ca un termin de comparație adăugim, tot din Botoșani, înfățișarea unei clopotnițe de o mai mică înălțime și terminându-se printr'un acoperiș de caracter mai mult rusesc, care, datând tot de la începutul secolului al XIX-lea, reprezintă generalizarea aceluiași tip (fig. 4).

La Botoșani el este reprezentat, cu deosebiri în ce privește amănuntele, și la „Trei Ierarhi“, a cărei formă primă, de la 1789, a fost schimbată de noii epitropi, doi negustori, un boierinaș și un preot, „cu ajutorul hristienilor“, abia la 1833, apoi la „Sfântul Spiridon“, măreața zidire datorită aceluiași Gheorghe Paiu, vrednic de recunoștința generațiilor următoare, pe care l-am întâlnit în legătură cu blănarii la „Sfântul Ilie“, data cealaltă fiind ajutat de preotul Eftimie cu rangul de sachelarie. Aici avem mulțămirea de a descoperi și pe arhitect, care se intitulează, nu „meșter“, ci „calfă“. Acest arhitect din 1817 este un Grec din Mitilene, Dimitrie Mitilineu. Familia Paiu a continuat să ajute biserica, această clopotniță fiind refăcută, atât de târziu, la anul 1860, de o membră a familiei Paiu, Elena.

Crearea și dezvoltarea acestui tip se poate urmări pe baza inscripțiilor locale, începând cu acelea de la Ospenia și de la Sfântul Gheorghe. La cea d'inițiu, clopotnița, isprăvită la 1819, când s'a făcut acoperemântul de tinichea, sau cum se zicea atunci: de „fier“, nu poate să fie, cum am crezut odinioară, datorită lui Mihail Racoviță, pomenit ca înouitor în anii 1724-25 (*Inscripții*, I, n-le 463-4).

La „Sfântul Gheorghe“, de și o inscripție din 1864, cu pomenirea epitropului Dimitrie Cârste, pretinde că turnul clopotniței este din această vreme, spre mai marea laudă a preotului Alexandru Urzică, înaintașul cunoscutului medic de prin 1880-90, o altă inscripție restituie adevărul și stabilește ca întemeietor al clopotniței pe preotul iconom Ilie, care este pomenit și în actele botușănene: data este tot 1819, — cum se vede, un an de mari prefaceri și adăugiri. Cu un an înainte de a se face frumosul turn de la „Sfântul Ilie“, în 1808, tot Dimitrie Cârste, care în acest cas ar fi trebuit să fie foarte tânăr, dacă nu este vorba de doi purtând același nume, prefăcea din lemn bisericuța lui Sandu Borcilă și Dimitraș, în 1808, „în vreme stăpâniri Marelui Împărat Alexandru Povlovič a totii Rosii“, părănd deci împăcat cu

idea că a încetat stăpânirea românească, la biserica „Sfântul Nicolae“.

Dar și aici clopotnița este mai târzie, după cât se pare din 1822, deci supt influența celor de la 1819 (*Inscripții*, I, n-le 492-7).

La biserica „Roset“, numită așa după numele Vornicului a cărui fiică, moartă în 1846, este înmormântată supt o piatră în care mândria înstrăinării pune pentru cea moartă, „fragedă ca o rosă“, o inscripție care este și grecească și francesă și germană, Costachi Roset, devenit apoi Mare Vornic, a adăugat la 1831 acestei biserici a Strateniei o școală de psaltichie greacă și „slavonească“,

adecă „ochi-negri“, care a și fost îngropat acolo, în anul după săvârșirea clădirii, în lăcașul al cărui „ctitor și întâiu începătoriu“ este intitulat pe piatra de mormânt, supt care a găsit loc de odihnă, puțină vreme după aceasta, și soția sa, Maria Bașotă, în legătură cu marele binefăcător din ținutul Dorohoiului, care a lăsat prin testament să se ridice, pentru copiii de săteni, gimnasiul, de un caracter cu totul deosebit, care există și până acum.

În alt cartier al orașului, familia Varlaam, prin Grigore, fiul Stolnicului Manole și nepotul de fiu al altui Manole, a durat întâiu, peste clădirea

Fig. 10. – Frescă în interior, la Mănăstirea Coșula.

pentru „copii săraci“ (*ibid.*, n-le 498-500).

Prin 1830, după ce Botoșanii căpătaseră, de la unul din ultimii Fanarioți, un adevărat privilegiu de autonomie cetățenească, ale cărui acte le-am putut găsi și publica în volumul V din „Studii și Documente“, în legătură și cu acel străbun al meu, Manolachi Iorga, s'au ridicat pe rând, două dintre ele isprăvindu-se chiar în același an 1834, biserica „Sfântul Dumitru“, lângă școala Marchian, având ca hram și pe Sfinții Apos'oli Petru și Pavel, unde, pe lângă Medelnicerul Grigore Racliș, dintr'o veche familie locală, se întâlnește ca fondator Comisul, de origine greacă, Ion Mavromati,

de lemn mai veche, puternica biserică de piatră din 1834, cu ajutorul Bucovineanului Ioan Cârstea, mai târziu Cristea, care poartă titlul de baron, și el pomenește în inscripție tot neamul, între care o soră Profira, măritată cu Aga Grigore Cananău, dintr'o familie de origine grecească, înrudită de aproape cu familia, ajunsă domnească, a Callimachilor.

Biserica „Dumineca Mare“ este cea mai nouă, dar din aceiași vreme a începutului Regulamentului Organic, avându-și data de 1838 pe ușă.

O prosperitate deosebită a Botoșanilor, în legătură și cu avântul bucovinean, se poate observa în această vreme de la 1830-40.

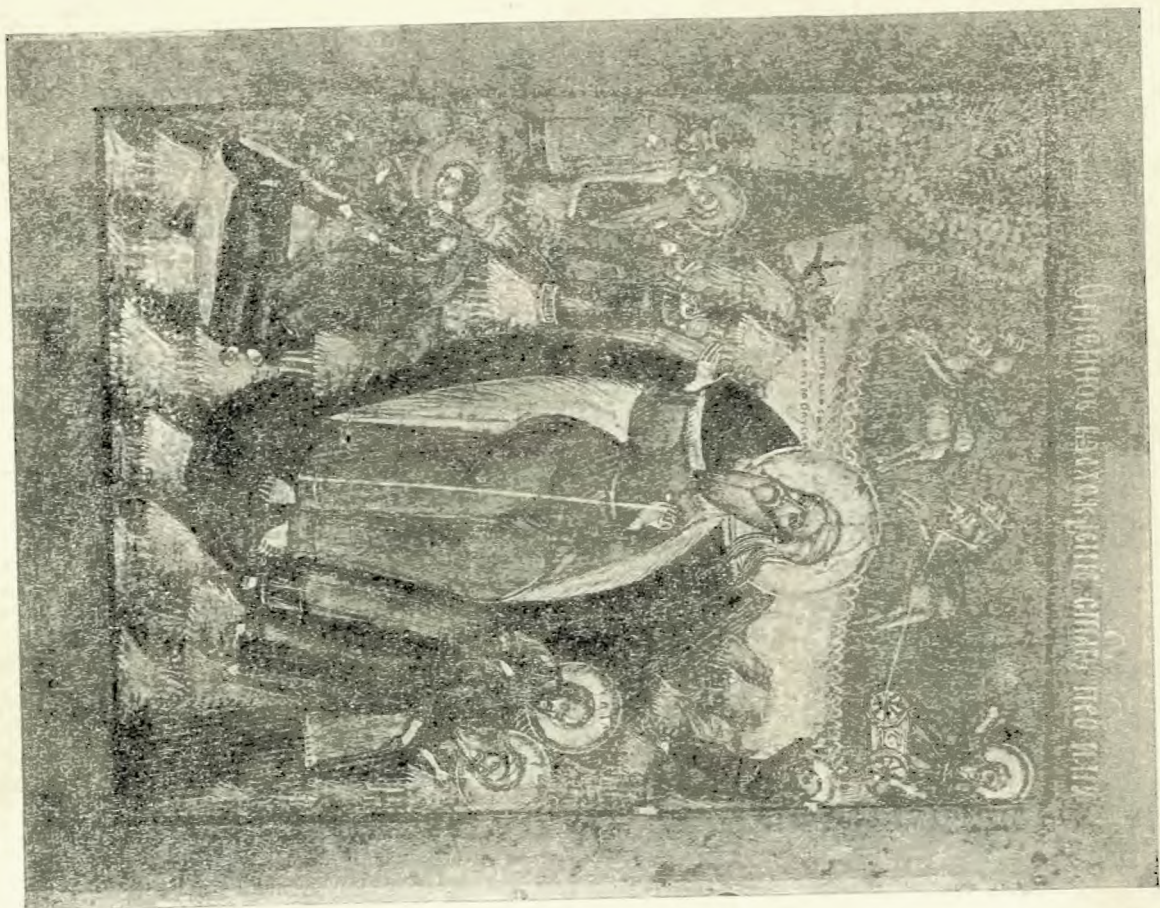

Fig. 11. — Expoziția Școlii primare Marichian din Borosani. Icoană (Tuscană).

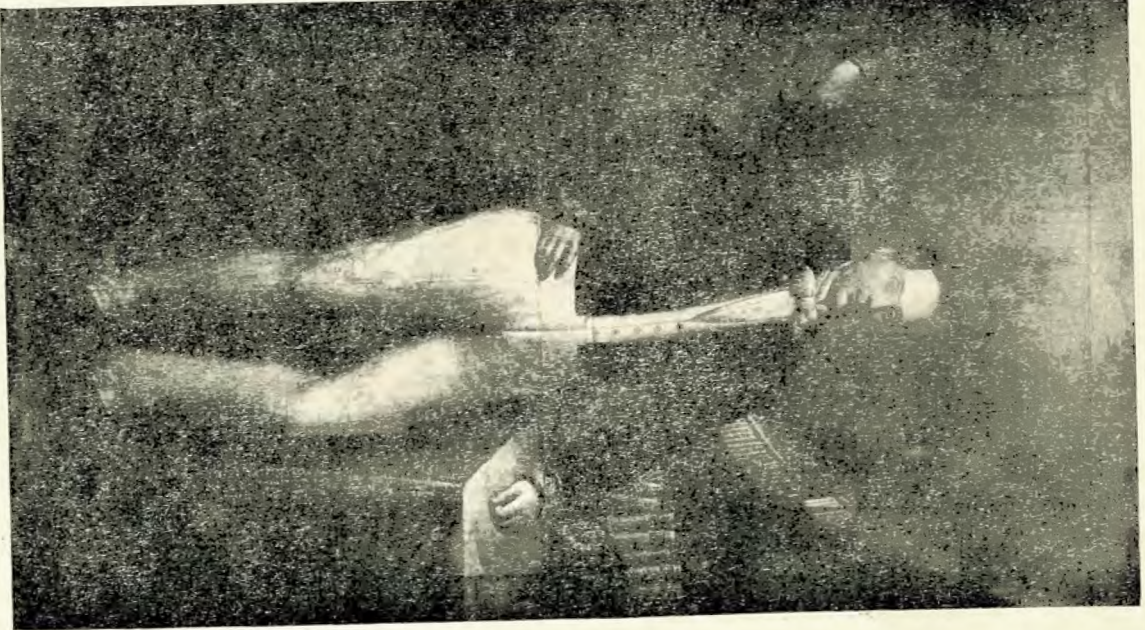

Fig. 12. — Biserica Sântul Ilie din Botoșani. Cutor.

Fig. 13. — Mănăstirea Agafon.

Fig. 14. — Ratoșul lui Balș.

Într'adevăr, biserica „Maicii Domnului“, a Armenilor, care este din 1795, a fost înaltă de Ștefan David Goilav, fiul lui David și nepotul lui Luca, — pe lângă care era ca avocat fiul lui Manolachi Iorga, Costachi, bunicul meu —, la 1832 (*ibid.*, n-le 504 și 506).

Acest avânt de clădiri îl întâlnim, de altminteri, și de-a lungul județului întreg. Astfel, biserica de la Stănțești, al cărei nume presupune un înaintaș cu numele de Stanciu, cu totul neobișnuit în Moldova, această biserică pe moșia familiei Calimachi s'a clădit de cunoscutul Mare Vornic Alexandru Calimachi, ctitor și de școli în județul Tutova unde își avea moșiile, la anul 1837. Aici avem marele avantaj de a cunoaște, nu

Nu se poate o mai interesantă colaborare între boierii mari și între sătenii de pe moșie, cari sânt așa de iubiți și de respectați, încât ctitorul, care nu cheltuise bani pentru nimic din operă, a ținut ca ei să fie arătați, dacă nu cu numele lor individuale, cel puțin cu grupul din care făceau parte (*ibid.*, no. 536).

Influența acestui tip orășenesc, cu clopotnița lipită de naos, s'a întins, cum am spus, și asupra întregului județ, și o regăsim astfel în monumntala clădire, a cărei reparație cu ajutorul Comisiei noastre se impune neapărat și cât mai răpede, fiindcă este primejdie de prăbușire, la biserica familiei Vădescu din Cervicești: o fotografie n'a fost luată, dar ea va putea să se deie, când lucrările

de consolidare vor fi terminate. Deocamdată, iată cum se înfățișează, într'un cadru gospodăresc, înflorit de iubirea pentru biserică și pentru însăși locuința lor, a numeroaselor călugărițe care s'au adunat acolo și care formează aproape un sat, împreună cu populația care s'a strâns împrejur, la biserica, de un interior atât de elegant, supravegheat clipă de clipă, care se numește Agafton, după acel ctitor, care o întemeiasă, firește, pentru călugări, care purta numele de Agafton, Agathon.

Clădirea lui, foarte umilă, n'a putut să fie ridicată la nivelul lăcașelor

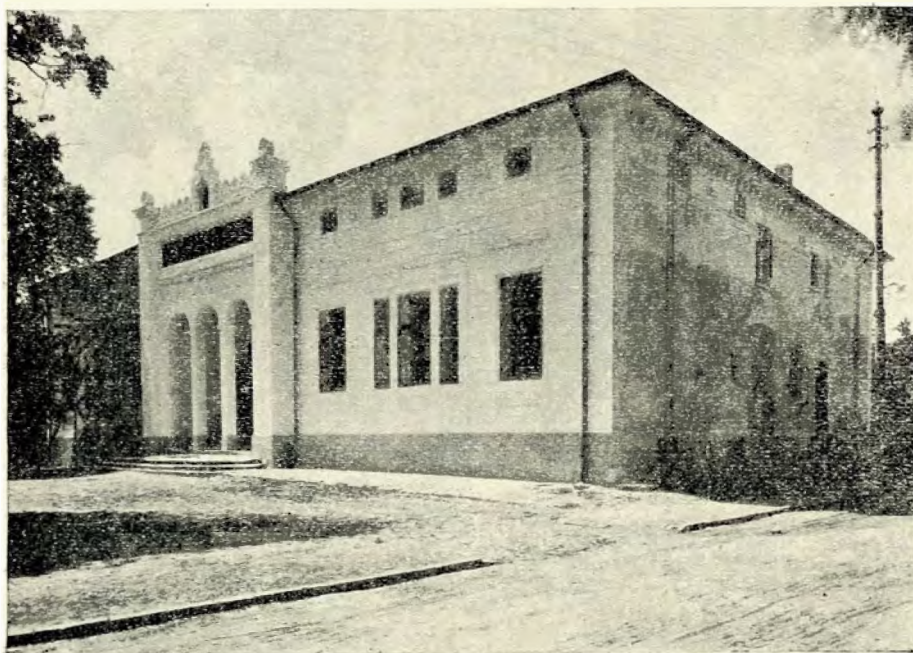

Fig. 15. — Școala primară de băieți Marchian din Botoșani

numai pe omul de casă care a funcționat ca îngrijitor (epistat), polcovnicul Ilie Dobraniș, de la care poate să fi venit și planul, pentru că altfel s'ar fi însemnat arhitectul, „calfa“, dar și pe acei cari au fost „lucrători cu mâinile“ și anume „locuitorii acestui sat Stănțești“, însemnați în inscripție, ceia ce ni arată cum se poate întemeia, supt oblăduirea unui mare boier, un mare sat, cu oameni aduși de pretutindeni. În adevăr, se pomenesc, pe lângă Chisălițeni, cei mai vechi locuitori de acolo, de la Chisăliță, Chibăcenii de la Chibaciu, Cercelenii de la Cercel, Țărănenii de la Țăranu, Tălăbenii de la satul lui Tălăbă, Cuntanii de la satul Cunta, Ciubotărenii, de la Ciubotari, Spenenii de la Spenea, Morărenii, din satul Morarilor, Bombenii, din satul după numele moșului Boambă.

botușănene: supt acoperișul de simplă șindilă, neconținut ruinat, zidirea solidă are încă înfățișarea unui schit de călugări săraci (fig. 13).

În aceeași tradiție de interesante zidiri, care în domeniul profan se întâlneau neapărat odinioară în prăvăliile botușănene, ca acelea mai ales ale Armenilor, cum a fost Măgărdici, „Ioan Înainte-Mergătorul“, se întâlnesc în această regiune *ra-toșuri* (Rathaus), care serviau drept adăpost, și din care dăm unul din cele mai caracteristice, care s'a păstrat, din fericire (fig. 14).

În orașul însuși, după perioada din 1830-40, care se ținea strânsă, cu toată invazia clopotnițelor, de tradiția de odinioară, s'au făcut o serie de zidiri în stil occidental, cu elemente de fals gotic, corespunzătoare cu stilul „bisericii nemțești“, a

Fig. 16, — Broderie. Mănăstirea Coșula.

catolicilor, în cea mai mare parte refugiați poloni. El se păstrează în casa Ciolac, salvată de instalarea Evreilor prin aceea că a devenit un internat de băieți în mijlocul unei minunate grădini, și în clădirea pe care arhiepiscopul Marchian Folescu a dăruit-o ca întâie școală a orașului și care poartă numele de „Școala Marchian“, aceea a unor începuturi la care nu mă gândesc, date fiind obiceiurile școlare de odinioară, cu punerea în genunchi și ciocnirea cu creta în frunte, cu o deosebită emoție recunoscătoare (fig. 15).

La mănăstirea Vorona, a cărei arhitectură, și frumoasă și solidă, trimete tot la epoca Regulamentului Organic, când a fost marele avânt al orașului și al regiunii, am făcut să se fotografieze o lucrare de sculptură în lemn, de cel mai frumos caracter, care încunjoară cafasul. Ea poate să fie asemănată cu lucrările care se făceau, în vremuri mai îndepărtate, prin țările apusene (fig. 6).

Lucrul în metal nu lipsește. Și aici este un stil local, care se deosebește, prin nobleța lui,

Fig. 17. — Cruce țesută, pentru veșmânt. Mănăstirea Coșula.

SCULPTURA.

Este sigur că în aceste părți botușănene au existat adevărate bresle de meșteri artiști, cari se așezau lângă meșterii de ocupație obișnuită. În ce privește sculptura, ea era capabilă să dea lucruri așa de frumoase cum este această inscripție din același an de mari prefaceri, purtând data de 1833, care a fost expusă la Muzeul din Popăuți, presintând o coroană princiară sprijinită de doi lei și o inscripție cu litere de un caracter cu totul deosebit, din care am putut să deslușesc numai la sfârșit: Gheorghe (fig. 5).

de lucrările de fier pe care le fac, prin orașele mai mici din Muntenia, de obicei meșterii țigani, — ca la Vălenii-de-Munte în atâtea exemple. La biserica „Dumineca Mare“, ușa de fier are inscripția pe care am dat-o în publicația mea citată (no. 489). Ea poartă data de 1838 și literile V. S. I. O., al căror sens n'am putut să-l deslușesc.

Dar la „Sfântul Ilie“, ușa lucrată în romburi, în mijlocul căroia sânt așezate rosete, iar în mijloc o mare flcăre învoaltă, are data de 1812 (fig. 7).

P I C T U R A.

La Coșula, unde o lungă inscripție de cuprins retoric religios, datând dintr'o epocă destul de apropiată, a fost fotografiată pentru întâia oară (fig. 8), în interior stau alături două picturi, dintre care una are un caracter evident vechiu și tradițional, atribuită meșterului însărcinat de Vistierul Mateiaș.

Foarte usată, ea îngăduie recunoașterea deplină numai a unora din figuri, care sânt evident în cel mai caracteristic stil al secolului al XVI-lea (fig. 9). Dar, alături, un meșter cu mult mai nou, de prin anii 1820, cum o arată și caracterul urâtelor inscripții, a adăus o altă pictură, care, sau venind din inspirația acestui zugrav mai târziu, sau reproducând într'o formă caricaturală o pictură mai veche, are avantajul că presintă tot felul de figuri curioase luate din realitate, așa încât, lângă cutare înger cu multe aripi, se vede un Turc, cum erau acei cari făceau negoț prin Moldova pe vremea aceia, și chiar, fugind înaintea săbiei lui, un prigonit, care-și are întreaga îmbrăcăminte, luată din realitate, a unui țăran moldovean din aceste părți (fig. 10).

În materie de icoane, de și este de origine rusească, iată frumoasa icoană, nu prea veche, care a fost expusă la școala Marchian (fig. 11).

În schimb, cum o știu eu însumi din amintirile mele, Botoșanii au avut o adevărată școală de zugravi, cari lucrau icoanele într'o encaustică grosolană, ale cărei colori se deteriorau, întunecându-se foarte răpede. Mama mea a comandat, astfel, un șir de icoane, pe care le-a păstrat până la sfârșitul zilelor sale și care erau în această tradiție locală botoșăneană.

Veniți de peste graniță, din Bucovina, sau mai de departe din Apus, erau pe la Botoșani, la începutul secolului al XIX-lea, până pe la 1840, și portretiști la cari se adresau boierii de acolo.

Cunoșteam, de multă vreme, foarte frumosul

formal, după moartea ei, Comisiei Monumentelor Istorice și care este reținut și până acum de stră-

Fig. 18. — Patrafir Mănăstirea Coșula.

nepotul ei, profesorul Ion Sângiorgiu. Regret că nu pot să înfățișez acest portret, a cărui fotografie s'ar putea căpăta prin bunăvoința deținătorului

Fig. 19. — Semnătura lui Miron Costin se găsește astfel pe o carte rusească de la foasta mănăstire Coșula, acum la Institutul de Istorie Universală.

portret ale unei doamne din familia Stroici, pe care venerabila mea rudă prin alianță între Stroicești și Iorgulești, Miliuța Stroici, îl făgăduise

actual.

Dar există încă „la Sfântul Ilie” portretul unuia din ctitori, pe care-l dăm aici (fig. 12).

ȚESĂTURILE.

Numai la Coșula se găsesc admirabilele țesături din secolul al XVI-lea, care pot fi așezate alături de acelea care se află în Museul Mănăstirii Slatina, a lui Alexandru Lăpușneanu și, anume, în turnul de la partea unde dăunăzi erau în primejdie să ardă, împreună cu clădirile, miserabil îngrijite și supravegiate, ale unor călugări nevrednici de a

cripțiile au un caracter greco-slav. Ar trebui ca asemenea reproduceri, pe care nu le-am putut pune în ale mele „Arts mineurs“, în lipsa unor fotografii bune, să fie redată și în colori, care fac o mare parte din farmecul lor (fig. 16, 17 și 18).

În sfârșit, aducând de la Coșula, spre păstrare în Biblioteca Institutului de Istorie Universală, câteva cărți, mai mult rusești, care nu-și pot avea întrebuințare în serviciul divin din bisericile noastre,

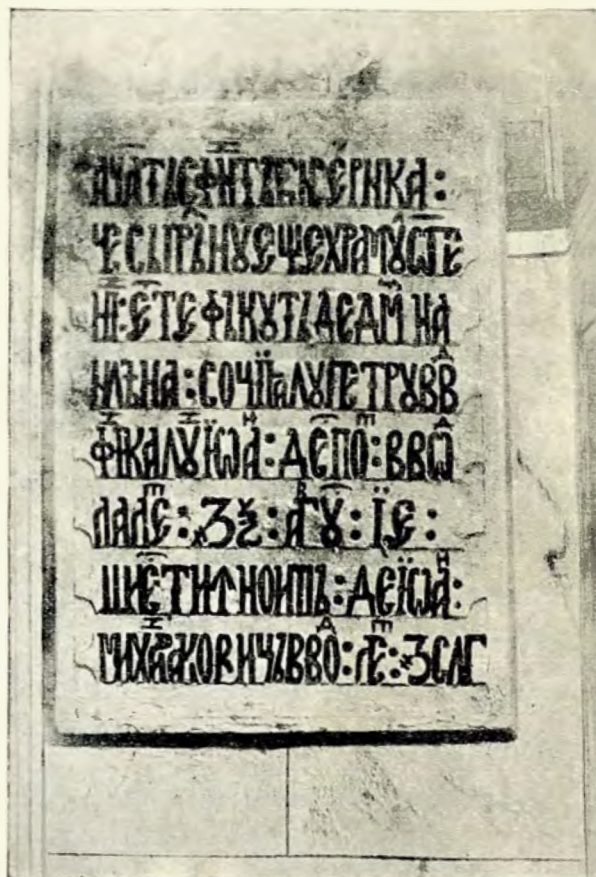
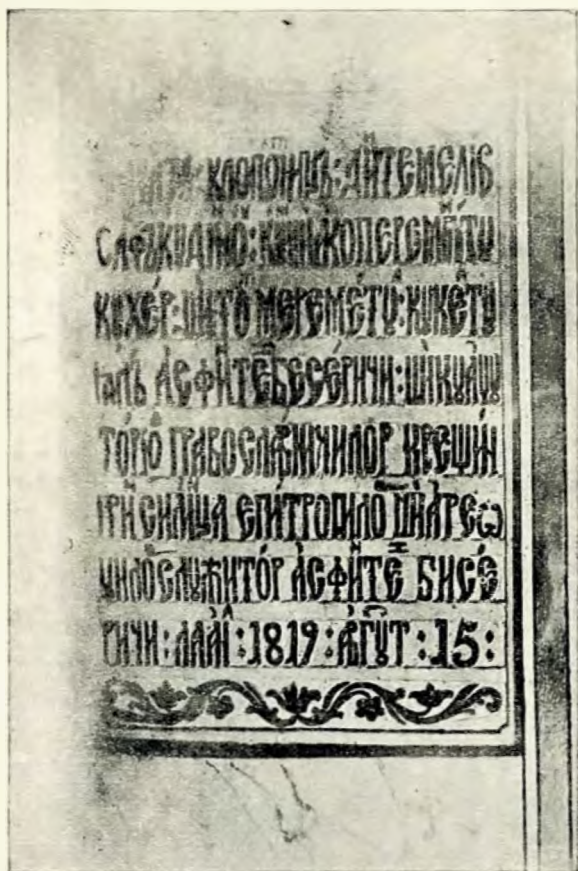

Fig. 20 și 21. — Biserica Uspenia din Botoșani. Inscripțiile românești.

locui în astfel de încăperi domnești. Le-am dat odinioară, în proporții mici, cu totul neîndestulătoare, în articolul meu despre Coșula. M'am simțit dator, de data aceasta, să le fac a fi fotografiate din nou, — ca și inscripțiile românești de la Uspenia (fig. 20, 21, 25; cf. *Inscripții*, I, n-le 463, 464; cea slavonă; *ibid.*, no. 462)¹ —, și, afară de patrafirul de dimensiuni mai mici, celelalte două se pot așeza cu mândrie între cele mai strălucite manifestații de artă din acest timp. Lucrul pare să fi fost făcut în Moldova însăși, și de ins-

am avut bucuria de a găsi pe una, supț textul acela rusec, căci în regiunile acestea, ca la Vorona (fig. 26), a cărei zestre de manuscrise și de vechi cărți este descrisă de mine, acum mulți ani de zile, tot în Memoriile Academiei Române, s'a risipit de un vânt de ignoranță și de desmățul conducerilor egumenești cari s'au succedat de atunci, călugării ruși fiind în neconținută concurență cu cei moldoveni, iscălitura lui Miron Costin, în forma pe care o reproducem: „Miron Vornicul de Țara de Gios“ (fig. 19.).

¹ Se adaugă în planșe alte elemente de artă locală (n-le 22-24, 27-30).

Fig. 22. — La Mănăstirea Agafon.

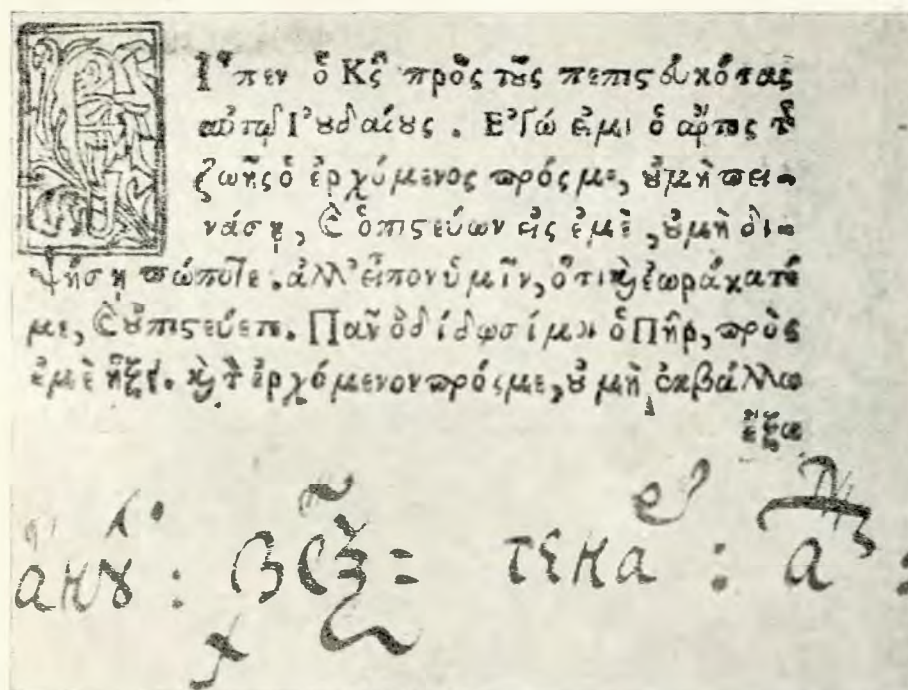

Fig. 23. — Museul din Popăuți: însemnare din 1-iu Ianuar 1752 (7260).

Fig. 24. — Biserica Sf. Gheorghe din Rotești. Tâmpla (sec. al XVIII-lea).

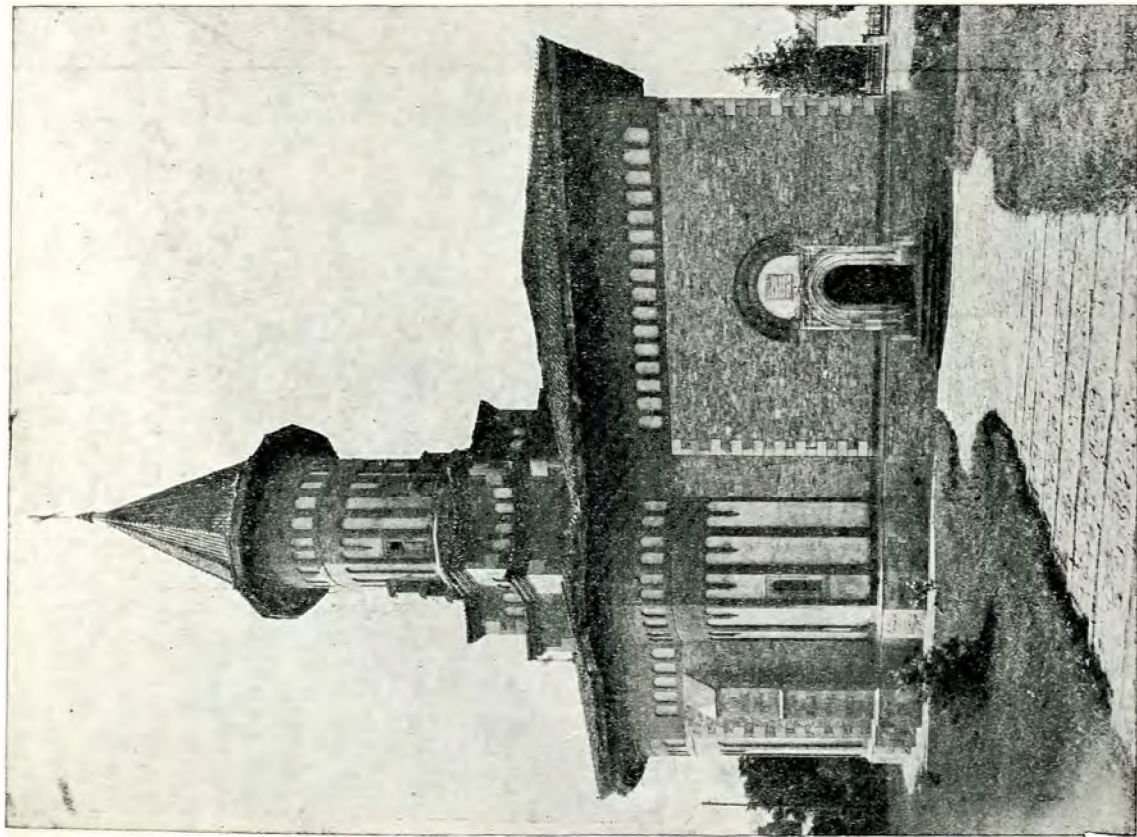

Fig. 25. — Biserica Sfântul Gheorghe din Botoșani (refăcută).

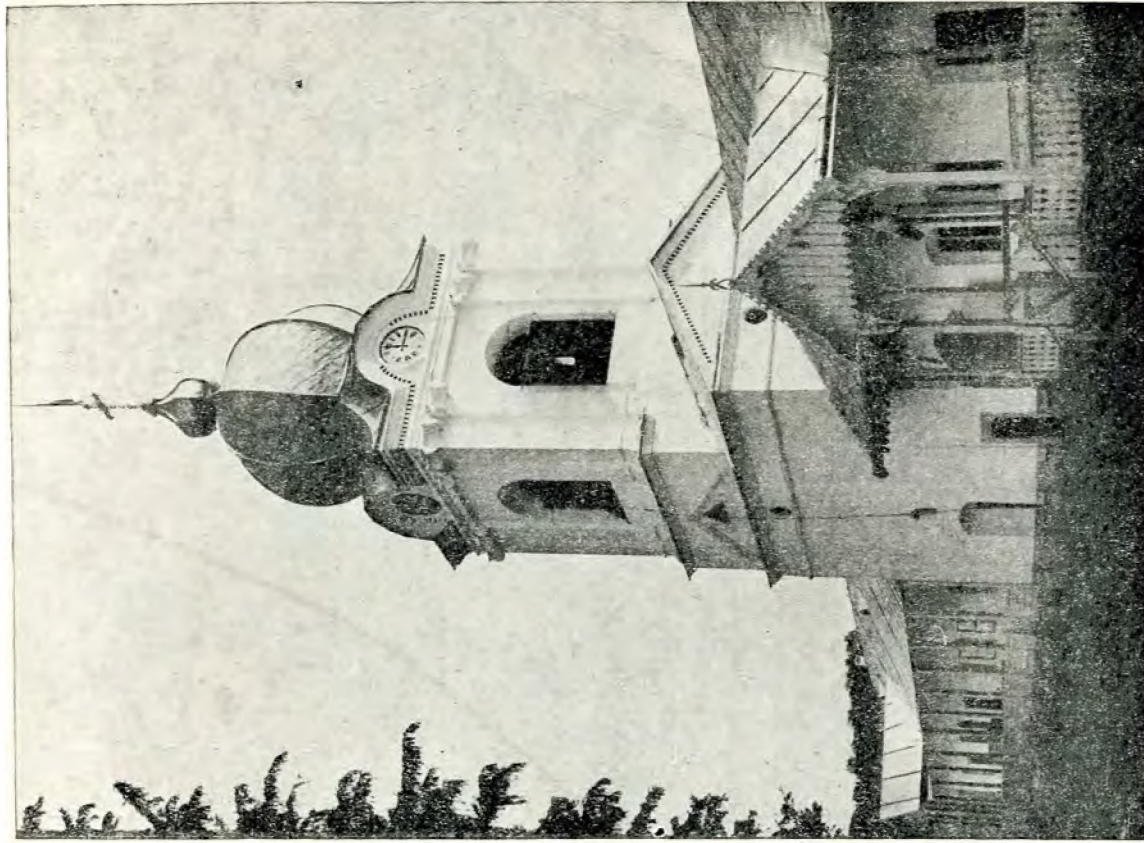

Fig. 26. — Intrarea mănăstirii Vorona.

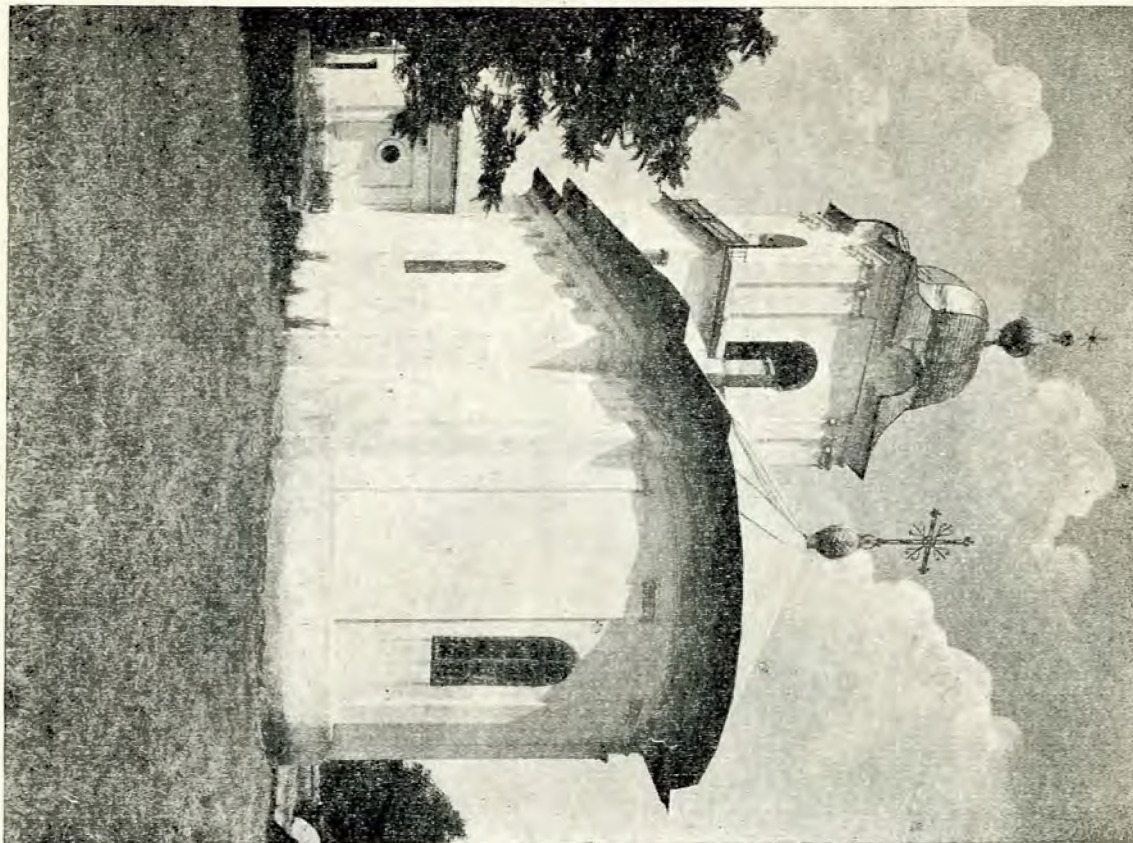

Fig. 27. — Biserica Dumineca Mare din Botoșani.

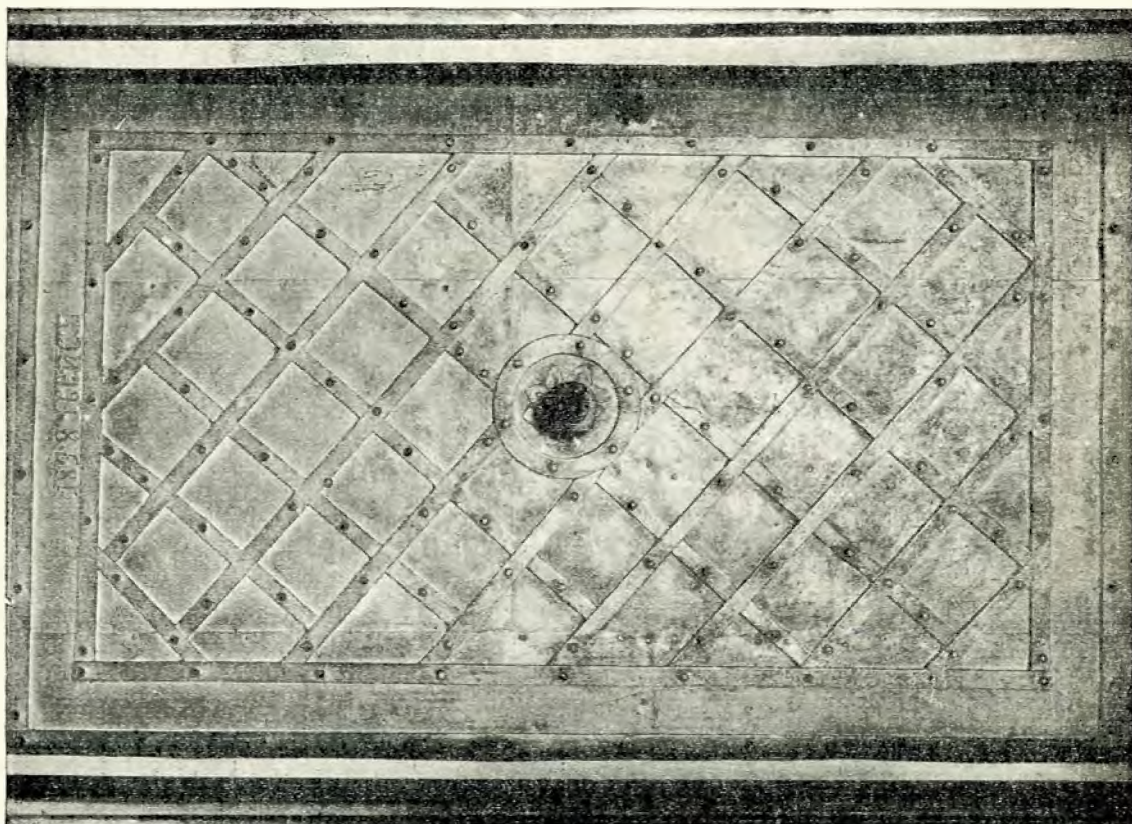

Fig. 28. — Biserica Dumineca Mare din Botoșani. Ușa.

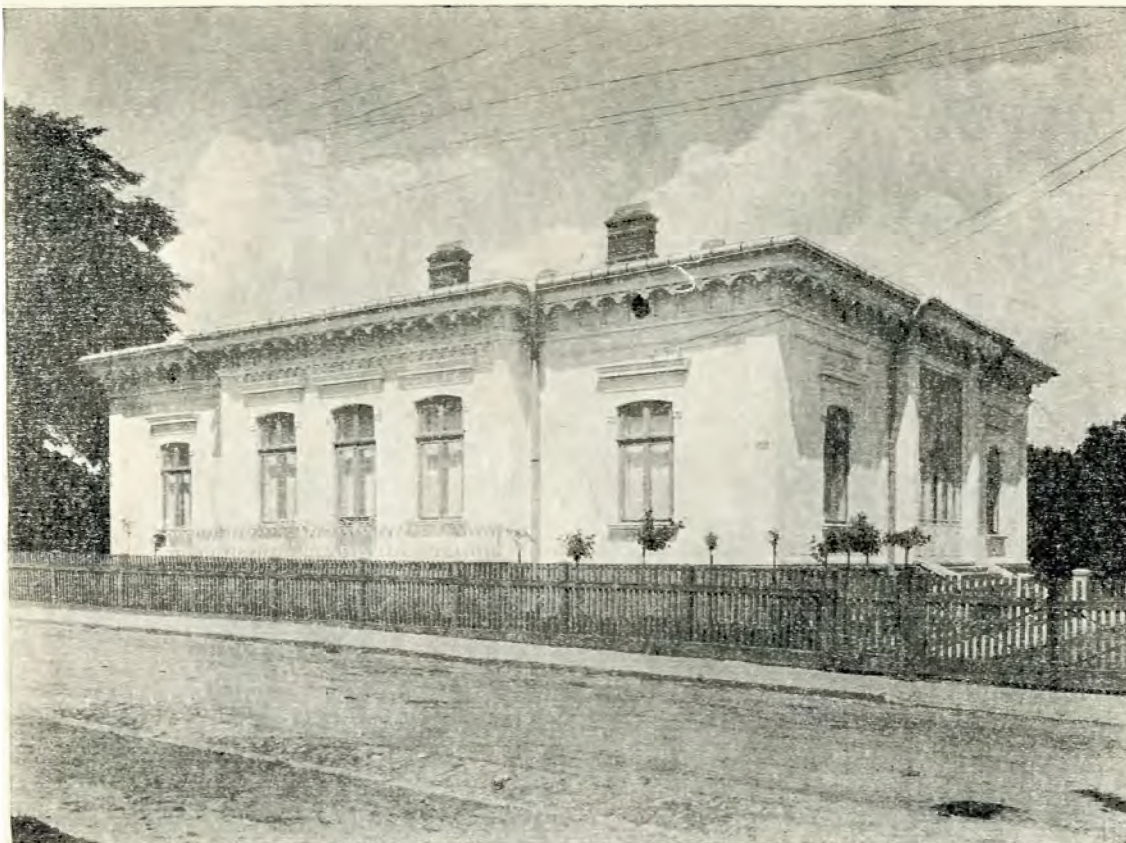

Fig 23. — Casă boierească din Botoșani, odinioară a familiei Buzdugan

Fig 30. — Aceiași, altă vedere.

MEMORIUL.

Până în anii din urmă, acest monument, de primă importanță, nu a putut fi studiat decât superficial în ceea ce privește arhitectura sa exterioară, fiindcă era acoperit peste tot cu o pătură groasă de tencuială de var, care ascundea o bună parte din elementele sale arhitectonice și decorative. În afară de aceasta acoperișul bisericii, care fusese supra-înălțat, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, cu mai mult de un metru peste zidul cel vechiu, ascundea formele și structura

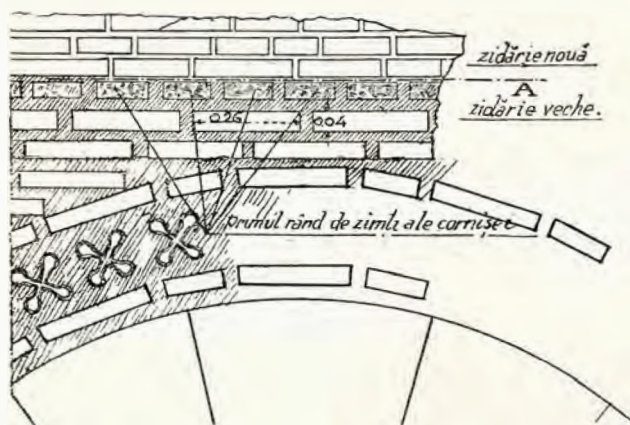

Fig. 1.

atât de interesantă a bisericii lui Mircea-cel-Bătrân.

Astfel ni-a lipsit multă vreme puțința de a se studia mai de aproape amănuntele monumentului spre a i se putea reconstitui arhitectura de la origine și a se determina tot odată diferitele restaurări și transformări ce a suferit acest monument în cursul celor cinci veacuri și mai bine, ce s'au scurs de la întemeierea ei până astăzi.

Primul studiu mai temeinic ce a fost scris asupra Mănăstirii Cozia este al d-lui arhitect profesor P. Antonescu¹. El a fost publicat în 1903, adică acum treizeci și cinci de ani. Acest studiu insistă asupra mării însemnătăți a monumentului, asupra

legăturii dintre arhitectura sa cu aceia a bisericii de la Mănăstirea Dealului, precum și asupra deosebirilor fundamentale ce despart arhitectura de la Cozia de celelalte monumente românești în genere. Apoi el ni mai permite ca întrevădem problema complexă a transformărilor succesive ale bisericii.

Mai târziu arhitectul A. Lecomte du Noüy, un perfect cunoscător al arhitecturii bizantine, a fost cel d'întăiu care mi-a afirmat că biserica de la Cozia este un monument sârbesc. Dar această părere nu a putut fi lămurită pe deplin pentru noi decât mult mai târziu, când cojirea cu timpul a bucăților din tencuiala ce acoperia fațadele, ni-a permis a vedea supt ea, încetul cu încetul, adevărata arhitectură a bisericii.

Într'adevăr, abia după războiul cel mare ni-a fost dat să putem studia mai de aproape monumentul, cu ocazia unor reparații importante ce a fost necesar a se face la învelitorile de șindrilă ale chiliilor, care suferiseră mult în timpul războiului și prin care apele de ploai pătrundeau, amenințând bolțile. Tot atunci ne-am putut convinge că părerea arhitectului A. Lecomte du Noüy asupra caracterului arhitecturii bisericii de la Cozia era perfect adevărată. Observațiile pe care le făcusem împreună cu inginerul G. Balș, fost membru al Comisiunii Monumentelor Istorice, și A. Referendaru, fost arhitect al ei, și mai în urmă cu d. arhitect I. Atanasescu, care a supravegheat lucrările de restaurare, ne-au dus la convingerea că se putea întreprinde reconstituirea bisericii lui Mircea-cel-Bătrân, întemeindu-se, pe de o parte, pe descoperirile ce le făcusem până atunci și, pe de altă parte, pe cunoașterea bisericilor sârbești din Valea Moravei, ce fuseseră studiate de G. Balș în 1911¹.

După primul congres de studii bizantine, ce a avut loc în anul 1924 la București, din inițiativa d-lui

¹ P. Antonescu, *Mănăstirea Cozia. Studiu arheologic*, București 1903.

¹ G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, București 1911.

profesor N. Iorga, d. Gabriel Millet, acum membru al Institutului Franciei, care luase parte la lucrările Congresului, a studiat cu acest prilej unele biserici din țară, între care și zugrăvelile bisericii de la Cozia. D. Gabriel Millet a binevoit a ni da prețioase indicații asupra unor puncte încă dubioase pentru noi și a ni desluși asemănările

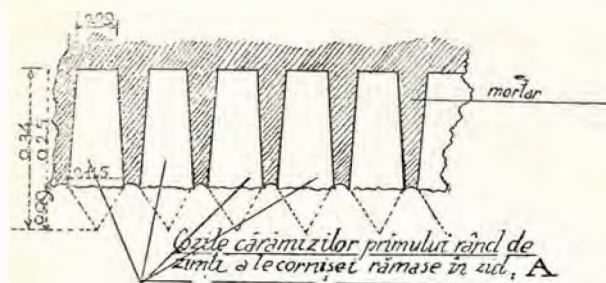

Fig. 2.

dintre arhitectura bisericii noastre și aceia a bisericilor din Serbia, asupra cărora d-sa publicase cunoscuta lucrare *L'ancien Art Serbe*¹, care ni-a fost de cel mai mare folos, ca și lucrarea, scrisă în limba englesă, a d-lui Mihail Pupin, în 1918². Abia în anul 1928 s'a putut obține de către Comisiunea Monumentelor Istorice un prim fond, cu care s'au executat schelăriile necesare cercetărilor sistematice ce am întreprins. Tot în acel an s'a început restaurarea turlei. Lucrările au continuat de atunci în limita posibilităților și pe măsura ce se obțineau fondurile necesare.

Turla bisericii a putut fi reconstituită cu precizie. Ea era ascunsă ca și toată biserica sub o coajă groasă de tencuială³. Cornișa superioară a turlei, compusă din zimți de cărămidă, s'a găsit cu vârfurile răzate și tencuiala pe de-asupra. Zidăria cornișei este diferită de aceia a arcurilor de sub ea și e compusă din cărămizi de altă calitate, prin urmare din altă epocă și probabil adăugită în 1706, când a fost restaurată biserica. Cercurile care încunjoară ferestrele au ieșit la iveală de sub tencuiala care le ascundea, cu boltarii lor de piatră cioplită, alternată cu cărămizi aparente, de frumoasă calitate; în sfârșit s'au reconstituit și picioarele verticale dintre ferestre, pe care tencuiala ce le acoperia le transformase în pilaștri, cu mici capitele de profilatură dorică, aplicate la suprafața zidului, probabil pe la începutul veacului al XIX-lea, când se usitau aceste elemente neoclasiche.

¹ Gabriel Millet, *L'ancien Art Serbe*, Paris 1919.

² Michael I. Pupin, *South-Slav Monuments of Serbian Orthodox Church*, London 1918.

³ N. Ghica-Budești, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1927, fig. 59-80.

Reconstituirea acestor părți a fost ușoară, căci fiecare cărămidă și fiecare piatră s'au regăsit sub tencuială; unele cărămizi erau răzate sau știrbite: toate au putut fi reconstituite, căci a fost suficient a se curăți cu îngrijire rămășițele tencuielii suprapuse și a se înlocui cărămizile stricate sau lipsă cu altele de aceeași formă și din dimensiuni special fabricate în acest scop.

Învelitoarea turlei a fost păstrată așa cum s'a găsit, corectându-se, pe cât a fost cu putință, silueta exterioară, prea umflată, a cupolei. Scheletul șarpantei, care se pare de o construcție relativ nouă, s'a găsit în stare bună de conservare; el s'a învelit din nou cu astereală și cu tablă de aramă.

Firește ca ni-am pus întrebarea dacă nu cumva forma de la origine a învelitorii turlei nu era cea bizantină, deci cu cupola de-a dreptul răzimată pe extradaturile arcurilor ce încunjoară ferestrele și care constituie de asemenea o cornișă, așa cum le vedem și astăzi la bisericile din Constantinopol, Theotokos, Fetighe-Chilisè, la cele din Salonic, Sfinții Apostoli și Sfântul Pantelimon, și chiar la unele din Țara-Românească, la Mitro-

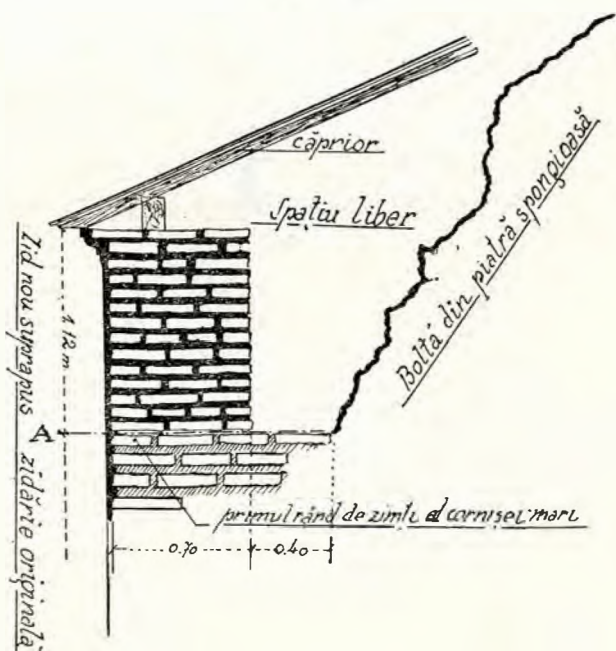

Fig. 3.

polia din București și la o turlă de pe pronaosul Mitropoliei Vechi din Târgoviște¹, precum și la trei din cele patru turle de la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș².

Este posibil ca aceasta să fi fost și forma de

¹ G. Sterian, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1927, fig. 111-116.

² *Ibid*, 1927, fig. 144, 145, 147, 172, 173 etc.

la origine a învelitorii turlei de la Cozia, și se poate ca și cornișa superioară orizontală să fie un adaos de la 1706, când, supt Domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, biv Vel Păharnicul Șerban Cantacuzino, fiul Vel Spătarului Drăghici, a restaurat biserica, așa cum pomeniște inscripția aflată în interior, de-asupra ușii naosului¹.

Credem că, astfel, cornișa superioară orizontală, care este aproape generală la turele bisericilor românești, nu este decât o consecință a șarpantei de lemn (și poate a strășinii). Aceasta este ea însăși o necesitate dictată de clima aspră a țării noastre, în opoziție cu clima mai dulce de la Constantinopol, din Grecia și din partea de Sud a Peninsulei Balcanice, unde șarpanta de lemn de la turele nu este necesară și unde învelitoarea de olare sau de plumb se poate așeza direct pe bolta de zidărie, fără inconveniente. De altfel, în afară de Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș și Mitropolia București, toate bisericile din România au șarpanta turelor răzimată pe o cornișă orizontală. Se poate însă ca, în unele rari cazuri, cum ar fi Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și cea din Ostrov, mai direct inspirate de Bizanț, cornișa de la turlă să fie, ca la Cozia, un adaos dintr'o altă epocă. Nu am găsit nicio indicațiune având oareșicare precizie asupra formei de la origine a învelitorii turlei de la Cozia, și am considerat că este prudent a nu ne avânta într'o schimbare așa de radicală, precum ar fi fost suprimarea cornișei orizontale, mai ales că ea pare că

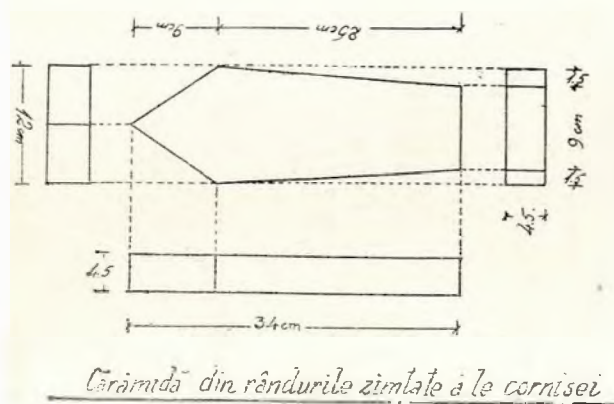

Fig. 4.

datează dintr'una din cele mai bune epoci ale arhitecturii noastre vechi. În afară de aceasta, o asemenea schimbare, pe lângă că ni s'a părut prea îndrăzneată, ne-ar fi dus probabil prea departe. Într'adevăr ar fi trebuit, în acest cas, să mutăm

crucea împreună cu basa ei de piatră, în sus sau în jos, după cum ni-ar fi cerut legea proporțiilor. Dar crucea datează, după toate probabilitățile, tot de la 1706, căci ea se asemănă, întocmai ca și basa ei de piatră, cu cele de la Mănăstirea Hurezi. Ea fiind solidară cu basa ei de piatră și cu cheia bolții pantocratorului, se puteau prevedea

Fig. 5.

consecințele la care ne-am fi expus. Ne-am mărginit, din aceste considerații, să reparăm șarpanta de lemn și să o învelim din nou.

Basa turlei lăsa de la început să se întrevadă, în mod neîndoielnic, supt tencuială toate elementele structurii și decorațiunii sale: arcurile de descărcare, care corespund cu cele din interior în locul dintre cele patru arcuri inferioare, și tamburul turlei, denumit de către d. Gabriel Millet „tamburul pătrat”, precum și toată ornamentația de piatră sculptată a arcurilor și rosetelor centrale, cu încadramentul lor de teracotă și de cărămizi aparente au fost readuse la lumină, curățite și reconstituite cu precizie.

Arcul mare de piatră, cu sculptura lui de mreji împletite și roseta ajurată și înflorată din mijlocul arcului, frisa de mici teracote în formă de flori cu patru petale, conturată și ea cu o arhivoltă de cărămizi aparente cu zimți, prezintă o mare asemănare cu arhitectura bisericilor din Crușevăț și din Calenici.

Acoperișul bisericii. Când s'a început desfacerea învelitorii de tablă de la corpul bisericii, bănuiala că vom găsi supt ea elementele vechii arhitecturi s'a adevărit. S'a confirmat mai întâiu că zidul exterior fusese înălțat de jur împrejur cu mai bine de un metru, printr'o zidărie executată peste cornișa de la origine (fig. 3). Urmele acesteia s'au regăsit, așa că nivelul cornișei vechi era perfect fixat, ceea ce a permis reconstituirea ei.

¹ Gabriel Millet, *Cozia et les églises serbes de la Morava*, în *Mélanges Iorga*, Paris 1933, pp. 833, 834.

Când s'a dărâmat adausul de zidărie de peste cornișa veche, care avea o înălțime de 1,12 m., s'au găsit urmele unui mic zid formând ca un atic încoronat cu o cornișă în zimți. El se găsește într'un plan vertical puțin retras față de zidul exterior, așa că între zid și atic se formează o poală care ocolește biserica de jur împrejur (fig. 9), întocmai ca la bisericile sârbești¹. Prin această dispoziție suprafața învelitorii se găsește des-

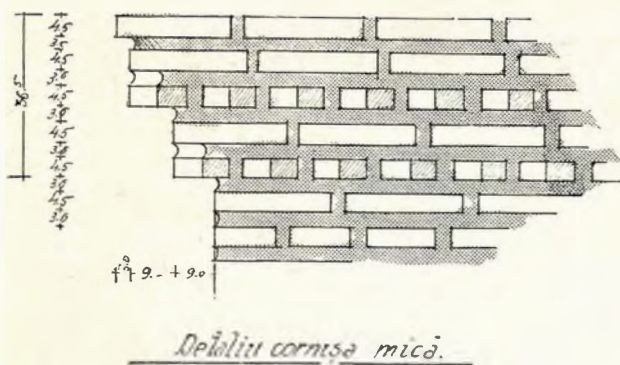

Fig. 6.

părțită în două zone, una periferică joasă și îngustă, adică poala, și alta mai ridicată, învelitoarea propriu-zisă, rotunjită și în formă de „berceau” cilindric. Această formă de acoperiș, de origine sârbească, se regăsește și la unele biserici românești și anume la Mănăstirea Dealului² și la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș³, unde vedem același atic suprapus cornișei principale⁴. În ultimul din aceste monumente, la Curtea-de-Argeș⁵, aticul, în loc de a fi retras spre interior, ca în Serbia și ca la Dealu, se găsește în același plan vertical cu zidul exterior. Aceste două biserici românești, ambele de la începutul veacului al XVI-lea, sânt tocmai acelea în care înrâurirea sârbească este mai evidentă. Ea este mai ales simțită în dispoziția și în proporțiile înalte ale naosului și în structura lui.

Acoperișurile de la absida. Descoperirea cea mai importantă ce s'a făcut, atunci când s'a înălăturat învelitoarea de tablă, care datează din veacul al XIX-lea, a fost găsirea urmelor bine conservate ale extremităților de jos ale unor arcuri de piatră cioplită în formă de semicerc, care se aflau peste extradrosul bolților dela absidele laterale și de la altar (fig. 10). Aceste urme sânt, fără

îndoială posibilă, bazele celor trei frontoane verticale rotunjite, caracteristice bisericilor de pe Valea Moravei sârbești.

Prin găsirea acestor arme s'a stabilit în mod cert locul și dimensiunile exacte ale celor trei frontoane, precum și forma lor, ca și compoziția lor, cum vom vedea mai departe. Astfel ele au putut fi reconstituite în mod precis.

Într'adevăr, atât din fotografiile și din figurile 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 și 18, cât și din memoriul d lui arhitect I. Atanasescu, pe care îl dăm aici în resumat, se pot vedea foarte lămurit urmele pietrelor de basă ale frontoanelor, compuse din bolțari de piatră cioplită și sculptată, având o lățime de 32–36 centimetri și o înălțime de circa 50–60 centimetri, încunjurate de un chenar compus dintr'un rând de mici teracote în formă de floare cu patru petale, încadrat de o parte și de alta cu un rând de cărămizi aparente. Peste acest arc, cu bordura lui, s'a reconstituit și cornișa din cărămizi aparente, așezate în zimți după tipicul bizantin cunoscut.

Urmele acestei cornișe s'au regăsit în mai multe puncte în zidăria veche (fig. 10, punctul B), ceea ce ni-a permis a determina destul de precis traseul ei, care se încovoiaie într'o curbă continuă, iară nu frântă, ca la bisericile sârbești în genere. Această curbă se îndepărtează progresiv, dintr'o parte și dintr'alta, de arcul de cerc pe care îl încadrează, lășindu-se în formă de acoladă, așa cum se găsește și la învelitorile frontoanelor laterale de la Biserica Domnească din Curtea-de-

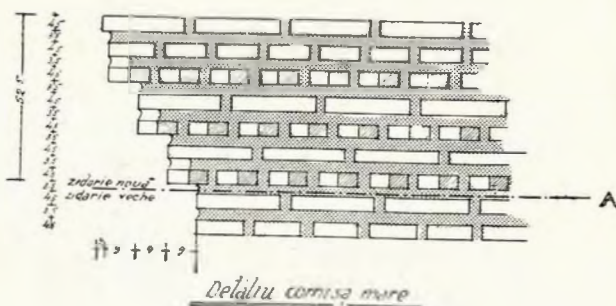

Fig. 7.

Argeș și, de altfel, la bisericile bizantine din Constantinopol și din Salonic.

Frontoanele de același gen, care se găsesc la bisericile din Serbia, la Crușevaț și la Calenici (unde au fost de curând restaurate de către d. arhitect Gh. Boscovici), au o formă puțin diferită de acelea de la Cozia, de la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș și de la bisericile din Constantinopol și din Salonic, pomenite mai sus. Într'adevăr, în Serbia linia învelitorii, ca și aceia a

¹ *Ibid.*, fig. 66

² *Ibid.*, fig. 119, 120, 121 și în special fig. 131 și 141.

³ *Ibid.*, fig. 141, 145, 146, 172, 173 etc.

⁴ *Ibid.*, pp. 13, 14.

⁵ *Ibid.*, fig. 144, 172, 173.

frontonului pe care ea se aplică, este frântă într-o parte și într'alta, însă nu încovoiată¹.

De asemenea și bolta absidelor din fața frontoanelor este diferită de cele din România. În Serbia, bolta, cel puțin actualmente, e joasă și acoperită direct cu olane, pe când la noi bolta absidei e acoperită cu o șarpantă de lemn, care se înscrie în arcul de piatră al frontonului. Ea este învelită cu tablă de aramă, de plumb sau de fier. Așa le găsim la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș² și la biserica Mănăstirii Dealului, unde a fost reconstituită la ultima reparație ce s'a făcut învelitorii acestei biserici, în anul din urmă. Această din urmă variantă românească, cea mai potrivită cu învelitoarea de tablă pe șarpantă de lemn și cea care de altfel nu a fost dictată de urmele cenușii găsite în zidărie (fig. 10), am întrebuițat-o și noi la Cozia.

Soluția românească este mai apropiată de cele din Constantinopol și din Salonic, pomenite mai sus, și se inspiră mai direct din formele pur bizantine, pe când, în Serbia, caracterele arhitecturii sânt mai particulariste.

Precum am arătat mai sus, urmele aticului și a poalei lui s'au găsit de-a lungul fațadelor laterale, afară de abside și de fațada principală. S'a văzut atunci că acoperișul în plan (fig. 9) are forma unei cruci cu brațele neegale, care se înfig în cele patru fețe verticale ale bazei turlei pantocratorului.

Această dispoziție originală constituie varianta

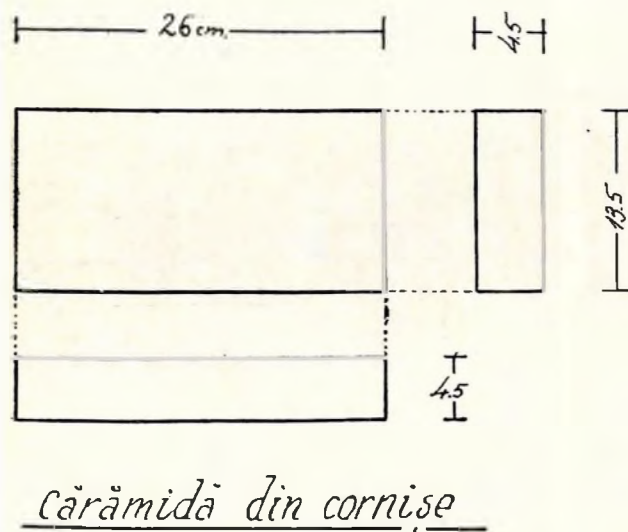

Fig. 8.

specific sârbească a cunoscutului tip de biserică zis „în formă de cruce greacă”, pe care d. Gabriel Millet l-a definit perfect: o cupolă peste o cruce.

¹ G. Millet, *L'ancien art serbe*, fig. 191, 204, 206-206.

² G. Millet, în *Mélanges Iorga*, p. 853.

Această formă o găsim aici ca și la Constantinopol. Deosebirea principală dintre tipul de la Constantinopol și tipul special sârbească îl constituie absidele laterale, care lipsesc, după cum știm, în

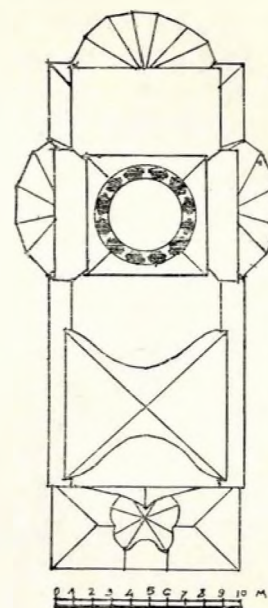

Fig. 9.

tipul constantinopolitan. Un tip intermediar între aceste două este biserica-tip de la Muntele Athos în formă de cruce, care are și absidele laterale, ca și biserica de tip sârbească. Adaosul absidelor laterale este singura deosebire de plan între tipul de la Constantinopol și cel de la Athos, iar deosebirea de plan între tipul de la Athos și cel din Morava sârbească este poziția celor patru stâlpi interiori cari susțin cupola. La Athos ca și la Constantinopol ei sânt izolați în centrul bisericii, pe când în Serbia ei sânt alipiți de zidurile laterale ale bisericii.

În Țara-Românească găsim monumente din fiecare dintre aceste trei tipuri: Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș reprezintă perfect tipul constantinopolitan, biserica de la Snagov pe cel atonic și biserica de la Cozia pe cel sârbească. Datorită descoperirii, făcute de d. arhitect Atanasescu, a urmelor frontoanelor de la abside, s'a putut reconstitui destul de complet arhitectura bisericii și frumoasa ei compoziție de la origine. În această reconstituire nimic nu este datorit imaginației arhitectului restaurator, ci, din contra, totul este rezultatul rațiunii. Nu s'a urmărit decât reconstituirea și completarea urmelor ce s'au găsit supt tenacuală și supt învelitoare. Dacă arhitectura veche a fost astfel ascunsă vederii, ea a fost, în schimb, mai bine păstrată și ni-a fost dat să o putem regăsi și restaura.

Cornișa principală nu a fost regăsită nicăieri, fiindcă fusese rățezată atunci când s'au supra-înălțat zidurile. A trebuit să o reconstituim prin analogie cu aceia pe care am găsit-o la frontonul din fațada principală (fig. 5). Aceasta este compusă din trei rânduri de cărămizi în zimți, alternate cu patru rânduri drepte (fig. 6). E probabil că și

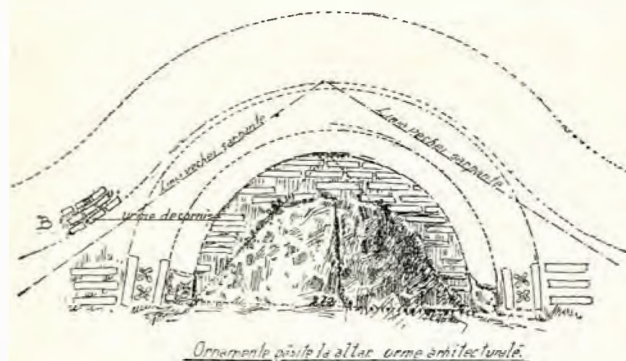

Fig. 10.

cornișa principală de la origine să fi avut aceeași compoziție, care este, de altfel, cea obișnuită în arhitectura bizantină clasică, iar faptul că ea, cornișa de la atic, care este secundară și care s'a găsit completă în unele puncte și în special în locul unde aticul bate în baza turlei (fig. 7), este compusă din două rânduri de zimți alternate cu trei rânduri de cărămizi drepte, ne confirmă în credința că la cornișa principală de la origine era compoziția acelei de la frontonul din fațada principală, care s'a găsit ascunsă sub învelitoare; ea avea partea ei superioară rățezată, spre a putea încăpea sub învelitoare executată cu mult în urmă. Cât despre cornișa frontonului din fațada principală, ea pare a fi fost refăcută în altă epocă, odată cu cel puțin o parte din fronton, căci atât calitatea cărămizii, cât și aceia a zidăriei, sânt departe de a fi la înălțimea părților care datează de la origine. Pare deci probabil ca partea de sus a frontonului și cornișa să fie dintr'o epocă mai târzie.

Trebuie să mai observăm forma neobișnuită a acestui fronton în fațada principală. El este frânt de o parte și de alta, însă, în loc ca aripile frânte să fie orizontale, ca la frontoanele sârbești, ele urmează panta de scurgere a poalelor aticului de la spatele frontonului.

Negăsind niciun indiciu care să ne poată lămurii asupra formei de la origine a frontonului, el a fost păstrat așa cum s'a găsit, completându-i și lipsurile și rostuindu-se cărămizile, după ce au fost curățite de varul care le acoperia.

Un detaliu care presintă o deosebită importanță, cum vom vedea mai departe, este linia pe care o

urmează aticul în dreptul zidului ce desparte naosul de pronaos. Într'adevăr, el se răsfrânge puțin acolo spre exterior în dreptul acestui zid (fig. 9), în două puncte simetrice. Aticul formează astfel de-asupra întregului pronaos o suprafață aproape pătrată, peste care se poate presupune că se ridica la origine o clopotniță sau un turn, asemănător cu acel de la Crușevăț sau Calenici, Naupara sau Sisoevăț, din Serbia.

După toate probabilitățile, un asemenea turn a existat și la Cozia, căci numai astfel se poate justifica linia ocolită și lătită a aticului. Forma acestui turn ipotetic ni este, de altfel, cu totul necunoscută, căci niciun document grafic și nicio indicație nu există asupra lui, decât doar dimensiunile lui orizontale. A trebuit, în consecință, să ne mulțumim a indica printr'o cruce centrul locului ce-l ocupa acest turn. Această cruce este cea care se afla în partea din față a învelitorii suprimate de-asupra pridvorului. D. Gh. Boscovici, conservator la Muzeul din Belgrad, este primul care a contribuit la deslușirea acestei chestiuni a clopotnițelor de peste pronaos, împreună cu George Balș („Starinar“, 1933-4, și „Bul. Com. Mon. Ist.“, 1934, fasc. 81).

Neposedând niciun document asupra formei și dispozițiunii acestui turn de pe pronacul bisericii de la Cozia, ne putem întreba dacă era un turn sau o clopotniță. Examinând bisericile sârbești

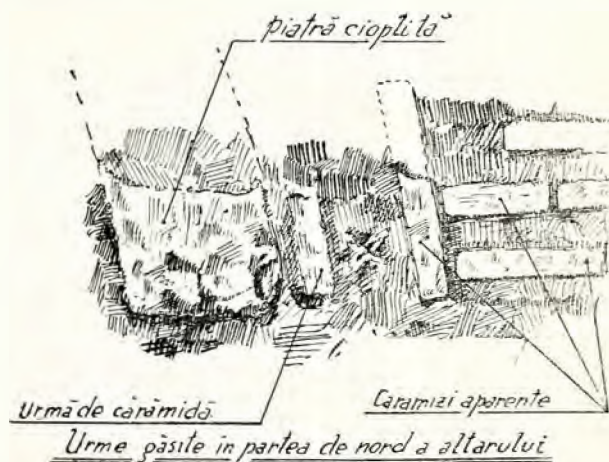

Fig. 11.

care și-au păstrat turnul de pe pronaos, constatăm că ele au dispozițiuni diferite unele de altele. La Crușevăț și la Naupara, par a fi clopotnițe; la Calenici, din contra, lipsa ferestrelor ni arată că nu poate fi clopotniță. Cozia și Sisoevăț par a fi casuri similare, căci ambele biserici au pronaosul boltit cilindric. Trebuie să observăm aici că bolțile de formă cilindrică erau aproape exclusiv

întrebuințate la boltirea pronaosului în veacul al XVI-lea, mai ales în prima jumătate a lui; bisericile din Brădet (circa 1400?), Stănești (1537), Ostrov (1521), Valea (1532), bolnița Coziei (1542) sânt astfel boltite, însă niciuna din aceste biserici nu a avut clopotniță sau turn pe pronaos; de altfel este evident că bolta de formă cilindrică nu se armonizează cu suprapunerea unui turn pătrat: mult mai logică este în acest caz bolta pe pandantivi din veacul al XVII-lea, cum este, de exemplu, la Sfântul Nicolae din Târgoviște, la Bărbuleț, la Flămânda, la Cornet, etc.

Pare, prin urmare, mai probabil că bolta în formă de cilindru nu a fost făcută decât după surparea clopotniței, poate în veacul al XV-lea, asupra căruia nu sântem de loc documentați, sau în prima jumătate a veacului al XVI-lea.

O altă întrebare la care nu se poate răspunde precis până acum, este următoarea: în ce mod se putea ajunge la acel turn? Nu se vede nicăieri vre-o scară sau locul unei scări, și atunci ne putem întreba dacă turnul nu era un adăpost sau o ascunzătoare, la care se putea ajunge numai printr'o scară portativă, care se ridica în urmă, sau printr'o scară ascunsă în grosimea unui zid. La Cozia acest zid dintre naos și pronaos are o grosime de 1,52 m., cu 30 centimetri mai mult decât zidurile exterioare. Viitorul ne va desluși, poate, asupra

Fig. 12.

acestui punct.

Pridvorul este un adaus din timpul Domniei lui Vodă-Brâncoveanu, cum dovedește și arhitectura sa (1706). Prin veacul al XIX-lea, probabil în prima jumătate a lui, el a fost supra-înălțat, ca și întregul corp al bisericii, după cum am arătat mai sus.

Pilaștrii, de inspirație clasică, cu capitele în gen doric, ce împodobiau fațadele pridvorului, ni arată începutul veacului al XIX-lea, când s'au întrebuințat mult elementele neoclaseice. Ei erau, nu din cărămidă, ci numai din mortar, iar capitelele lor erau

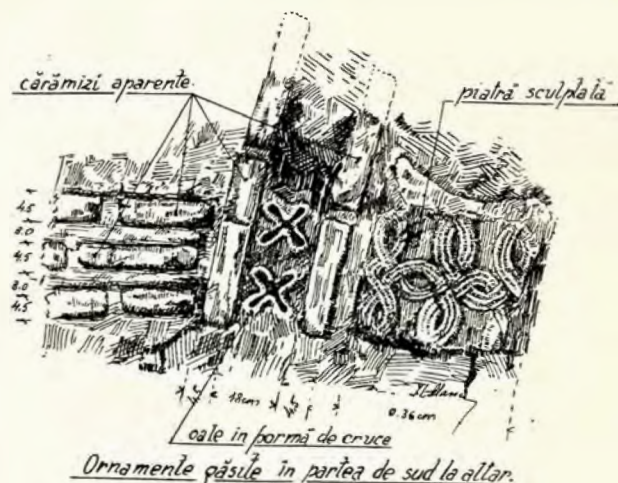

Fig. 13.

despărțite de cornișa superioară printr'un spațiu liber, contrar regulilor logice ale arhitecturii clasice, care cer să se razime cornișa direct pe pilaștri: asemenea exemple defectuoase se găsesc adesea ori în veacul al XIX-lea, când decadența arhitecturii este atât de mare, încât nu se mai cunoșteau nici principiile ei cele mai elementare, și nu se mai urmăreau decât unele forme decorative dictate de mode străine. Când s'au cojit tencuielile, s'a mai constatat în partea laterală din spre Nord a pridvorului urmele unor medalioane circulare, care imitau în ipsos, în mod foarte rudimentar, frumoasele rosete de piatră ajurată de la origine; aceste rămășițe s'au găsit într'o stare foarte șubredă; ele, de altfel, nu au nicio valoare artistică. Medalioanele din fațada principală sânt decorate cu fresce; în special icoana hramului, care se găsește în axul fațadei, la o înălțime mai mare decât cele laterale, așa că e tăiată de linia cornișei vechi, ale căror urme au fost găsite sub tencuială: ea nu s'a putut conserva decât ocolind cornișa în jurul medalionului.

Odată reconstituite proporțiile de la origine ale pridvorului, acoperișul lui a rezultat din forma bolților acestuia, care se compun dintr'o cupolă, centrală mai înaltă, proptită de o parte și de alta cu o semi-cupolă mai scundă. Am căutat a reduce pe cât posibil înălțimea învelitorii pridvorului, pentru a lăsa cât mai liberă ochiului fațada principală, cea veche, a bisericii, o parte a ei rămânând, în mod inevitabil, ascunsă. Compoziția acestei fa-

țade, după cum constată d. Gabriel Millet, prezintă asemănare cu fațadele bisericilor sârbești. În partea superioară a frontonului se găsește o arcadă largă de cărămidă aparentă și foarte simplă, după cum constată d. Gh. Boscovici¹, dacă o comparăm cu celelalte arcade ale fațadelor, care sânt bogat decorate cu piatră sculptată, teracote și cărămizi

Fig. 14.

aparente; mai jos, în parte ascunse de bolțile pridvorului, s'au găsit alte trei arcade mai mici (fig. 1), ornamentate cu mici teracote ca și celelalte arcade ale fațadelor. În arcada mijlocie s'a găsit o piatră ajurată și sculptată, care servia de sigur ca ventilație sau poate ca fereastră, ca și celelalte deschideri circulare din fațadele laterale aflate la același nivel.

Toate aceste ferestre au fost zidite cândva, dar arcurile lor se văd din interiorul bisericii.

Dacă partea superioară a fațadei principale a fost probabil modificată atunci când a căzut clopotnița, partea de jos, cu cele trei arcade mici, este de sigur de la origine.

Fațadele bisericii s'au conservat relativ bine supt tencuiala care le ascundea, și au fost completate acolo unde cărămizile erau măcinate de vremuri.

Ferestrele cu chenarele lor de piatră sânt din mai multe epoci. Ele fiind toate în stare bună, s'au păstrat întocmai cum s'au găsit. Ele arată în mod elocvent diferitele epoci în care biserica a fost restaurată și transformată. Ferestrele de la naos și de la altar sânt toate de la origine, în ceia ce privește partea lor superioară, de la brâul de piatră al bisericii în sus. Într'adevăr, asemănarea chenarelor lor cu cele din Serbia, în special cu unele sculpturi de la ferestrele bisericilor din Crușevaț, Veluce și Ravanița este izbitoare².

¹ G. Boskovici, *Le narthex de Cozia avait-il un étage supérieur*; *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1934, p. 121.

² Gabriel Millet, *L'Ancien art serbe*, fig. 184, 185, 186, 187, 196, 197, 225, 226 etc.

E ușor de văzut că ele au fost lungite în jos, supt nivelul brâului de piatră, pe care se răzimbau probabil la origine, ca și cele din Crușevaț. Cu ocazia lungirii ferestrelor s'a rățezat acel brâu de piatră, iar motivele de sculptură s'au repetat pe părțile inferioare adăugite. Dar diferența de factură dintre acele două părți ale ferestrelor confirmă evident cele două epoci diferite cărora ele aparțin¹.

Într'adevăr, în partea de sus a ferestrelor, ornamentele se compun din flori și foi stilizate în genul oriental, din împletituri și din motive mai mult sau mai puțin geometrice, care amintesc stilul armenesc; reliefurile sunt mici și nemodelate, pe când în partea de jos rosetele și pragurile inferioare sânt cu totul în alt gen. Rosetele nu se mai compun din împletituri, ci din mici foi de acant modelate, iar pragurile se compun din ramuri și foi de acant rotunjite și de formă molatecă, în genul sculpturii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Din comparația ferestrelor de la Cozia cu cele de la Crușevaț se mai poate deduce că acelea de la Cozia erau și ele la origine despărțite în două arcade mici, printr'o colonetă, cum sânt cele de la Crușevaț, Veluce, etc. Într'adevăr, examinând ferestrele de la naos și altar la Cozia, d. Gabriel Millet, în anul 1924, ni-a atras atenția asupra modului lor rudimentar cum se găseau cioplite intra-

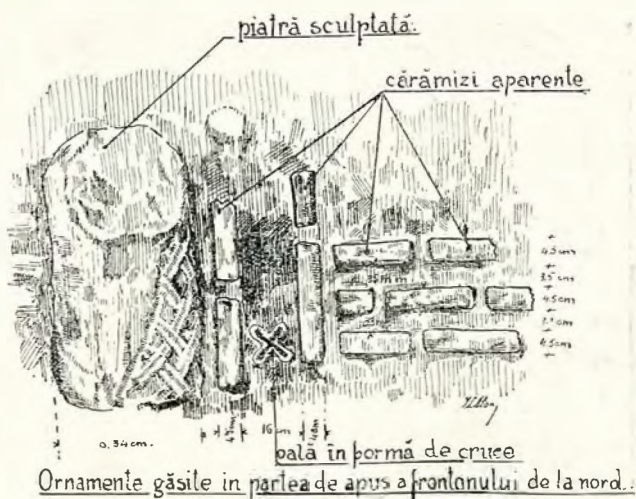

Fig. 15.

dosurile arcurilor, deducând că ele fuseseră modificate cândva. Pare foarte probabil că acele două mici arcuri alăturate au fost cândva reduse la unul singur.

O reconstituire ipotetică a ferestrelor de la

¹ *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, fig. 505-12.

origine e posibilă, orientându-ne după casurile similare din Serbia, însă restaurarea lor ar fi mult mai greu de realizat, căci ea ar presupune demontarea pietrelor vechi spre a fi depuse într'un Museu și înlocuirea lor cu altele noi, reconstituite și completate. Mai interesant însă și mai logic ar fi a se face pentru Museu o reconstituire ipotetică în ipsos și a se lăsa ferestrele așa cum sânt, căci pentru cine poate înțelege ele povestesc mai bine decât am putea-o face, tot trecutul bătrânei biserici.

Fotografiile publicate în *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1933, fig. 505-12, permit studiul lor comparativ: ele sânt datorite d-lui arhitect I. Atanasescu.

Ferestrele de la pronaos, în număr de două, sânt din veacul al XVIII-lea. Cea din spre Apus este de sigur de la 1706, căci are caracterul brâncovenesc, cu arcul în acoladă foarte tuită, ca acelea de la Mănăstirea Hurezi, și cu ornamente sculptate, amintind pe acelea în lemn de pe ușile și ieșurile arhieresti din veacul al XVIII-lea. Cealaltă fereastră de la pronaos pare mai târzie, cu frunzele „rinceau”-ului moi și greoaie, mai apropiate, ca factură, de cele de la părțile de jos ale ferestrelor de la naos, analizate mai sus.

Atât d. Gabriel Millet, cât și d. Gh. Boscovici observă că pronaosul trebuie să fi fost la origine fără ferestre și luminat numai prin ochiurile de

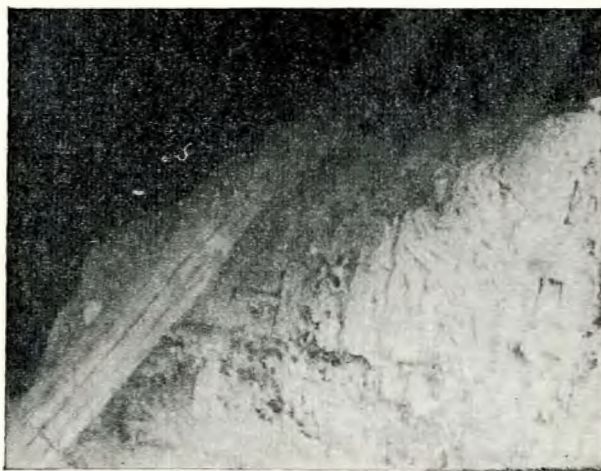

Fig. 16.

la partea superioară, care mai târziu au fost zidite.

Ușa bisericii e din epoca lui Vodă Brâncoveanu, precum ni arată pisania¹, așezată de Antim Ivi-reanu, când era episcop de Râmnic; ea are aceeași compoziție ca aceia de la Mănăstirea Hurezi².

¹ N Iorga, *Inscripții*, I, p. 175.

² N Ghica-Budești, *Bul. Com. Mon. Ist.*, 1936, fig. 947-55.

Zugrăvelile de pe bolți par din aceeași epocă. Jețul de piatră de la dreapta ușii pare mai recent. El este aproape identic cu acel din pridvorul bisericii Xeropotam de la Athos, și este într'un stil rococo decadent.

Studiul atât de precis și de documentat al d-lui

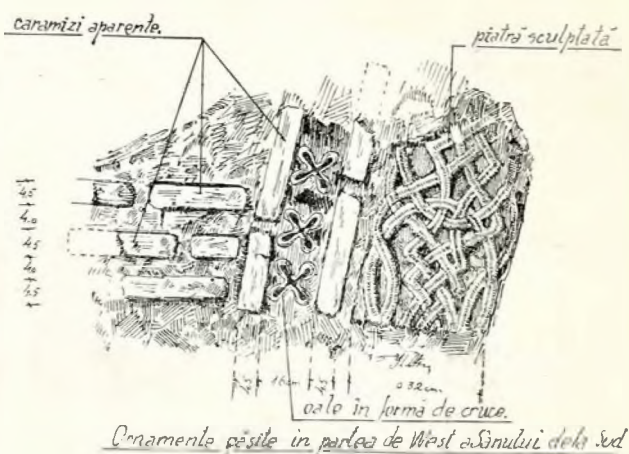

Fig. 17.

G. Millet, publicat în *Mélanges Iorga*, la paginile 827 și urm., asupra bisericii din Cozia în raport cu bisericile Moravei sârbești, ni arată că biserica noastră nu este o copie după o biserică sârbească, ci o variantă după monumentele din această școală, executată de către unul din arhitecții sârbi ai cneazului Lazar sau ai fiului său, Despotul Ștefan, care a fost chemat de Mircea-Vodă în Țara-Românească. Locul Coziei în seria acestor biserici a fost perfect stabilit de către d. Gabriel Millet, care o găsește mai puțin îndrăzneată ca proporții decât celelalte biserici sârbești de același tip, însă concepută cu mai mult simț al măsurii și cu gustul logice, care caracterizează tradiția bizantină.

Din cele de mai sus ar rezulta următoarele date principale în istoricul bisericii și al Mănăstirii Cozia:

1. Zidirea bisericii de către Mircea-cel-Bătrân în 1386-1393, începută poate de Radu-Vodă, cu ajutorul călugărului Nicodim și printr'un arhitect sârb. (Bisericile surori de la Crușevăț, Calenici, Veluce, etc., au fost zidite între 1370 și 1405.)

2. Căderea clopotniței de pe pronaos la o dată încă necunoscută și refacerea bolții, probabil în prima jumătate a veacului al XVI-lea, când bolțile de formă cilindrică erau foarte mult întrebuintate în pronaosul bisericilor. Am citat mai sus asemenea exemple. Poate că tot pe atunci s'a refăcut și zugrăveala din pronaos.

Se poate presupune că aceste lucrări au fost făcute de către Neagoe Basarab la 1517, data

inscripției descoperite de d. V. Drăghiceanu și salvate de d. arhitect Atanasescu, aflată pe fațada din spre Nord a pronaosului. Ea a fost tradusă de către d. V. Brătulescu și publicată în broșura ce a dat asupra Călimăneștilor și monumentele istorice din împrejurimi, pagina 13. Inscripția este incompletă. Se știe că Neagoe Basarab a zidit la 1521 biserica din Ostrov, aflată pe insula din apropiere de Călimănești.

3. La 1542, Petru-Vodă, adică Radu Paisie, a zidit bolnița Mănăstirii Cozia, în care vedem bolta pronaosului tot în formă cilindrică. Poate că tot atunci el să fi făcut și alte lucruri la mănăstire, însă ele nu ni sânt cunoscute.

4. La 1594 ieromonahul Amfilohie zidește micul paraclis din colțul Sud-Est al mănăstirii, pe malul Oltului. Această lucrare este poate în relații cu alte transformări și clădiri de mănăstiri, care însă nu se pot precisa.

5. La 1705-7 Păharnicul Șerban Cantacuzino, o rudă de aproape a lui Vodă-Constantin Brâncoveanu, acel care a restaurat Mănăstirea Comana din Vlașca, care a restaurat și paraclisul Mănăstirii Bistrița din Vâlcea, adăugându-i pridvorul, unde se găsește zugrăvit portretul lui și al soției, Andreiana, zidește pridvorul din fața bisericii Cozia, reface ușa cu pisanie nouă, așezată de Antim, episcopul Râmnicului, viitorul Mitropolit Antim Ivireanul. Tot atunci se adaugă cornișa turlei și se reface cupola cu crucea și basa ei

de piatră. Tot Păharnicul Șerban Cantacuzino reface zugrăveala din naosul bisericii (1707) și pe aceia din pridvor și restaurează în bună parte mănăstirea, fântâna de pe latura de Nord și foișorul din colțul Nord-Est al curții, etc.

6. Pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea au fost făcute, pare-se, importante lucrări: la biserică lungirea ferestrelor în jos și tăierea brâului de piatră; facerea jețului de piatră din pridvor și poate a fântânii din curte, lângă biserică. Tot atunci s'au restaurat chiliile de pe latura de Sud și s'a refăcut foișorul cu scara de pe această latură de Sud a curții.

7. În prima jumătate a veacului al XIX-lea, se pare că după un incendiu, ale cărui urme s'au găsit (vezi memoriul d-lui arhitect Atanasescu), se înalță tot zidul bisericii de jur împrejur, se reface învelitoarea, se adaogă două turle de lemn învelite cu tablă peste pronaos și se tencuiește din nou biserica pe din afară. Aceste lucrări ar putea fi puse în relație cu reparațiile și restaurările întreprinse de Vodă-Bibescu la diferite monumente vechi din țară, cum sânt cele de la Tismana, de la Bistrița, de la Arnota, de la Dealu, etc., cu toate că la Cozia stilul nu este cel neo-gotic al lui Schlatter și alții.

Acestea sânt datele aproximative ce se pot ceti pe monumentul însuși. Ele urmează a fi precisate din datele documentelor istorice vechi. Acesta este însă un teren care nu ni aparține.

— EXTRAS DIN MEMORIUL DE ȘANTIER —

Lucrările s'au început cu turla, care era acoperită cu o pătură de tencuială. În special, la partea superioară, zimții de cărămidă de la arcuri nu se mai vedeau; picioarele verticale dintre ferestre erau transformate în pilaștri cu capitele, iar cornișa lipsia cu totul.

Curățindu-se cu îngrijire tencuiala suprapusă, s'a putut reconstitui arhitectura de la origine, care s'a complectat cu cărămizi special presate, de dimensiuni egale cu cele vechi. Cornișa s'a refăcut în forma celorlalte, ale căror urme s'au regăsit la corpul bisericii.

Negăsind niciun indiciu asupra formei învelitorii turlei, care poate să fi fost, la origine, aceea a turelor bizantine, adecă așezată direct peste linia festonată a arcurilor și fără intermediarul unei cornișe orizontale, am crezut că este mai prudent a se păstra forma actuală, corectându-se pe cât cu puțință silueta ei prea umflată, dar păstrându-se scheletul șarpantei de lemn, care s'a găsit destul de bine conservat, căci este de dată recentă.

O schimbare radicală a învelitorii turlei ar mai fi necesitat poate și mutarea mai jos a crucii și a bazei ei de piatră cioplită, care, după forma ei, pare a fi de la restaurarea din timpul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu (1705-6) și care, după toate probabilitățile, este solidară cu cheia bolții pantocratorului.

Această operație ne-ar fi dus prea departe, mai ales că bolta pantocratorului este zugrăvită în interior și că nu era admisibil să ne atingem de ea.

Basa turlei prezintă supt tencuială, în mod destul de vizibil, toate elementele ei decorative, care s'au curățat și complectat.

Cele patru arcuri de descărcare în semicerc, care se văd pe fețele verticale, sânt caracteristice ale construcției sârbești.

Când s'a început desfacerea acoperișului de la corpul bisericii, bănuiala că vom găsi în părțile

ascunse de învelitoare elementele arhitecturii vechi cu frontoanele caracteristice ale bisericilor sârbești s'a adevărit. Peste extradadosul bolților de la absidele laterale și de la altar, s'au găsit la fiecare din ele, atât în stânga, cât și în dreapta lor, urmele bine conservate ale baselor unor arcuri în semicerc, care încunjurau calotele de la cele trei abside. Aceste urme stănesc, în mod perfect, atât locul planurilor verticale ale celor trei frontoane, cât și forma și compoziția lor, ceea ce ni-a permis să le reconstituim în mod precis.

Într'adevăr, din memoriul zilnic al lucrărilor și din fotografiile și desemele care îl însoțesc, se văd precis urmele arcurilor de la frontoane, care se compuneau dintr'un rând de pietre cioplite și sculptate, având o lățime de 32-36 centimetri, încunjurate cu o bordură compusă dintr'un rând de mici flori de teracotă cu patru petale, așezate cu mortar și încadrate de o parte și de alta cu un rând de cărămizi aparente; peste această bordură se găsea o cornișă de cărămizi aparente așezate în zimți după dispoziția bizantină cunoscută. Urmele acestei cornișe s'au găsit pe ici colo în zidăria veche, ceea ce a permis a se determina destul de precis traseul ei, care se încovoie printr'o curbă continuă și se îndepărtează într'o parte și într'alta de arcul de cerc pe care îl încadrează, lățindu-se în forință de acoladă, spre a se lega cu cornișa secundară inferioară, care corespunde cu „aticul” caracteristic sârbesc ce se găsește de-asupra cornișei principale a corpului bisericii și este așezat într'un plan vertical mai retras. Prin această dispoziție se formează de jur împrejurul învelitorii bisericii o poală situată la un nivel mai jos, care leagă basa aticului cu cornișa principală. Învelitoarea se găsește astfel împărțită în două zone; una periferică inferioară, constituită din acea poală, și alta centrală, mai ridicată, având forma unei cruci cu brațele vizibile în spațiu; aceste brațe sânt infipte în cele patru fețe ale bazei turlei pantocratorului.

Această dispoziție originală care constituie, varianta specific sârbească a tipului de biserică „în formă de cruce greacă”, o regăsim, dar mai puțin accentuată, la biserica Mănăstirii Dealului și la Biserica Episcopală din Curtea-de-Argeș¹.

Cornișa principală a bisericii s'a reconstituit după aceea găsită la frontonul din fațada principală sub învelitoarea care le ascundea; ea se compune din trei rânduri de cărămizi aparente în zimi alternante cu patru rânduri drepte. Acest fronton din fațada principală s'a găsit răzecat la partea lui superioară, pentru că nu încăpea sub acoperișul făcut pe la începutul secolului al XIX-lea, când s'au ridicat zidurile bisericii de jur împrejur cu aproape un metru². Părțile lipsă ale frontonului s'au rezidit și s'au complectat părțile stricate. Trebuie observat că forma frontonului din fațada principală este frântă în ambele părți în dreptul aticului, în loc de a fi o curbă continuă, cum s'au găsit urmele la frontoanele celelalte.

Aceasta ar da de bănuț că, în ce privește cornișa frontonului principal din fațadă, ea nu este cea de la origine. Se zice că ea a fost refăcută cândva, la o restaurare mai veche. De altfel, zidăria acestei cornișe nu are regularitatea și calitățile de bună execuție, ce caracterizează părțile de la origine, cum este zidăria frontonului pe care îl încorporează; nici cărămizile nu sânt de aceeași calitate. Negăsindu-se însă niciun indiciu care ar fi putut să ne lămurască asupra acestui punct, frontonul s'a păstrat așa cum s'a găsit, complectându-se părțile lipsă și reparându-se unde au fost stricate. Sub cornișa acestui fronton, care era vărui, s'a găsit o zonă decorată cu motive lineare, zugrăvite în mod rudimentar și de sigur într-o epocă foarte târzie,

ceia ce ar confirma poate ipoteza că și cornișa a fost refăcută cândva.

Un detaliu care prezintă importanță și care dă loc la diferite ipoteze este întreruperea liniei arcului, în două puncte simetrice aflate pe fațadele Nord și Sud, și restrângerea ei spre exterior, în aceste puncte, formând peste pronaos o suprafață mai lată, de formă aproape pătrată.

Se poate presupune că peste acest pătrat se afla la origine o clopotniță sau o ridicătură în formă de turlă, asemănătoare cu acele de la Calenici sau de la Crușevăț, în Serbia.

Neavând nici-o indicație și niciun document asupra acestui element ipotetic, ne-am mărginit a-l motiva prin forma ce rezultă în traseul acoperișului și printr-o cruce așezată în centrul spațiului pătrat, astfel determinat.

Acea cruce este aceea care se află în partea din față a acoperișului, pe care l-am suprimat în dreptul pridvorului spre a se permite libera vedere a frontonului din fațada principală.

Pridvorul care a fost adăugat în fața bisericii în timpul Domniei lui Constantin-Vodă Brâncoveanu și care fusese supraînălțat mai târziu, odată cu zidul bisericii de jur împrejur, s'a readus la proporțiile ei primitive.

Locul cornișei s'a regăsit în zidărie, și aceasta s'a reconstituit cum era.

Spre a se păstra zugrăveala hramului, cu firida acestuia, s'a ocolit cu cornișa arcu firidei.

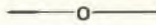
Acoperișul pridvorului a rezultat din forma bolților și s'a păstrat cât mai jos, spre a se permite o cât mai bună vedere a frontonului din fațada principală, care este de la origine.

¹ *Bul. Com. Mon. Ist.*, fasc. 53-54, planșele LIX-LXV și pl. LXVII-LXXXVI.

² Vezi memoriile lucrărilor.

LA RESTAURATION DE L'ÉGLISE DU MONASTÈRE DE COZIA

PAR N. GHICA-BUDEȘTI.

Jusqu'à ces dernières années, l'architecture de l'église de Cozia était en grande partie cachée sous une épaisse couche d'enduit à la chaux; en plus la toiture, qui avait été surélevée de plus d'un mètre (fig. 3) au cours du XIX-e siècle, en cachait les parties les plus importantes. Ces obstacles avaient retardé nos investigations et ce n'est qu'en 1928 que les recherches systématiques purent être entreprises et que les travaux de restauration furent commencés.

La tour fut aisément reconstituée dans ses détails, car sous l'enduit on retrouva les éléments de la corniche, des arcs et des piédroits. La corniche supérieure nous apparut d'une qualité différente au point de vue de la maçonnerie et du matériel. Il est probable qu'elle dut être refaite ou plutôt rajoutée en 1706, lorsque le monument fut restauré, sous le règne du prince Constantin Brâncoveanu. L'on retrouva sous l'enduit les arcs en dents de scie qui encadrent le haut des fenêtres; ces dents de scie avaient été nivelées à coups de marteau afin de pouvoir appliquer le crépi à la chaux qui recouvrait le tout. La corniche ainsi que les arcs furent reconstitués et les briques ébréchées furent remplacées. Les piédroits furent dégagés de l'enduit. Ils étaient couronnés de petits chapiteaux en plâtre, au profil dorique, appliqués à la surface de la maçonnerie probablement au XIX-e siècle, lorsque ces formes furent couramment employées. Ces chapiteaux sont visibles sur les photographies prises avant la restauration.

La toiture de la tour a été conservée telle qu'elle fut trouvée, en corrigeant, autant que cela fut possible, la forme trop enflée de la coupole, qui fut recouverte en cuivre; la charpente ancienne était en bon état de conservation.

Nous nous sommes demandés si, à l'origine, la coupole ne reposait pas directement sur les extrados des arcs, car, comme il a été dit plus haut, la corniche horizontale paraît avoir été rajoutée à une époque ultérieure. Les monuments de la

bonne époque byzantine nous montrent de nombreux exemples de cette disposition: les tours de la Théotokos, de la Fétidjé-Kilissé à Constantinople, celles de St. Pantéléimon et des Sts. Apôtres à Salonique, ainsi que l'une des tours de l'ancienne Métropole de Târgoviște et celles de l'église du Monastère de Curtea de-Argeș, en Valachie, sont en effet dépourvues de corniche horizontale et la toiture de la coupole pose directement sur l'extrados, en forme de festons, des arcs qui couronnent le haut des fenêtres et qui constituent eux mêmes une corniche.

En Valachie, la corniche horizontale paraît être une conséquence de la charpente en bois exigée par le climat plus rude et qui, on le sait, est inconnue dans les Balkans, où les voûtes des coupes sont directement recouvertes de tuiles rondes.

Cependant nous n'avons trouvé aucune indication qui puisse nous confirmer dans cette hypothèse et nous avons pensé qu'un changement aussi radical que la suppression de la corniche n'eût pas été justifié, et cela d'autant plus qu'elle date très probablement de 1706, c'est-à-dire d'une des bonnes époques de l'architecture valaque.

La base de la tour a pu être exactement reconstituée et l'on a pu dégager et compléter les arcs en plein cintre et leurs rosaces centrales en pierre sculptée, en tout semblables à celles de Kalénitch.

Mais ce n'est qu'après qu'on eut démonté la toiture de l'église que l'on retrouva les éléments d'architecture qui permirent la reconstitution des frontons de pierre et de brique qui surmontent les trois absides. Lorsque l'on démolit la partie supérieure des murs, rajoutée au XIX-e siècle, l'on découvrit derrière ce mur les restes d'un petit attique, couronné d'une corniche en dents de scie. Cet attique se trouve dans un plan vertical quelque peu en retrait par rapport au nu du mur extérieur, ainsi qu'on le retrouve à la plupart des églises serbes de la Morava, comme, du reste, à quelques églises de la Valachie, telles qu'à

Dealu (1502) et à l'église de l'Évêché de Curtea-de-Argeș (1518), où l'influence serbe est évidente dans la structure. La reconstitution de la toiture des absides fut la partie la plus délicate de ces travaux. Nous eumes la bonne fortune, lors de nos recherches, de trouver de précieuses indications; notamment nous découvrîmes, sous la toiture, les parties inférieures des arcs verticaux (fig. 10) en pierre, brique et terre cuite vernissée, qui formaient les frontons demi-circulaires caractéristiques de l'architecture de la Morava serbe (fig. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 et 18).

Les photographies que nous publions montrent les claveaux de base de ces arcs: ce sont des pierres de 32 à 36 centimètres de large sur approximativement 50 centimètres de haut, recouvertes de sculptures dans le genre oriental et représentant des entrelacs de style arménien; ils se trouvent encadrés d'une rangée de petits fleurons en terre-cuite, pris entre deux rangs de briques apparentes. Les dimensions et places de ces frontons étant ainsi fixés avec précision, ils purent être reconstitués exactement. La corniche en dents de scie qui encadre le fronton put être rétablie avec certitude, car l'on en trouva des vestiges à plusieurs endroits sous forme de briques ébréchées enclavées dans la maçonnerie en B (fig. 10). Cette découverte nous prouva que la corniche n'avait pas la forme brisée des frontons serbes, où les ailes sont horizontales et se raccordent à angle droit avec l'arc du fronton, mais, au contraire, qu'elle suivait une courbe arrondie en accolade, telle qu'on en voit à la toiture des frontons latéraux de l'Église Princièră de Curtea-de-Argeș, forme plus rapprochée des types byzantins de Constantinople et de Salonique que des formes serbes. En Serbie, les toitures des frontons sont en effet brisées aux ailes comme les corniches sur lesquelles elles posent. On peut aussi observer que la toiture des absides diffère en Valachie de celles de la Morava serbe. Ici ce sont des voûtes basses recouvertes de tuiles rondes et posant probablement sur la maçonnerie même de la voûte, tandis qu'en Valachie les absides sont recouvertes d'une charpente en bois recouverte de plomb ou bien de cuivre. C'est ainsi que nous les trouvons aux absides de l'église de l'Évêché de Curtea-de-Argeș et à celles de Dealu, où la charpente s'inscrit parfaitement à l'intérieur de l'arc du fronton. Le matériel dicte ainsi la forme qui lui convient. A Cozia, comme aux églises de la Morava, la toiture de l'église se compose d'une partie basse et étroite, comprise entre l'attique et la corniche principale, elle fait comme une ceinture

tout autour de la toiture proprement dite. Celle-ci est voûtée en berceau et se termine aux absides par des demi-coupoles, elle dessine une croix dont les quatre bras viennent buter contre les faces du socle de la tour (fig. 9).

L'église de Cozia est donc aussi en principe une coupole sur une croix, selon l'heureuse définition de l'église en croix grecque donnée par M. Gabriel Millet; mais l'église de Constantinople a le plan rectangulaire, tandis que celle de la Morava serbe a le plan triflé; l'église de Constantinople est à trois nefs et sa coupole repose sur quatre piliers isolés, tandis que l'église serbe n'a qu'une nef et les piliers qui portent la coupole sont adossés aux murs latéraux; il en résulte que les bras transversaux de la croix sont plus courts dans le second cas. Un type intermédiaire est l'église du Mont Athos: ici les absides latérales arrondies du plan triflé s'ajoutent au plan rectangulaire de Constantinople. Chacun de ces trois types est représenté en Valachie: le premier à l'Église Princièră de Curtea-de-Argeș, le second à Cozia et le dernier à Snagov.

L'église de Cozia comporte deux corniches: l'une, plus importante (fig. 6), couronne les murs de la façade, l'autre, secondaire, est celle de l'attique (fig. 7). Cette dernière se compose de deux rangées de briques posées en dents de scie et de trois rangées droites. Sa composition (fig. 7) fut retrouvée en plusieurs points, notamment là où l'attique vient buter contre la base de la tour.

La corniche principale (fig. 5, 6) dut être reconstituée d'après celle du fronton de la façade Ouest (fig. 5), car on ne trouva nulle part d'indication sur sa composition. L'on trouva en A (fig. 1, 2, 3) le premier rang de briques en dents de scie de cette corniche: les pointes de ces briques avaient été abattues. Elles fixent le niveau de l'ancienne corniche, qui fut ainsi reconstituée. Ces briques en pointes ont une forme spéciale (fig. 4).

Le fronton Ouest ne paraît pas dater de l'origine, du moins dans sa partie supérieure; il est, en effet, de qualité assez médiocre au point de vue de l'exécution, mais il est probable que sa corniche imite, comme composition, la corniche primitive. Elle se compose de trois rangs de briques posées en dents de scie (fig. 4), alternés de quatre rangs de briques droites (fig. 8). Lorsqu'elle fut découverte sous la toiture, elle était badigeonnée à la chaux et toute la moitié supérieure manquait: elle avait été démolie pour permettre la construction de la nouvelle toiture du XIX-e siècle. N'ayant pu trouver d'autres indications

sur la forme primitive du fronton et de la corniche, le tout fut conservé et complété, puis nettoyé de la chaux qui le recouvrait et jointoyé avec soin. Ce fronton de la façade principale a une forme à part. Il ne paraît pas dater de l'origine, comme le remarque aussi M. G. Bosković („Bull. Comm. Mon. Hist.", fasc. 81, p. 121), et la corniche qui le couronne paraît d'une époque décadente, comme il a été dit plus haut. Elle a les ailes brisées, comme en Serbie, mais ces ailes sont non pas horizontales, mais inclinées. L'inclinaison correspond à celle des parties basses de la toiture sous l'attique. Un détail important au point de vue archéologique est la forme de l'attique au dessus du pronaos. Au dessus du mur qui sépare le naos du pronaos l'attique se décroche vers l'extérieur de part et d'autre en deux points symétriques (fig. 9). (Il se forme ainsi au dessus du pronaos une partie plus large, de dimensions à peu près carrées, au dessus de laquelle on peut supposer l'existence, à l'origine, d'une tour-clocher, telle qu'on en voit à Krouchévatz ou à Kalénitch, à Naupara ou à Sisoévatz. Ce n'est qu'ainsi que peut s'expliquer le tracé de l'attique.)

La forme de cette tour-clocher nous est, du reste, tout à fait inconnue: c'est pourquoi nous n'avons pu que marquer d'une croix le centre de la toiture qui recouvre l'endroit où s'élevait le dit clocher.

M. G. Bosković, conservateur du Musée du Pays Serbe à Belgrade, est le premier qui ait donné sa précieuse contribution à ce problème, avec le regretté Georges Balș (*Sturinar*, 1933-34, et „Bull. Comm. Mon. Hist.", 1934, fasc. 8). Il n'existe, croyons-nous, aucun document sur la forme de la tour-clocher de Cozia; aussi peut-on se demander si c'était une tour ou bien un clocher. A examiner les églises serbes, l'on constate que leurs clochers ont des dispositions assez différentes les unes des autres: à Krouchévatz et à Naupara cela paraît bien être un clocher. A Kalénitch, au contraire, l'absence de fenêtre prouve que cela ne peut pas être un clocher. Cozia et Sisoévatz paraissent être des cas similaires, car les deux églises ont le narthex voûté en berceau. Il y a lieu d'observer ici qu'au XVI-ème siècle, surtout dans la première moitié, la voûte en berceau sur le narthex était très usitée en Valachie: Brădet, Stănești, Ostrov, Valea, la Chapelle de Cozia en sont des exemples, mais aucun de ces monuments n'avait de clocher, ni de tour sur le narthex. Il paraît donc plus probable que c'est après la chute du clocher de Cozia que la voûte fut refaite en forme de berceau, au XVI-ème siècle. Une autre question

se pose: comment accédait-on à ce clocher? Nulle part on ne trouve trace d'un escalier. Ce clocher n'aurait-il pas été plutôt une cachette, un refuge auquel on montait par une échelle de corde ou bien encore par un escalier dérobé dans l'épaisseur du mur qui sépare le naos du narthex? A Cozia ce mur a 1 mètre 52 d'épaisseur, près de 30 centimètres de plus que les murs extérieurs!

Le porche de Cozia date de 1706: il fut rajouté par un Cantacuzène, parent du prince Constantin Brâncoveanu. Au XIX-ème siècle il fut surélevé, comme tout le reste de l'église. Les traces de l'ancienne corniche, qui furent retrouvées sous le crépi, en permirent la reconstitution. La toiture du porche résulte de la forme des voûtes: la partie centrale est une calotte plus élevée, épaulée de part et d'autre par une demi-calotte plus basse.

La composition de la façade principale, en partie cachée par le porche, est en principe semblable à celle des églises serbes, comme le constate M. Gabriel Millet, dans l'étude si fouillée qu'il consacre à notre église dans les *Mélanges Iorga*, p. 827.

Sous le fronton l'on trouve une arcade assez large en brique, mais toute simple, comme le constate justement M. G. Boskovitch. Plus bas trois arcades, plus petites, mais décorées de petites poteries semblables à celles des autres façades. La petite arcade du milieu est perforée et ornée d'une plaque de pierre sculptée à jour; elle est visible de l'intérieur du narthex. Si la partie supérieure de cette façade fut probablement remaniée, la partie inférieure est bien de l'origine.

Les autres façades se sont relativement bien conservées sous le crépi. Les fenêtres et leurs encadrements de pierre datent de plusieurs époques, qu'il est assez facile de déterminer. Celles du naos et du sanctuaire datent de l'origine; quant à leur partie supérieure, jusqu'au niveau du bandeau de pierre qui ceignait probablement à l'origine toute l'église comme à Krouchévatz, la ressemblance des encadrements avec ceux de Krouchévatz et de Véloutché est frappante. Il est facile de voir que les fenêtres de Cozia furent rallongées vers le bas: la différence de caractère entre les ornements sculptés de la moitié du haut et de la moitié du bas le prouve: en haut, l'ornement se compose de fleurs et de feuilles stylisées dans le genre oriental, d'entre-lacs et de motifs plus ou moins géométriques, rappelant le style arménien; le relief en est réduit et sans modelé, tandis que, dans le bas, c'est la feuille d'acanthé modelée, aux formes molles et arrondies, qui orne les

chevets et les rosaces. Cette dernière partie paraît dater de la fin du XVIIe-ème siècle.

Si l'on compare les fenêtres de Cozia à celles de Serbie, on est amené à croire que les premières peuvent aussi, à l'origine, avoir été composées de deux petits arcs géminés, comme à Ravanitza, Kalénitch, Krouchévatz, etc. M. Gabriel Millet, lorsqu'en 1924 nous eumes l'honneur de l'accompagner à Cozia, attira notre attention sur l'irrégularité de l'intrados des arcs, où la pierre paraissait avoir été nivelée à coups de marteau, après la suppression de la partie mitoyenne des deux petits arcs de l'origine.

Les fenêtres du pronaos sont au nombre de deux; elles se trouvent sur la façade Sud et leur forme est assez différente des précédentes. Celle de l'Ouest date certainement de 1706; son arc en accolade surbaissée rappelle celui des fenêtres du Monastère de Hurezi (1692-1698), et l'ornement composé d'entre-lacs à petite échelle est celui que l'on voit sculpté sur le bois des portes et des stalles d'église de l'époque du prince Constantin Brâncoveanu (+ 1714). La seconde fenêtre du pro-

naos paraît être d'une époque plus récente. Ces feuilles d'acanthé grasses et molles paraissent de la même époque que le bas des fenêtres du naos et du sanctuaire. Comme le fait justement remarquer M. G. Boskovitch, le pronaos était à l'origine sans fenêtres, éclairé seulement par les ouvertures circulaires de la partie supérieure des façades, qui depuis ont été murées.

La porte de l'église est de 1706. Sa composition rappelle celle de l'église du Monastère de Hurezi. Seul le siège en pierre qui se trouve à droite de la porte paraît plus récent. C'est une réplique de celui qui se trouve au Monastère du Xéropotame, à l'Athos.

M. Gabriel Millet, dans son étude si documentée, citée plus haut, situe Cozia dans la série des églises de la Morava serbe et la caractérise parfaitement: ce n'est pas une copie. Les procédés sont similaires, avec une préférence vers le sentiment de la mesure et le goût de la logique qui caractérise la tradition byzantine, en opposition avec la hardiesse des proportions, qui caractérise l'architecture des églises serbes.

A murit la 15, cum arată piatra de mormânt, sau la 16 Octombrie, cum spun cronicile moldovene¹?

În afară de faptul că omorul a fost noaptea, cred că a fost ucis la 15 Octombrie și a fost îngropat a doua zi.

anul 7028 (1519), luna Septembrie (fig. 2).

Inscripția este marginală. Câmpul din mijloc este împodobit cu un ornament linear, derivat din linia în zig-zag, rotunjită așa fel, încât dă naștere liniei curbă. Dintr'una din laturile mici, pornesc, spre margene, două

Fig. 1. — Piatra de mormânt a lui Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare.

Anul morții este 1451².

2. *Piatra mormântală a soției lui Ieremia Pârcă'ab, 1519.*

Inscripția :

ск[и] гроб... ины жснаник Грем[и]а Парк[а]лаба
и скраси софика, като [зкн], мца сеп.

Această groapă... a jupâniței lui Ieremia Pârcălab. Și a împodobit-o Sofica, la

¹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, IV, p. 105. După I. Bogdan, *Cronici Moldovenesti*, p. 144; *Cronici inedite*, pp. 36-37.

² N. Iorga, *l. c.*, p. 105.

linii curbe ce se întâlnesc la o distanță oarecare, dând naștere unui ornament în formă de inimă. În acest ornament se deschid două frunze, care însoțesc liniile marginale, ale căror vârfuri se încovoie spre centru, se unesc și constituie codița unei frunze de formă triunghiulară. Frunza aceasta este rezultată din unirea a două jumătăți mai mici, asemănătoare frunzelor marginale de care am pomenit.

Celelalte două ornamente următoare amintesc pe primul, cu deosebirea că au ambele capete ascuțite.

Împodobirea cu frunze este aceeași. În golurile dintre inscripție și linia curbă, de care am vorbit, apar frunzele de mai sus legate ca de o creangă de acea linie curbă.

Ornamentul acesta amintește pe cel de

trează ductul literei moldovenești și inscripția marginală a vechilor pietre.

† ЗДЕ ПРЕСТАВИСЯ МОНАХІА ИФІМІА МТИРЕУ (sic) УТ Р. ПИКА, К. ЛѢТЬ, ЗРНЕ.

Aici a răposat monahia Ifimia din mă-

Fig. 2. - Piatra mormântală a soției lui Ieremia Părcălab.

pe piatra de mormânt de la Dolhești¹ și pe cel de la Mănăstirea Neamțului a egumenului Hariton². Este frunza de stejar stilisată, motiv pe care îl întâlnim și pe piatra de mormânt a lui Ștefan-cel-Mare.

năstirea Râșca, la anul 7155 (1647) (fig. 3).

4. Un fragment de piatră mormântală cu inscripție latină.

Nu se mai păstrează decât patru cuvinte

Fig. 3. - Piatra de mormânt a monahiei Ifimia.

3. Piatra monahiei Ifimia (1647).

Simplă și lipsită de orice ornament, păs-

de la început. Inscripția marginală este în relief.

Câmpul din mijloc este împodobit cu o cruce săpată în relief. De o parte și alta a bazei crucii sânt două rosete cu câte opt sepale.

Din unghiurile în care se întâlnesc brațele crucii cu marginea inscripției răsar două

¹ N. Iorga, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1910, p. 102. Cf. și G. Balș, *Bisericile lui Ștefan-cel-Mare*, 1926, p. 287, fig. 480.

² *Ibid.*, fig. 482.

Fig. 4. — Un fragment de piatră mormântală cu inscripție latină.

Fig. 5. — Un alt fragment de piatră mormântală cu inscripție latină.

coarde de vițe cu frunze și struguri, străvechiu motiv asiatic, păstrat și transmis prin Greci și Romani.

Fragmentul de inscripție de la început sună :

SUB HOC LAPIDE IACET...

„Sub această piatră zace“... (Fig. 4).

Fig. 6 — Fragment de piatră cu inscripție latină și cu emblemă

5. Un alt fragment cu inscripție latină.

Inscripția este săpată, dar pe o latură este ștearsă în așa măsură, încât abia se mai poate bănuî cuprinsul, apelând la formula obișnuită :

SUB HOC LAPIDE sau HIC IACET...S MEA HIC HAB... A. D. 1574, 30 N.

Aici zace . . . a mea . . . aici sau acesta

avea (sau a avut) . . . „În anul Domnului 1574, 30 Novembre“. (Fig. 5).

Crucea care împodobește câmpul din mijloc este la fel cu cea descrisă mai sus. Cele două rosete iau forma unor flori cu douăsprezece sepale, șase petale și un cerc rotund în mijloc. Din cele două colțuri ale câmpului pietrei răsare câte o ghindă. Din cele două unghiuri de întâlnire ale brațelor crucii pornesc cele două coarde de viță încărcate de frunze și ciorchini de struguri.

6. Fragment de piatră cu inscripție latină și emblemă.

Restul de inscripție săpată cuprinde două cuvinte latinești :

„QUONIAM ELEGI... „Fiindcă am ales“.

Câmpul pietrei este împodobit cu o emblemă în relief care este de fapt un scut în mijlocul căruia stau deschise niște foarfeci. Între lamele foarfecelor o stea, iar de-asupra un ornament floral.

Foarfecele cred că simbolizează ocupația mortului.

În colțul din dreapta al cadrului apare o ghindă iar din colțul drept al scutului se înalță o coardă de viță (fig. 6).

Din an n'a mai rămas decât cifra zecilor și a unităților... 66.

7. Fragment de piatră cu ornament.

Dintr'o altă piatră mormântală, foarte asemănătoare cu cea de mai sus, nu ni s'a păstrat decât un fragment cu o împodobire florală înscrisă în cerc. Ornamentul în întregime era compus dintr'o serie de cercuri tangente în care erau înscrise ornamente. Din cel de față s'a păstrat o parte din cerc și ornamentul din mijloc, care constă dintr'o floare deschisă în centru, din care se desfac, în formă de cruce, patru flori de crin, ornament foarte răspândit în evul mediu. Se păstrează numai trei din cele patru flori de crin (fig. 7).

Fig. 7. — Fragment de piatră cu ornament.

Fig. 8. — Piatra de mormânt a Magdalinei, soția lui Petru secretarul

8. Piatra de mormânt a Magdalinei.

Ornamentația acestei pietre este redusă la cele patru cruci, înscrise în pătrate, din colțurile pietrei, și la un ornament liniar destul de simplu, în partea de jos a câmpului pietrei. Inscripția marginală are cuprinsul următor :

Fig. 9. — Piatra mormântală a lui Simon.

HIC SEPULTA EST HONESTA FEMINA MAGDALENA, PROVIDI VIRI PETRI LITERATI VXOR. OBIT 18 DIE IANV., A. D. 1627, REQUIESCAT IN PACE, AMEN.

„Aici este înmormântată femeia onestă Magdalina, soția prevăzătorului bărbat Petru secretarul. A răposat la 18 Ianuar, anul Domnului 1627. Odihnească în pace, amin“ (fig. 8).

Meșterul pietrar nu era din cei mai buni, judecând după felul inscripției.

Fig. 10. – Piatra mormântală cu inscripție românească.

9. *Piatră mormântală cu inscripție latină de caracter gotic.*

Inscripția este marginală, iar câmpul împodobit cu o cruce marcată de linii suptiri și pornind de de-asupra unui arc, sprijinit pe cele două laturi cu inscripție.

ANNO (1444?) OBIT HONESTUS VIR
SIMON . . . ORTATE PRO EO.

*În anul 1444 (?) a murit cinstitul bărbat
Simon . . . Rugați-vă pentru el. (Fig. 9).*

10. *Piatră mormântală cu inscripție românească.*

Ultima dintre pietrele cu inscripții, foarte ștearsă, de o calitate inferioară ca material, cuprinde o inscripție marginală, românească, pe cât se pare, însă destul de ștearsă pentru a nu putea fi citită în întregime.

Ornamentul din câmpul pietrei este compus dintr'un șir de ovale încadrate de două linii frânte. În mijlocul ovalului un oval mic înscris în cel mare.

. . . [acea]stă . . . Sofia . . . (Fig. 10).

Fragmentele cu inscripție latină prezintă mari asemănări cu pietrele de la Baia, aflate în Muzeul de Artă Religioasă din București, și descrise de d. N. Iorga, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“, fasc. 67 din 1931.

Este adevărat că din discuție iese adevărul, precum iarăși este adevărat că discuția trebuie să îmbrace o formă cât mai academică și să păstreze un nivel cât se poate de ridicat. Mai presus de toate însă este buna credință care nu trebuie să lipsească mai ales într-o discuție științifică.

În situația de față recensia publicată de d. Emanoil Hagi Mosco în *Revista Istorică Română*, vol. V-VI (1935-6), pp. 413-23, asupra operei d-lui profesor N. Iorga, *Les Arts Mineurs en Roumanie I*, greșește și în ce privește tonul și nu respectă nici buna credință, fiindcă nu este adevărat că d. Iorga reproduce în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* planșe pe care le-a mai reproduș și în lucrarea amintită, ci eu am reproduș după d. Iorga trei planșe în colorii pentru a documenta articolul intitulat *Elemente profane în pictura religioasă*.

Eu cred însă mai mult, în materie de artă, în recensia d-lui profesor G. Oprescu fiindcă d-sa a mai publicat în acest domeniu și aceasta îi este ocupația de căpetenie, fiind profesor de Istoria Artelor la Universitatea din București, și mă îndoiesc de competența d-lui Hagi Mosco căruia îi cunoaștem alte preocupări decât acelea cuprinse în articolul amintit.

Nu este iarăși adevărat că Muzeul din localul Ministeriului de Culte în Strada General Berthelot nu este deschis oricui decât cu învoirea d-lui Iorga, fiindcă oricine a venit a putut să viziteze aceste colecții, să ia note, să-și ia copii și să primească orice explicații a dorit, în orice zi, în oarele de primire la Ministeriu, între 11 și 1, și, dacă s'a anunțat din vreme, și în alte oare decât acestea, fără ca pentru aceasta să fie nevoie de învoirea d-lui Iorga.

În lista Museelor publicată pentru prima oară, din ordinul d-lui Iorga, în 1931, s'a arătat că aceste colecții se vizitează cu învoire specială, pentru că, fiind Muzeul adăpostit în localul Ministeriului de Culte, oricine ar fi putut lua ca pretext vizitarea colecțiilor pentru a pătrunde în local, înainte de oara deschiderii.

De la această singură restricție, în care nu se pomeneste nimic de numele d-lui Iorga și până la afirmația de mai sus a d-lui Hagi Mosco este o distanță echivalentă cu gradul de bună credință al preopinientului nostru.

Dar, fiindcă este vorba și de ce „a păzit“ Comisia Monumentelor Istorice în privința obiectelor și a controlului lor, să ni dea voie să răspundem: *da*, și-a făcut datoria cu prisosință. În afară de inventarele de la Academie, Comisiunea își are inventarele ei, însă are a face cu atâția hoți rafinați în materie de odoare bisericești, încât n'a izbutit să-i prindă pe toți până acum. Pe unii proaspeți i-a identificat și-i ține supt observație, pe alții i-a trimis pe la diferite parchete, iar, cu noul cod penal, pe cei ce vor fi prinși de acum încolo, îi va trimite la pușcărie, obligându-i și la o simțitoare despăgubire materială. Să ia aminte prin urmare colecționarii particulari asupra urmărilor neplăcute prevăzute în noul cod penal pentru cei cari practică furtul de odoare sfinte.

Să mai ridicăm neplăcuta chestie a candeliei brâncovenești de la Sf. Gheorghe?

Ea nu mai are niciun interes în momentul de față, chestia fiind rezolvită de parchetul de Ilfov.

Nu înțelegem ce ar fi putut spune d. Hagi Mosco în locul d-lui Iorga despre pictura aflată supt îmbrăcămintea de metal a icoanelor de la Suceava și de prin alte părți, unde nu s'a ridicat această îmbrăcămintea.

Și, dacă d. Iorga „a crezut că trebuie să-i atribuie aceiași origine sârbească și s'o considere din aceiași epocă, începutul secolului al XVI-lea, ca și planșele I și II“ ale acelei *Coborîri de pe cruce* (planșa IV), despre aceiași planșă d. Hagi Mosco nu crede nimic, nu lămurește nimic și lasă pe cetitor să se descurce cum o putea.

Coborîrea de pe cruce de care vorbește d. Iorga la pagina 11 este evident de aceiași factură și din aceiași vreme ca și cele două ale Doamnei Despina (pl. I și II). Ea aparține epocii lui Neagoe Basarab și a fost găsită la Episcopia de Argeș unde s'au aflat și cele două de mai sus.

Răposatul Tocilescu afirmă, în ale sale „Raporturi”, că și Neagoe avea o icoană, Sf. Nicolae, și că această icoană se găsea în colecțiile lui Le-comte du Noüy pe la 1880. Unde va fi fiind astăzi? La această întrebare răspundem cu constatarea, de care se agață d. Mosco, a d-lui Iorga: „mulți particulari sânt astăzi posesori fără drept de lucruri date spre a sluji de-apururi la trebuințele cultului divin. Unele din ele trec notarele pentru a intra în colecții care, probabil, nu vor fi niciodată deschise publicului”.

Este o dureroasă constatare a președintelui Comisiunii Monumentelor Istorice asupra unei străi de lucruri care datează cel puțin de la 1880 și se întinde până prin 1923, când a fost ales actualul președinte, vreme destulă pentru a răsări atâtea colecții particulare.

Denunțați-i, vă rog, colecțiile particulare și rugați-l să ia măsuri, stându-i într'ajutor la acest folositor lucru, și fiți sigur că d. Iorga va lua măsuri.

Planșa a IX-a, care reprezintă pe Sfântul Nicolae, este de la Arnota, din epoca lui Matei Basarab și este cuprinsă între descrierea icoanelor date: cea de la Ruda-Bârsești din 1622-23 și aceia a lui Vasile Ureche din același an.

Cu intuiția d-sale, d. profesor Iorga a datat perfect icoana lui Matei Basarab, punând-o în rândul icoanelor date, de mai sus.

Nu este adevărat că d. Iorga vorbește de crucea numerotată 17, ci despre potirul din secolul al XVII-lea cu inscripție care menționează numele Mariei, soția lui Grigore Ghica. Este drept că numărul este greșit: în loc de 19 este 17.

Lucrarea s'a început în vara anului 1933 și s'a terminat în primăvara anului 1934, vreme în care s'au mai publicat unele obiecte de preț, pe care d. Iorga le-a reproduș după publicația respectivă, citând-o.

În ce privește „chivotul prețios de la Neagoe-Vodă Basarab” publicat de d. Stoica Nicolaescu în Octombrie 1933, fotografia acestui chivot împreună cu altele a fost dată d-lui Iorga de către d. Emanuil Krețulescu și se găsea la tipar înainte de apariția broșurii d-lui Stoica Nicolaescu, ale căror obiceiuri în materie de publicație le-am analizat cu alt prilej și pentru această analiză i s'a răspins procesul ce făcuse ca „lipsit de seriozitate și de orice interes”¹.

Planșa a VI-a a fost publicată în „Boabe de grâu” în Septembrie 1933, împrumutându-se clișeul,

cu învoirea d-lui profesor Iorga, înainte de apariția lucrării d-sale, lucru ce s'a menționat în „Boabe de grâu”. Aceasta dovedește însă meticolositatea acelor cari se ocupă numai cu descoperiri de „greșeli” în loc să vadă ce mare serviciu s'a adus științei în acest domeniu, publicându-se materialul inedit și adunându-se atâtea planșe răzlețite în așa de multe publicații.

S'ar părea că d. Hagi Mosco a cercetat toate publicațiile în care s'au mai tipărit unele planșe din opera d-lui Iorga.

Noi nu credem că s'a ostenit până într'atâta, ci a luat de-a dreptul citațiile d-lui Iorga, după cum urmează.

La d. Hagi Mosco:

„Fot. 7 și 8 de Beza, în „Boabe de grâu”, Octombrie 1933” (p. 421)“.

La d. Iorga:

„La Chilandar o icoană... și diptihul de la Protaton, descoperit de asemeni de d. Marcu Beza” etc. (fig. 7 și 8, p. 12).

La d. Hagi Mosco: „Fot. 9 în „Bul. Com. Mon. Ist.”, vol. 24 (1931), p. 29”, p. 421.

La d-l Iorga:

„Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, XIX (1926), p. 88; XXIV, p. 29..., p. 13.

D. Hagi Mosco n'a citat anul XIX (1926), fiindcă acolo este menționat și d. Virgil Drăghiceanu, pe care îl trece supt tăcere și aici și oriunde e citat de d. Iorga.

Dar d. Hagi Mosco zice despre fig. 10: „Fot. 10, în ultimul rând de A. Veress”, etc. De ce: „în ultimul rând”? Fiindcă d. Veress a luat la rândul drept descoperire o icoană cunoscută și publicată cu mult înainte de d-sa, lucru de care pentru prima oară vorbește d. Iorga la pagina 14, *o. c.* Prin urmare d. Iorga îndreaptă greșeala d-lui Veress. Fig. 12 formează planșa 332 din lucrarea d-lui Ghica, „Evoluția arhitecturii”, etc., p. III, — veacul al XVII-lea, după d. Mosco, ceea ce nu este adevărat, fiindcă fig. 332 la d. Ghica reprezintă fațada laterală a bisericii Filipeștii-de-Pădure (Prahova) și, împreună cu fig. 333, alcătuiește planșa CCXVI.

Icoana de care este vorba este menționată de d. Ghica numai ca reprezentând pe „Sf. Gheorghe și provenind de la Viforâta” (*o. c.*, p. 85, fig. 523), dar de această icoană se ocupase tot d. Iorga cu mult înainte (*Inscripții*, vol. I, p. 57, no. XLV).

„Fot. 13” în „Bul. Com. Mon. Ist.”, XVIII, p. 72, este în XVII, nu cum arată d. Mosco.

„Fot. 23” tot din Buletinul XXIV, este la p. 65, iar nu la p. 62.

¹ Monumentele Istorice și d. Stoica Nicolaescu, I și II, în *Universul*, 1933.

„Fot. 24“, tot de acolo, este la p. 63, iar nu la 64.

Planșele IV și VIII *nu* „sânt reproducări de icoane destul de frumoase“, ci sânt cele mai frumoase icoane din epocile respective.

„Planșa IX“ *nu* „reproduce o icoană de d-na Buescu“, ci reprezintă pe Sf. Nicolae de care am vorbit mai sus.

„Planșele III“, pe lemn, XIII-XVI, pe hârtie, și XI-XII, pe sticlă, *nu* „reprezintă icoane de proastă factură populară, cum se pot întâlni ușor pe la țară“, ci sânt exemplare rare, iar cele două pe sticlă XI și XII sânt unice în ce privește executarea, și nu numai că *nu* „se pot întâlni ușor pe la țară“, dar *nu* se mai găsesc de loc.

Icoanele lui Grigorescu și cele de factură mai slabă aveau ce căuta în colecție pentru a se studia evolutiv dezvoltarea artei iconografice, și *nu* sânt de umplutură.

De umplutură este întreaga dare de samă a d-lui Mosco.

De darea de samă a părții a II-a, care cuprinde argintăria și de a celei de a III-a, cu miniaturile,

unde găsim o înșirare de cifre și un calcul statistic rău aplicat pentru a cântări valoarea unei opere după numărul planșelor, *nu* ne mai ocupăm. Trebuie să recunoaștem însă că d. Hagi Mosco totuși găsește și lucruri bune, de vreme ce scrie „părți inedite de valoare“ (p. 423), în contradicție cu ceia ce spune mai jos, unde este vorba de tipărire și de producția prea bogată, „pe toate tărâmurile“, a d-lui Iorga.

La sfârșitul dării de samă, d. Hagi Mosco se ocupă și de genealogia d-lui Iorga, mai mult „ca umplutură“ a articolului și pe alături de subiect

Concluzia. D. Hagi Mosco caută „greșeli“ în opera d-lui Iorga de 52 de pagini de text și 207 figuri, dintre cari 26 planșe în color, dar ca într-o singură pagină de atentă dare de samă să faci atâtea greșeli în citatele luate chiar din opera criticată, aceasta dovedește, *nu* obiectivitatea autorului dării de samă, ci pasiunea de care a fost stăpânit, când a vrut să încerce un asemenea lucru. În ce privește competența în materie de artă religioasă, aceia n'o are d. Hagi Mosco și, după o străveche formulă „cată a fi răspinsă“.

N. ICRGA. — *Du trésor d'art de la ville de Botoșani.* — Botoșani présente plusieurs églises du XVIIIe siècle, à côté des fondations du prince Pierre Rareș, qui sont de la première moitié du XVIe. Elles sont dues à de petits boïars, à des marchands et à des corporations. Dans le même district celle de Coșula, très intéressante, est de la même époque de Rareș.

N. GHICA-BUDEȘTI. — *La restauration de l'église*

du monastère de Cozia. — Large résumé en français.

VICTOR BRĂTULESCU. — *Les pierres tombales du Musée de Folticeni.* — La plus importante de ces pierres est celle qui recouvrait, au village de Reusen, le tombeau de Bogdan, prince de Moldavie († 1451) : il était le père d'Étienne-le-Grand.

CHRONIQUE par Victor Brătulescu. — Réponse à une critique de mauvaise fois.

R E D A C Ț I A :

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 28.

Secretar-Director : VICTOR BRĂTULESCU.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :

Ediția pe hârtie chromo, Lei 120. — Ediția pe hârtie velină, Lei 90.

**PREȚUL
LEI 90**

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 8

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ + Vălenii-de-Munte

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PRESEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, CONST. MOISIL,
PR. NIC. POPEȘCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU, ARTUR VERONA, G. OPREȘCU ȘI VIRGIL
DRĂGHICEANU.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

C U P R I N S U L

TEXT:

	T E X T :	<u>Pagina</u>
N. IORGA :	Trei conferinți de orientare	49
„ „	Poesla francesă asupra monumentelor istorice românești.	78
D. TUDOR :	Monumentele inedite din Romula.	79
	<i>Cronică</i> de preotul Teodor Bălășel.	94
	Resumat frances	96

ILUSTRATIUNI :

	Pagina		Pagina
<i>Trei conferinți de orientare</i>			
Fig. 1. — Biserica mănăstirii Cotmeana	49	Fig. 32. — Radu Slătineanu, ctitor al bisericii Săftica.	61
Fig. 2. — Biserica din Roata, Vlașca	50	Fig. 33. — Biserica Filip, după restaurare	61
Fig. 3. — Biserica din Roata, Vlașca. Ctitori	50	Fig. 34. — Biserica Filip din Vălenii-de-Munte, după restaurare	62
Fig. 4. — Roata, Vlașca. Fresce	51	Fig. 35. — Muzeul Filip din Vălenii-de-Munte, cum era.	62
Fig. 5. — Biserica mănăstirii Golia, Iași	51	Fig. 36. — Muzeul de artă populară din Vălenii-de-Munte	63
Fig. 6. — Biserica mănăstirii Golia. Cadrul de piatră al ușii principale	51	Fig. 37. — Același, partea principală, mai nouă	64
Fig. 7. — Biserica mănăstirii Cozia înainte de restaurare	52	Fig. 38. — Muzeul de artă religioasă din București	64
Fig. 8. — Cozia. Frescă	52	Muzeul de Artă Religioasă. Epitrahile brâncovenesti.	66
Fig. 9. — Biserica mănăstirii Cozia după restaurare.	52	" " " " Cruce de chiparos	68
Fig. 10. — Mănăstirea Dealului	53	" " " " omofor arhieresc din secolul al XVII-lea.	69
Fig. 11. — Mănăstirea Dealului. Panou de piatră sculptată cu pisania	53	Muzeul de Artă Religioasă. Chivotul lui Șerban Cantacuzino.	71
Fig. 12. — Bolnița mănăstirii Bistrița	54	Muzeul de Artă Religioasă. Candelă din secolul al XVII-lea.	73
Fig. 13. — Biserica episcopală din Curtea-de-Argeș	54	Muzeul de Artă Religioasă. Disc din secolul al XVII-lea.	75
Fig. 14. — Biserica mănăstirii Pobrta	54	" " " " Scaunul ghiculesc din 1767.	76
Fig. 15. — Biserica mănăstirii Cobia	55		
Fig. 16. — Biserica Sf. Sava din Iași, după restaurarea clopotniței	55	<i>Monumentele inedite din Roma.</i>	
Fig. 17. — Biserica Sf. Sava din Iași, înainte de restaurare	55	Fig. 61. — Colecțiile Constantinescu și Capșa	80
Fig. 18. — Biserica din Roata, Vlașca. Frescă	56	Fig. 62. — Colecția Capșa	81
Fig. 19. — Biserica mănăstirii Arnota	57	Fig. 63. — Colecția Capșa	81
Fig. 20. — Biserica mănăstirii Arnota	57	Fig. 64. — Colecțiile Constantinescu	82
Fig. 21. — Arnota. Fresce	58	Fig. 65. — " " " "	83
Fig. 22. — Arnota, fresce	58	Fig. 66. — Colecțiile Constantinescu și Neamțu.	84
Fig. 23. — Arnota, ctitori	58	Fig. 67. — Colecțiile Constantinescu	85
Fig. 24. — Arnota, fresce	58	Fig. 68. — Colecția Capșa	87
Fig. 25. — Rebegești, Ilfov. Frescă	58	Fig. 69. — " " " "	87
Fig. 26. — Biserica Rebegești, frescă	59	Fig. 70. — Colecția Constantinescu.	88
Fig. 27. — Biserica din Rebegești, frescă	59	Fig. 71. — " " " "	88
Fig. 28. — Biserica Rebegești. Frescă	60	Fig. 72. — " " " "	89
Fig. 29. — Biserica Săftica înainte de restaurare.	60	Fig. 73. — Colecția Capșa și Constantinescu	90
Fig. 30. — Biserica Săftica după restaurarea acoperișului	61	Fig. 74. — Colecția Constantinescu.	90
Fig. 31. — Safta Slătineanu, ctitor al bisericii Săftica	61	Fig. 75. — " " " "	91
		Fig. 76. — Colecția Șerban Neamțu	91
		Fig. 77. — Colecția Constantinescu.	92

I.

MONUMENTELE NOASTRE ȘI OPERA COMISIEI MONUMENTELOR ISTORICE

— CONFERINȚA ȚINUTĂ ÎN 1937 —

Prea-Sfințiților și doamnelor și domnilor,
Conferințele acestea au un tâlc pe care trebuie să-l spun de la început. Fiindcă timp de o săptămână nu se dau reprezentații aici la Teatrul Ligii Culturale, și mie nu-mi place să văd gol locul unde s'a întâmplat de am putut clădi ceva, atunci am inventat, — mărturisesc în toată sinceritatea —, conferințele acestea, pentru ca sala Teatrului să nu fie goală. E drept că publicul a găsit mijlocul ca sala să fie aproape goală, dar cei cari au binevoit să mă asculte în această seară sânt așa de distinși, încât mă răsplătesc de persoanele care n'au niciun interes pentru subiectul ce m'am simțit dator să-l înfățișez.

Și iată de ce. Când n'are Românul ce să facă, se duce să vadă o clădire care se găsește în stare rea, sau i se pare, — foarte dese ori i se pare numai —, și atunci el caută un responsabil. Cel mai bun lucru este fără îndoială să se întrebe Românul, dacă este din localitatea aceea, ce a făcut *el* pentru ca monumentul să se găsească în această stare, să se întrebe ce ar fi putut face pentru ca monumentul să se găsească într'o stare mai bună și, dacă-și va face acest examen de conștiință, va constata că în această biserică a intrat foarte rare ori. De obicei cei mai puțin merși la biserică sânt cei cari atacă prin presă, care este foarte primitoare pentru astfel de atacuri. Comisiunea este antipatică, nu știu pentru ce, presei române, dar să fi mers întâiu în biserica aceasta, s'o cunoască bine, s'o fi văzut cum era înainte și să se întrebe dacă nu cumva s'au făcut oarecare schimbări și dacă nu se cuvine, în loc de atacuri, și oarecare recunoștință Comisiei cu mijloace foarte puține, și în ce privește funcționarii, și în ce privește sumele înscrise în budget.

Vă pot spune de la început că noi ne luptăm acum să avem ceva mai mult de trei milioane pentru toate clădirile ce sânt în România. Suma aceasta, ce fusese odinioară, a fost redusă, și acum noi o cerem. Iar, când mi s'a spus că aş putea cere și mai mult, am spus: nu, fiindcă lumea se

sperie și nu vom avea nici măcar cele trei milioane de odinioară.

Pe de altă parte, înainte de a se plânga cineva presei și înainte de a primi presa însăși cu atâta

Fig. 1. — Biserica mănăstirii Cotmeana.

bunăvoință plângerile, înainte de aceasta poate că ar fi fost bine să se vorbească puțin și cu slujitorii bisericii care se găsește în stare rea. Fiindcă vă voi aduce înainte un cas. Iată părintele episcop de Argeș este aici, și am vorbit, la Senat, despre biserica mănăstirii Cotmeana. Noi ne-am gândit de atâta vreme la Cotmeana. Acum aproape zece ani am fost acolo și am asistat la lucrul ce se făcea. Cotmeana era în stare de desăvârșită ruină: din vechea biserică a lui Mircea este numai partea

din fund, tot ce se află în față e un adaus târziu, o parte din secolul al XVII-lea, iar alta, fără îndoială, din epoca Fanarioților, căci atunci se făceau clădiri butucănoase cu clopotniță mare de-asupra. Deci eu am fost de față când se făcea lucrarea. Acum aflu de la părintele episcop, care caută să

Fig. 2. — Biserica din Roata, Vlaşca.

facă, în marginea mijloacelor ce le are, tot binele în eparhie, aflu că ferestrele sânt într' anumită stare și că nici interiorul nu se presintă bine.

Niciodată însă n'a primit Comisiunea niciun raport. Comisiunea n'are ochi de linx să vadă în toate colțurile din România: nu le putem vedea pe toate, dar preotul este acolo ca să înștiințeze autoritățile bisericești și Comisiunea. Fără îndoială, sânt stricăciuni care la început înseamnă prea puțin; cu câteva sute de lei se pot drege, dar ele așteaptă ani de zile, în care timp se critică o operă de care lumea habar nu are.

În urmă am făcut această experiență și cu Hurezii. Stareța de acolo se găsește în cam rele relații cu arhitectul nostru, d. Athanasescu, și, poate ca să-i facă necaz, nu pornește reparații care se pot face cu veniturile mănăstirii, ba, de câte ori cădea câte ceva din plafon, trecea paguba în sama d-lui Athanasescu. Dar, acum, în timpul din urmă, am întrebuințat mijloace mai practice și neajunsurile acelea, care nu erau așa de mari, au fost reparate.

Și noi avem conștiința că, în marginea unui budget așa de mic, și, nimeni dintre noi nefiind plătit aici, este o jertfă de timp pe care o facem. Și pentru „Buletinul Comisiei“, care se vinde puținel și în țară, dar se cere în străinătate, publicație foarte frumoasă, pe care eu o îngrijesc foarte de aproape în însăși tipografia mea, unde lucrez și cu pagubă numai să iasă cât se poate mai bine. Ceia ce dăm acolo este cu desăvârșire

gratuit, dar noi avem conștiința că folosim monumentelor așa de iubite de noi. Ne folosim, în marginea acestui buget așa de redus, cu funcționari cari sânt necontenit la lucru și sânt plătiți mult mai puțin decât la orice lucrare particulară, de și umblă pe toate drumurile, ca secretarul al doilea al Comisiunii, care a descoperit foarte mult în acest domeniu, — secretarul însuși, membru corespondent al Academiei Române, d. Virgil Drăghiceanu, neputând fi împovărat cu asemenea sarcini. Al doilea secretar deci, d. Victor Brătulescu, și acum mai că era să se înece în drumul pe care l-a făcut la biserica de la Roata, pe care veți vedea-o în proiecțiuni și veți aprecia ce se poate face atunci când o clădire este reparată de Comisia Monumentelor Istorice. Da, noi în condițiile acestea sântem siguri că lucrăm mult și facem bine. Pentru a învedera lucrul acesta, înainte de a vă presinta o parte din ce am făcut în acest an, aș ținea să adaug ceva, tot în parentesă.

Amintind că și acele două milioane ale budgetului nostru trebuie să le cerșim la orice ocazie și înainte de a vă arăta o parte din ce am lucrat în acest an, vreau să vă aduc însă aminte cum au fost îngrijite monumentele înainte de formarea Comisiei, și veți vedea că este incontestabil un progres, în ce privește ostenele și mai ales metoda cu care se cheltuiesc aceste ostenele, din timpurile mai vechi până acum.

Monumentele acestea ale noastre nu se poate

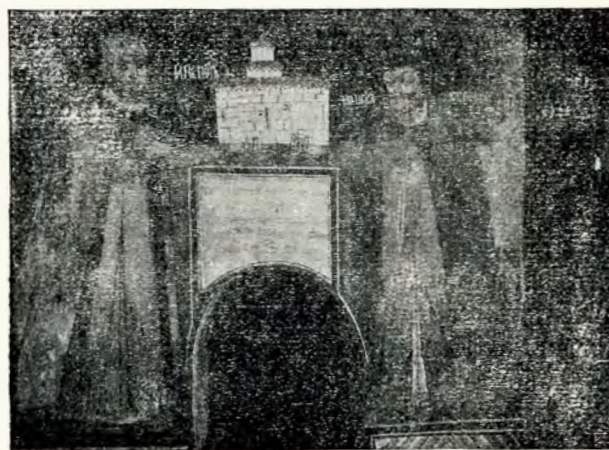

Fig. 3. — Biserica din Roata, Vlaşca. Ctitori.

zice că n'au preocupat, în ce privește repararea lor, în afară de clădiri proprii, pe Domnii de odinioară. Am adunat, acum câțiva ani, mențiuni din cronici în ce privește ce au făcut cei din secolul al XVIII-lea. De exemplu, cu meșteri aduși din Ardeal, cu meșteri unguri, — și a fost și un cutremur de pământ în momentul acela, așa că

au căzut niște cărămizi în capul Ungurilor, dintre cari au și murit —, Grigore Matei Ghica, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a lucrat la Golia, unde sânt multe elemente adause prin aceste reparații.

Adaug că, odinioară, și Vasile Lupu a luat o

Fig. 4. — Roata, Vlașca. Fresce.

măsură în ceia ce privește o clădire mai veche. Nu mai vorbesc de Vodă-Brâncoveanu, care a ținut samă de toate frumoasele clădiri pe care le amenința ruina, și pretutindeni îl întâlnești în această calitate pe dânsul. Se poate spune de Brâncoveanu ceia ce Constantin-cel-Mare, om

Fig. 5. — Biserica mănăstirii Golia, Iași.

foarte gelos, a spus de Împăratul Traian: „Acesta e ca iarba care se prinde de ziduri“, *herba parietaria*. Tot așa a fost, printre Domnii vechi, Brâncoveanu, care, une ori, ne-a indus în eroare și pe noi. Eu am crezut, astfel, foarte multă vreme, că la Cozia el *este* într'adevăr ctitor. Toată clădirea însă este a lui Mircea, și s'a adaus doar ceva pe vremea lui Neagoe Basarab în materie de pictură:

un părete din pronaos este și acum zugrăvit pe fond albastru, cum se făcea la sfârșitul secolului al XIV-lea, iar în icoanele care sânt din vremea lui Neagoe, asămănătoare cu icoana cea mare de la Snagov, se vede un nou stil, influențat de Italia. Brâncoveanu a adaus deci numai pridvorul, care nu se potrivește cu restul clădirii, iar noi am făcut ce am putut pentru ca, reparând, să

Fig. 6. — Biserica mănăstirii Golia.
Cădrul de piatră al ușii principale.

armonisăm într-o câțiva o biserică de la 1380 cu partea adausă la dânsa peste trei sute de ani.

Dar în epoca Fanarioților s'a reparat foarte puțin, cum s'a și clădit foarte puțin, pentru că se știe care erau groaznicele nevoi bănești ale lor, storși neconținut de Turci și cari, pe lângă aceasta, se schimbau foarte des dintr'o țară în alta, ca și din Domnie în mazălie. Nu s'a putut lucra decât foarte puțin în această epocă, de și la Biserica Dom-

nească din Târgoviște, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, s'a lucrat bine de un Fanariot, și, dacă n'ar fi fost grija acestui Domn fără strălucire d'inaintea

Fig. 7. — Biserica mănăstirii Cozia înainte de restaurare.

anului 1800, n'ar fi rămas poate această biserică.

Au venit stăpânitorii din sângele nostru după 1834. Foarte buni gospodari, lipsiți însă și de

Fig. 8. — Cozia. Frescă.

simț istoric și de gust artistic, și, pe lângă aceasta, la noi nu erau oameni cari să poată servi pentru astfel de reparații, așa încât ei s'au adresat la Austrieci.

Au fost aduși meșterii austrieci și li s'au dat pe mână clădirile noastre cele vechi. Ce au făcut ei, este de plâns. De exemplu, la Mănăstirea Dealului toată fresca a fost acoperită cu tencuiala cea mai rezistentă: am ciocnit ici și colo și am văzut că există încă vechea frescă, dar vă puteți închipui cu ce greutate s'ar putea desface. Am văzut, în urmă, că la Mistra, în Pelopones, unde sânt fresce admirabile, a început un lucru de *grataj*, care se face cu o chibzuială foarte mare, ca nu cumva să se zgârie fresca, și apoi se întrebuințează anumite mijloace pentru ca să învie această frescă care a suferit oarecum. La noi nu sufăr frescele, de obicei, de acoperirea cu tencuială, ci de adausul picturii în ulei, așternută de oamenii dintre 1870-90, și pe care noi, de câțiva ani de zile, o ștergem pretutindeni. Nu vreau să insist, dar este un lucru foarte ușor și

Fig. 9. — Biserica mănăstirii Cozia după restaurare.

chiar foarte plăcut. Se pune peste ulei un badijonaj, se așteaptă vre-o zece minute, și, după aceea, uleiul se duce cu desăvârșire și răsare fresca veche. E una din cele mai plăcute surprinderi pentru acela care pune la cale o astfel de lucrare, care se face aici, în Regat, cu grijă, de pictorul Tomescu, un artist foarte distins.

În ce privește Ardealul, trebuie să spun că s'a procedat, prea adesea, cu o barbarie, o grosolanie fără păreche în ce privește vechea artă, care s'a dat pe mâna oricui. Era mai ales un pictor bulgar, care a răposat în urmă, Kabadaiev, care luase în căsătorie o Sălișteancă și se naturalisase în felul acesta: și câte o biserică de prima ordine a fost dată în sama lui. Biserica din Ocna Sibiului este astfel o dovadă de ce era capabil să facă acest primitiv.

Sistemul acesta aplicat la pictură este absolut

detestabil. Dar așa au lucrat și Domnii Regulamentului Organic, când au stricat Bistrița olteană. Pretutindeni unde este numele lui Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbei, aceasta înseamnă schimbarea cu desăvârșire a vechiului caracter, nu numai în ce privește fresca, înlocuită cu tot felul de zugrăveli de acestea apusene, dar și în ce privește chiar construcția. Astfel, palatul cel mare de la Tismana, cu crenelurile de de-asupra și cu vâpsitul acela galben, aparține epocii de la 1840-50.

În vremea aceasta a fost un singur om care a înțeles și care, mai târziu, după ce s'a retras definitiv, părăsind țara unde a fost Domn și caimacam, s'a retras, și din iubire de natură, de artă, în Italia, la Capo di Monte, împreună cu iubita lui, contesa Suchtelen, și a și murit acolo, lângă Neapole: este vorba de Alexandru Ghica. El, când era vorba să se facă transformări undeva, a spus: acestea sânt lucruri foarte delicate, care trebuie făcute cu cea mai mare grijă, și prin urmare nu vă grăbiți, adică: nu întrebuințați metode pripite, care strică totul.

Când a venit Domnul Carol, el știa ce se făcea

Fig. 10. — Mănăstirea Dealului.

în Germania pe vremea aceia. Este de ajuns să-și amintească cineva de opera odioasă a Benedic-

tinilor de la Beuron, cari au stricat destul în Italia prin amestecul lor în arta cea veche. Aceasta se

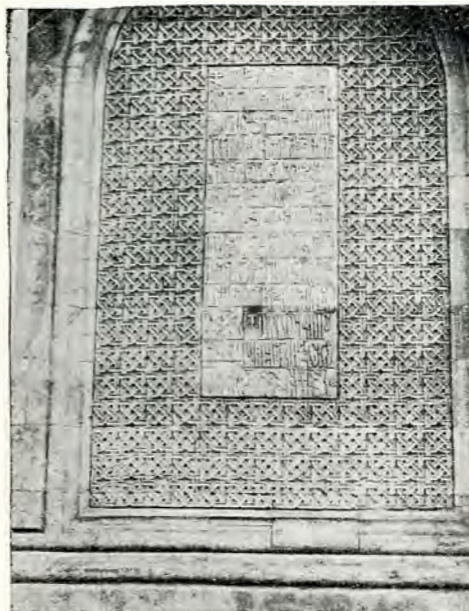

Fig. 11. — Mănăstirea Dealului. Panou de piatră sculptată cu pisania

poate vedea și în celebra mănăstire a Benedictinilor din Monte Cassino, în fostul regat de Neapole, unde au lucrat în felul acesta. Dar atunci nu s'a mai lucrat cu Austrieci, ci s'a recurs, supt nu știu ce influențe, poate a lui Alexandru Odobescu, care a fost secretar al Legației noastre din Paris, la un Frances Leccomte du Noüy, pe care nu-l putem ierta pentru ce a făcut. Am făcut cândva o interpelare la Cameră împotriva sistemului lui¹. Era un despot în acest domeniu, lucrând ca un ministru, având o ordonanțare specială, în care amesteca și rosturile sale de reparație biserică și rosturile de economie casnică. Eu am cetit câteva ordonanțări de acestea, care nu aveau a face nici cu arhitectura, nici cu pictura bisericilor care i erau încredințate. Era din școala vestită a marelui arhitect frances, Viollet-le-Duc, care a stricat și la Paris, în Sfânta Capelă și, puținel, și la Notre Dame, mai mult însă la catedrala din Lausanne, așa încât era o întreagă școală în fe'ul acesta, pe care a introdus-o la noi, și rezultatul a fost cu desăvârșire desastros. Cel mai caracteristic rezultat al acestei școli este însăși biserica unde odihnesc regii României și în care s'a respectat numai arhitectura, și încă și aceia răzăluită și zugrăvită cu lazur și aur, spre marele entusiasm al sensibililor de la noi, în frunte cu profesorul de Istoria Artelor, d. Tzigara-Samurcaș, a cărui competență în acest domeniu se caracterizează prin

¹ V. Iorga, *Discursuri parlamentare*, I^a, I^a, București 1909.

aceaia că într-o conferință a spus cum că la noi fiecare Domn venia cu stilul său. Vă puteți aminti câți Domni au fost, și, dacă unul venia în mai multe Domnii, aducea deci de fiecare dată alt stil: cum

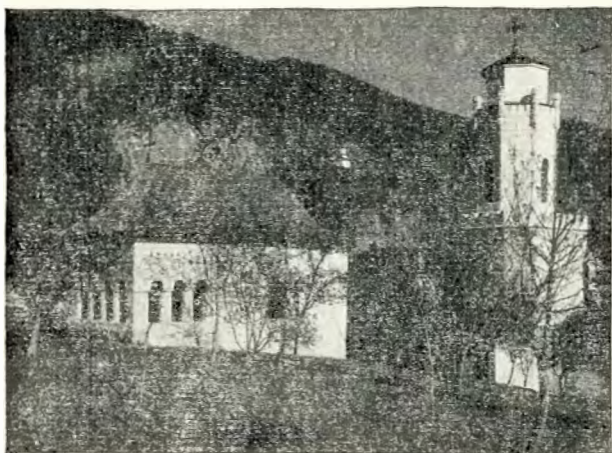

Fig. 12. — Bolnița mănăstirii Bistrița.

Constantin Mavrocordat a fost de unsprezece ori, înseamnă că singur represintă unsprezece stiluri. La Argeș s'au înlocuit vechile fresce, care din fericire sânt păstrate la Museul pe care cu atâta

Fig. 13. — Biserica episcopală din Curtea-de-Argeș.

osteneală am izbutit să-l facem la Casa Crețulescu, scoțând din pivnițele Universității aceste frumoase lucruri de artă, care, acolo, ori nu se vedeau, ori se vedeau rău, ori erau amenințate chiar să fie pierdute. Dar a trecut câțeva vreme și un ministru care a venit pe urmă, d. Mihalache,

cred, a vrut să dea afară Museul pentru o comisiune.

Sistemul nu s'a aplicat pretutindeni, dar zămăcința, dacă ar fi trăit, să ni distrugă toate vechile monumente. Așa s'a făcut cu biserica Sfântul Nicolae a lui Ștefan-cel-Mare, cu biserica lui Neagoe-Basarab, care este, cum spunea, cu foarte multă pricepere și curaj, pentru că era vorba să se combată părerea regelui Carol însuși, pictorul Teodor Aman, nu un monument, ci o piesă de zahăr pentru o cofetărie din Paris, căci de fapt este ceva asemănător între biserica episcopală din Argeș și între cea ce expune bombonieria cea mai bine asortată din Paris. Așa și cu lăcașul ieșean, cu cărămizile rose, cu fresce noi pe fond de un albastru palid și, în locul inscripției, aruncată

Fig. 14. — Biserica mănăstirii Pobrata.

undeva, sfărâmată, pierdută, o inscripție de metal corespunzând cu catapeteasma, tot de metal.

Căci, cum Lecomte du Nouÿ avea un frate care era pictor, pe care l-am întâlnit cândva, — cu privire la fratele acesta țin să mai adaug ceva —, a fost adus și el și a făcut fresce cu o stilizare, care nu are nimic a face cu aceia din vremea clădirii monumentului de la Argeș. În ele se vede și un vultur românesc care samănă perfect cu vulturul prusian, crezându-se în felul acesta că se face o deosebită plăcere regelui Carol I-ii. Este adevărat că vulturul acela a trecut și în stema actuală a țării, represintând un pui de găină care, apucat de coadă, își lungește gâtul, — una din stemele cele mai urâte care se pot închipui.

Așa s'a lucrat la Craiova, unde aveam, pe lângă

biserica familiei Știrbei, biserica lui Matei Basarab, pe care Lecomte du Noüy a transformat-o cu totul: elevii lui au lucrat cam în același fel cum lucrase el. La Trei Ierarhii din Iași, pe cari i-a șters cu peria, i-a poleit pe din afară, i-a aurit, adăugind, într'un moment de sinceritate, că opinia publică din România cere mult aur, iar în interior a introdus tot ce poate fi mai străin de arta noastră de pe vremea lui Vasile Lupu, inaugurarea s'a făcut însă cu o pompă extraordinară, ca un mare eveniment artistic. Sistemul acesta l-a apucat Gabrielescu, și, când a fost vorba să lucreze el, a aplicat același sistem, plecat de la marele arhitect francez Viollet le-Duc.

Odobescu, care a cercetat atâtea biserici de la noi și al cărui manuscript cu privire la aceste visite, cu foarte frumoase desemnuri de pictorul Trenck, l-am avut în mână, scria foarte frumos, era un arheolog foarte distins și avea o cultură artistică foarte aleasă, însă din nenorocire ideile lui în ce privește restaurarea erau cu desăvârșire ideile lui Lecomte du Noüy. Cu binecuvântarea lui Odobescu s'au făcut aceste lucrări.

Atunci s'a alcătuit și o comisie arheologică. Vă puteți închipui că n'am făcut parte din această comisie, dată fiind epoca funcționării ei, prin anii 1880. Am cunoscut mai târziu existența comisiei prin aceia că răposatul nostru coleg, un numismatic așa de distins și un om de cultură generală așa de frumoasă, Mihail Suțu, s'a prezentat la Comisia Monumentelor Istorice într'o bună zi, zicând că este membru. Nu știam nimic, de și eram președinte,

Fig. 15. — Biserica mănăstirii Cobia.

și, atunci, cu toată prietenia și delicateța, m'am informat asupra originii acestei numiri, de care nu mai auzisem, și mi s'a spus că este din 1880, din vremea lui Odobescu. L-am primit foarte bucuros, l-am invitat totdeauna, și a luat parte la lucrările noastre până la moarte, pe baza acestei numiri.

Comisia aceasta a trecut prin multe faze, dar n'a făcut mare ispravă binecuvântând opera lui

Lecomte du Noüy și a lui Gabrielescu. Ce făcea pe vremea aceea d. Petru Antonescu, cum considera dânsul comisia și lucrările ei, acesta este cel d'întăiu strigăt de bun simț al unui om priceput. Dar ce făcuse d-sa nu avea importanță, fiind considerat ca un lucru pe de lături, de guvernele care susțineau sistemul lui Lecomte du Noüy.

Fig. 16. — Biserica Sf. Sava din Iași, după restaurarea clopotniței.

Se credea chiar că această comisie, devenită ce este astăzi, trebuia să fie încredințată totdeauna, în ce privește conducerea, unui diletant. Comisia a trecut astfel printr'o eră Kalinderu. Din când în când mergea administratorul Domeniilor Coroanei, cu solemnitatea care l-a distins totdeauna și cu multă bunăvoință de a ajuta, din loc în loc, de se informa asupra lipsurilor care erau prezentate hotărârii sale. Aceasta prin anii 1890-1900: acum vre-o treizeci de ani.

Trebuie să vă spun că, din fericire, erau acolo la comisie doi oameni, mulțumită cărora, și în această eră, s'a ajuns și la foarte multe rezultate bune.

Iată cari sânt acești doi oameni. Unul, un admirabil gospodar, căruia îi datorează așa de mult Casa Bisericii, întemeiată cam pe vremea aceea: acela care s'a stins acum câteva luni de zile, lăsând o frumoasă bibliotecă pentru folosirea publică, Petre Gârboviceanu. Am mers une ori cu el prin mănăstiri neștiute de Dumnezeu și de oameni, și am asistat la scene foarte interesante, pentru că, pentru a înțelege unele lipsuri, trebuie să-și dea samă lumea și de calitatea oamenilor cu cari trebuie să lucreze cineva. De exemplu, undeva prin județul Râmnic la întretăierea cu județul Putna, îmi aduc aminte că, în călătoria cu Petre Gârboviceanu, am fost primiți, în mijlocul unei păduri, într'un schit, de un egumen,

căruia Gârboviceanu i-a cerut să presinte socotelile și catalogul obiectelor. În ce privește pietrele scumpe, a arătat o punguță fără s'o deschidă ca

Fig. 17. — Biserica Sf. Sava din Iași, înainte de restaurare.

să se vadă ce este înăuntru. În ce privește vitele, erau însemnați trei boi: pe unul... l-a mâncat lupul, altul era în pădure, al treilea de față. Când m'am dus în bibliotecă, m'am suit pe scară și am pus mâna pe ceva care avea înfățișare de carte, dar am auzit niște strigăte desperate ale egumenului. Acolo era comoara părintelui: într'o îndoitură erau așezate hârtii de câte 1.000 de lei... Fără să vreau, o găsisem, dar i-am făcut jurământ că n'am să destăinuiesc nimănui. A trecut câțeva vreme însă și a fost omorât de hoți.

Iată în astfel de condiții trebuia să lucreze cineva. Te poți aștepta de la astfel de egumeni să înștiințeze că ici și colo se strică poate câte ceva? Dacă nu drege, este un mare avantaj: nenorocirea cea mare este când drege. Crede că se pricepe, chiamă pe cine știe cine, care înfățișează orori: multe icoane frumoase de pe catapetesme au fost rase și înlocuite astfel.

Eu cred că va trebui să luăm măsuri aspre. Chiar în ce privește vânzarea obiectelor sfinte, trebuie să înceteze odată comerțul evreiesc cu lucruri de acestea. Frații Bloch fac în materie de

artă religioasă ceea ce face în materie de întindere a culturii românești un Hertz: absolut același sistem, aceiași bătae de joc. Cele mai ciudate obiecte de argint, fără valoare, turnate, înlocuiesc, din neștiința preoților, vechile odoare, care sânt date pe nimic, și este foarte bucuros părintele când aduce ceva strălucitor în locul candeliei sau acoperemântului de evanghelie de odinioară.

Dar am spus că două persoane au lucrat acolo. În ce privește economia, era Gârboviceanu, care avea și supravegherea la fața locului. Celalt era d. Alexandru Lapedatu, care este acum președinte al Senatului și care, pe atunci, foarte tânăr, a fost secretarul Comisiei: i se datorește în mare parte inițiativa publicării celui d'întăiu album, îngrijirea așa de aproape și făcută cu atâta iubire a „Buletinului”.

Pe urmă după ce a dispărut Kalinderu, a venit Dimitrie Onciul, care avea un interes mai mult istoric decât artistic pentru aceste monumente: preocuparea lui nu mergea în această direcție. El venia din Bucovina, unde multă vreme s'a lucrat foarte rău după metoda austriacă represintată prin arhitectul Resori, rămas din vremea străină. Noi l-am schimbat puțin pe acela care știa că nu mai este liber să lucreze ca odinioară. N'are decât să observe cineva, pentru trecut, biserica de la Mîrăuți, care este cea mai deplină tăgăduire a oricărui gust și simț istoric. Eu îmi întorc capul cu spaimă, de câte ori întru la Suceava și văd acest produs al răului gust vienes.

După Onciul împrejurările au făcut să vin eu, care am obiceiul să nu ocup un loc când nu lucrez. Și pot spune că am al doilea obicei: de

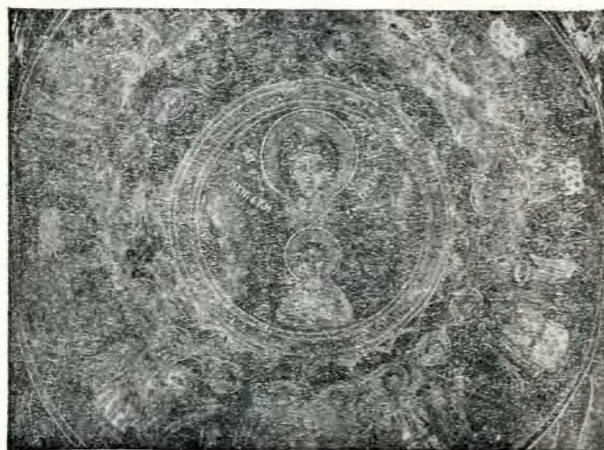

Fig. 18. — Biserica din Roata, Vlașca. Frescă.

a nu spune ce am lucrat, și de aici poate vine faptul că sântem așa de puțin înțeleși. Dacă am fi întrebuințat vechiul sistem, atunci toată lumea

ar ști ce s'a întâmplat cu cea mai ușoară adăugire de tencuială, cu spălătura cea mai lesnicioasă a frescelor celor mai fără importanță.

Din Bucovina ni se trimete acum în fiecare an un raport de ce s'a lucrat, și s'a lucrat foarte mult, și în timpurile din urmă. Și părintele episcop Visarion ni-a făcut un splendid dar din economia de cincizeci de milioane realizată asupra fondului bisericesc, care nu mai este în mâinile exploata-tilor și a funcționarilor fără grija bunului public și bunului sfânt; acuma sânt altfel de oameni, cari lucrează supt altă supraveghere și cari știu foarte bine că vor fi trași la răspundere, dacă merg pe calea rătăcirii de odinioară.

Basarabia lucrează deosebit, și se poate întâmpla să fim criticați pentru cutare lucru de acolo, dar ce-am fi vinovați când comisia locală își atribuie de la început o autonomie care continuă?

În ce privește Ardealul, este iarăși o subcomisie, în al cărei lucru nu ne amestecăm noi. Ne înțelegem mai mult întâmplător decât administrativ,

de ceia ce se petrece aici, în Regatul de odinioară.

Acuma, după toate explicațiile acestea, cred că

Fig. 19. — Biserica mănăstirii Arnota.

fiindcă nu se trimet totdeauna raporturi de sub-comisia de acolo.

Noi sântem deci responsabili în rândul întâiu

Fig. 20. — Biserica mănăstirii Arnota.

am convins și persoane care au putut fi influențate de anumite campanii de presă, la care noi răspundem totdeauna, dar după trecere de câteva săptămâni vine altul care strigă tot așa de nepriceput și tot așa de zgomotos împotriva Comisiei care n'a făcut ceva într'un loc unde n'o chemase nimeni. Și ce ați zice d-voastră de un doctor care ar fi făcut responsabil pentru toate casurile de boală care se găsesc în locul unde profesează el?

Voiu înfățișa acuma o parte din ce am putut face în cursul anului, cu proiecțiuni care vor arăta ce a fost înainte și ce s'a scos din nou la lumină.

Sper că și de aici va ieși o învățătură.

Îmi pare foarte bine că avem trei arhierei de față. Invitasem și pe ceilalți, dar n'au venit. Ar fi fost foarte bine să fi fost mai mulți, pentru ca să se vadă lucrul competent, îngrijit și făcut cu iubire, de și nu ia ochii, nu strălucește, ca lucrul care se face foarte dese ori la noi, cu toată bunăvoința, de oameni nepricepuți și cari de multe ori strică monumentele în așa fel, încât

orice intervenție ulterioară nu poate restabili ceea ce a fost odinioară.

de smalt, care se întâlnesc în punctul unde se întâlnesc arcele. Totul a fost acoperit de o ten-

Fig. 21. — Arnota. Fresce.

Să vă arăt întâiu ce s'a găsit la Pobrata, care este o clădire de la începutul secolului al XVI-lea, foarte bine păstrată, cu zidurile înalte.

Fig. 22. — Arnota, fresce.

Înainte de a face noi lucrarea se deosebeau firidele de de-asupra, dar nu s'au păstrat, cum este obiceiul în vremea lui Ștefan-cel-Mare, discurile

Fig. 23. — Arnota, ctitori.

Fig. 24. — Arnota, fresce.

Fig. 25. — Rebegești, Ilfov. Frescă.

cuială groasă, solidă, până ce ne-am întrebat dacă supt această tencuială nu se găsește ceva în această frumoasă ctitorie a lui Petru Rareș, și a

Doamnei Elena din familia despoților sârbi Brancovici, care a fost îndemnătoare de artă pentru soțul ei. Pe margene s'au deslușit frumoasele ferestre gotice, care cine știe, poate fiindcă era un curent care-l supăra pe cutare slujbaş al bisericii, se astupaseră aceste atât de frumoase ferestre, care se găsesc nu numai în față, dar și pe laturi.

În județul Dâmbovița este o biserică de tot interesul, a unui ctitor Bodea de prin 1580: biserica mănăstirii Cobia. Ce frumoase sânt liniile acestea ale unei arhitecturi atât de complicate pentru un cuprins așa de mic! Este un adevărat juvaier clădirea de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Erau și elemente de împodobire, care se disting așa de bine în partea de sus: paramentul de cărămizi exterioare, care de sigur că nu erau menite să fie vre-odată acoperite de tencuială. Ele au reapărut prin reparațiile făcute cu supravegherea Comisiunii.

În Iași s'a lucrat la biserica rotundă, închinată de Petru Șchiopul Sfântului Sava, în legătură cu

această mănăstire. S'a păstrat și actul în favoarea lor cu iscălitura lui, o iscălitură cu totul curioasă, fără simțul adevărat al sunetelor în cuvinte. Bi-

Fig. 27. — Biserica din Rebegești, frescă.

Fig. 26. — Biserica Rebegești, frescă.

mănăstirea Sfântului din Palestina, —el trăise multă vreme în Orient, și avea multe legături acolo, — și, pentru călugări aduși din părțile siriene, a făcut

serica a fost transformată pe urmă, clădirea de pe la 1580 fiind transformată de Radu-Vodă Mihnea, Domn strălucitor, care învățase la Veneția și care a creat în Moldova o armată, a strâns în jurul său o Curte și a fost modelul lui Vasile Lupu. Căci Vasile Lupu s'a inspirat de la Radu Mihnea, care este înmormântat la București, în biserica „Radu-Vodă“.

Din proiecțiune se poate vedea în ce stare se înfățișa biserica Sfântului Sava în partea anterioară, în pronaos, înainte de a începe să lucreze Comisia. Aici a lucrat d. Teodoru, unul dintre cei mai buni arhitecți ai noștri.

S'a dat tencuiala jos, ca să se vadă și aici ce se găsește de desupt. De biserică nu ne-am atins încă, dar avem de gând să lucrăm și acolo, înlăturând multe greșeli de gust. De exemplu biserica are două intrări: cea din față, prin turn, și o intrare pe margine, de-asupra căreia este o inscripție grecească, strămutată de cine știe unde și care nu are astăzi niciun rost. Cred că am făcut un bun dar Iașilor prin felul cum

am tratat partea cea mai slăbită, și care amenința ruina, a acestei biserici.

Dar am spus că nu se poate Comisia să-și

Fig. 28. — Biserica Rebegești. Frescă.

împlinească sarcina, dacă nu este ajutată și de lumea de acolo. Și, când am fost acum în urmă, am găsit un deposit de guno^u cu miros pestilențial adunat din toate părțile. Lângă biserică mai sânt tot felul de colibe în care se adăpostesc niște dascăli și paraclisieri cari ar părea de mai multe ori seculari. Iar în apropiere pe locul mănăstirii este o școală de fete, a cărei clădire a costat foarte mult, dar care este încă mărgenită cu niște uluce vrednice de un sat sărac. Fără a pomeni infiltrațiile evreiești care reduc întrarea din dos la o simplă cărare, mărgenită de latrine cu zidurile umezite.

Mai departe la Snagov s'au făcut lucrări încă de acum o jumătate de veac, dar lucrările acestea n'au fost duse până la capăt. Le cerea clădirea din secolul al XIV-lea, la care s'a lucrat din nou pe vremea lui Neagoe și Mircea Ciobanul, din care cauză se găsesc și chipurile Domnului de la începutul secolului al XVI-lea, cu fiul Teodosie, și al lui Mircea Ciobanul și al Chiajnei, cu unul din copiii lor. Acolo este foarte greu să procedăm

așa cum am voi, fiindcă a existat odată un pridvor foarte bine lucrat cu pilaștri, însă cineva pe vremea lui Mircea Ciobanul a acoperit spațiile cu tencuială și pe tencuiala aceasta a pus încă odată chipurile Domnului și al Doamnei într'o pictură care este, de altfel, bună, așa încât trebuie să păstrăm această parte altfel decât cum a fost la început, ca să nu dispară pictura de pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Acolo este un turn și lângă acesta un altul ciung și foarte urât: ne întrebam dacă într'adevăr a existat acest turn acolo, sau este un adaus mai târziu, dar am găsit acum basa turnului al doilea.

La Roata, în Vlașca, se găsește o elegantă clădire de la 1632. Nu știam de existența ei, dar sătenii au strâns bani, — sătenii sânt mult superiori în această privință orășenilor, cari strigă la gazetă și nu dau nimic, — și atunci s'au adresat Comisiei, care li-a dat tot sprijinul ei. O frumoasă clădire a ieșit din lucrul ce s'a făcut acolo.

Ctitoria este datorită unui Ioan popa, și se

Fig. 29. — Biserica Săftica înainte de restaurare.

mai pomenește un Serafim călugărul, cu ai lui.

Interiorul a fost spălat și înfățișează astăzi o pictură destul de plăcută.

La Arnota lui Mateiu Basarab, nu ne putem lăuda că am lucrat noi la biserică. Acolo a fost

Basarab de jur împrejur au început lucrările care trebuie continuate mai mulți ani de zile.

Fig. 30. — Biserica Săftica, după restaurarea acoperișului.

un cumplit foc, sânt mulți ani de atunci, așa încât clădirile d'împrejur au fost aproape total

Fig. 31. — Safta Slătineanu, ctitora bisericii Săftica.

distruse, dar ele se refac astăzi cu banii strânși de starețul mănăstirii. La locul îngropării lui Matei

Fig. 32. — Radu Slătineanu, ctitor al bisericii Săftica.

Aici înlocuim o clădire de pe vremea lui Bibescu și Știrbei, fără niciun caracter. Am adaus, într'o

Fig. 33. — Biserica Filip, după restaurare.

formă mai corespunzătoare, o clădire nouă, modernă, în care să locuiască călugării.

Aiurea am dus o mare bătaie și am câștigat-o. Puteți merge fără multă osteneală, ca să vedeți rezultatul fericit. La Crețulești sau Rebegești (de la Rebege), la distanță de o jumătate de ceas de București, este o biserică deosebit de prețioasă.

Fig. 34. — Biserica Filip din Vălenii-de-Munte, după restaurare.

Acum, în foarte frumoasele lucrări, de o tehnică admirabilă, care face onoare țării, începute de ingineri în jurul Bucureștilor, se caută punerea în legătură a lacurilor de acolo, și, pentru că biserica se găsea în mijloc, așa că se credea că trebuie desființată, ni s'au oferit trei-patru milioane de lei ca să consimțim la distrugerea sau la mutarea, plină de atâtea riscuri, a ei. Noi am zis: nu; nu s'a trecut peste acest nu. Astfel, prin acea minune de tehnică, au ridicat sus de tot biserica de-asupra apelor. În această bisericuță, una dintre cele mai frumoase din șesul muntean, sânt și picturi care vor fi publicate în Buletinul Comisiei.

Portretele ctitorilor sânt făcute cu foarte multă îngrijire. Șirul de sfinți, într'o grupare foarte măiestrită, corespunde cu anumite serii de acestea din bisericile sârbești ale secolului al XIII-lea. Aici pentru iconografi este mult de luat, scenele fiind tratate altfel decât aiurea și cu mișcări de o libertate neobișnuită, în colori care sânt de o extremă delicateță, roșul, galbenul predominând.

Cine face drumul de la București la Ploiești, a putut observa lângă un dubios palat modern o

biată biserică total părăsită, care era menită ruinei, la Săftica. De câte ori treceam pe acolo, mă prindea o jale. E singura clădire veche lângă București. Și atunci am încercat, într'un rând, s'o acopăr cu scânduri, și bine înțeles unii săteni au furat scândurile. Eu însă nu m'am lăsat, și ne-am apucat iarăși de lucru. Acum totul este consolidat și se va așterne tencuiala în primăvara viitoare¹. Ferestrele erau fără niciun fel de încunjurare; și li-am făcut chenare de piatră, și am fi dorit să le facem din piatră sculptată. Este o zugrăveală înăuntru care nu e rea. Jupâneasa Săftica apare alături de soțul ei.

La biserica Filip din Vălenii-de-Munte pictura cea veche în frescă era acoperită cu o tămâjeală urâtă în ulei, acoperișul fiind fără hal. Acum ea este consolidată, deschizându-se pridvorul astupat am șters tot ce este pictură în ulei afară, și am descoperit pe fronton o scenă delicată „Întrarea în biserică”, foarte interesantă supt raportul iconografic.

Cum în fund era și casa total ruinată a dascălului, mi-am zis că se poate ușor să se refacă această casă. Când a fost refăcută, am adunat icoane de jur împrejur, și, azi, are patru odăi pline de icoane, și chiar de pietre de mormânt, dintre care una din secolul al XV-lea. E unul din cele mai interesante mici Musee de la noi.

Am intenția ca de jur împrejur să se prelungească acest Museu, ca să cuprindă icoanele ce

Fig. 35. — Museu Filip din Vălenii-de-Munte, cum era.

vor mai veni, îndată ce voi avea răgaz să fac cercetări în împrejurimi².

Vă las d-voastră concluzia: dacă am pierdut vremea sau dacă am adus oarecare servicii.

¹ S'a și făcut, 1939.

² O nouă și mare clădire cu două rânduri s'a și adaus.

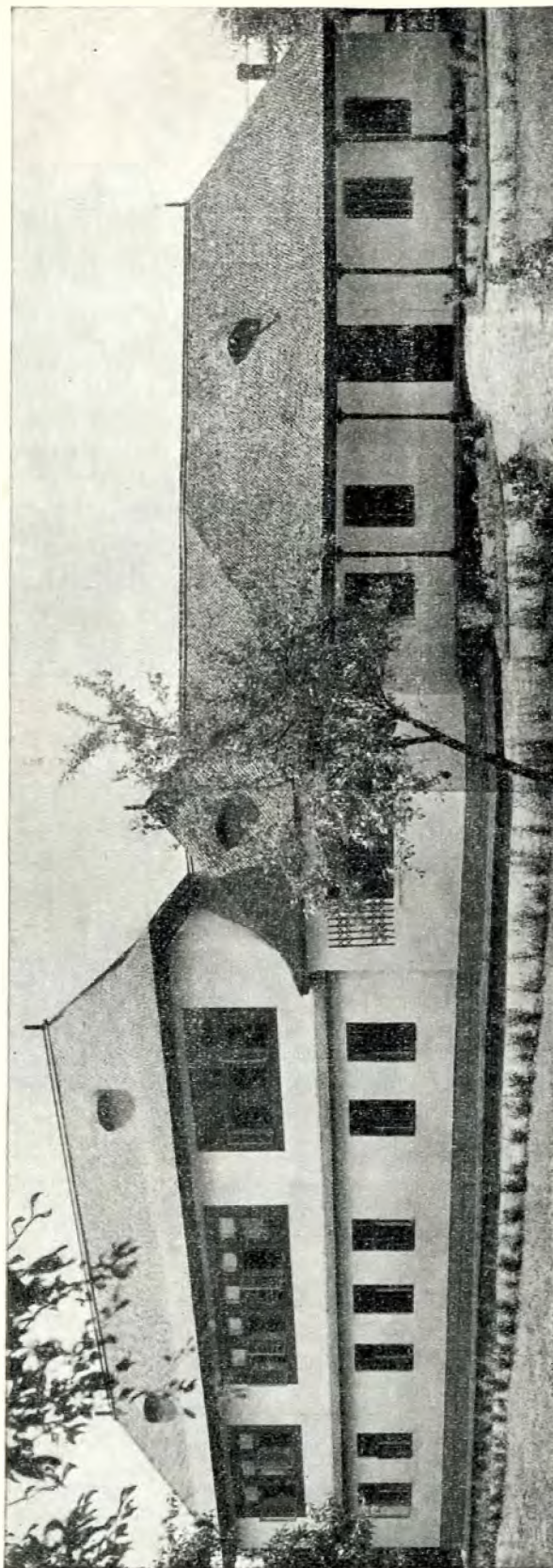

Fig. 36. – Muzeul de artă populară din Valenii-de-Munte.

Fig. 37. — Același, partea principală, mai nouă

Fig. 38. — Museul de artă religioasă din București.

II.

CE ESTE UN MUSEU ISTORIC.

— CONFERINȚĂ LA TÂRGOVIȘTE, CU PRILEJUL TERMINĂRII LUCRĂRILOR MUSEULUI —

Iubiți ascultători,

Trebuie să mulțămesc întâiu d-lui C. Dimitriu pentru așa de bunele cuvinte și pentru prezența sa chiar, la Zürich, la Congresul internațional de istorie, unde a avut prietenia să asculte într'adevăr o comunicație a mea și unde va fi aflat, în același timp, că lupta la care făcea alusie s'a terminat prin aceea că locul de vice-președinte al Comitetului internațional de istorie, pe care-l râvniau alții, l-am luat noi. Și-i mulțămesc, însă, cu mult mai mult decât pentru toate dovezile de simpatie înțelegătoare pe care le-a dat, pentru opera într'adevăr folositoare pe care a făcut-o aici: pentru gândul cel bun pe care l-a avut, pentru stăruința pe care a cheltuit-o pentru ca acest gând bun să fie îndeplinit, căci la noi gândurile bune se risipesc în aier de cele mai multe ori și nu se ajunge la îndeplinire. Îi mulțămesc pentru ctitoria care este a lui și care este în același timp și ctitoria tuturor celor cari l-au ajutat și cari sânt foarte mulți: societăți și particulari, aproape toată lumea de aici a participat la ridicarea acelei clădiri care este menită, măcar în mare parte, să cuprindă obiecte relative la trecutul acestui oraș.

Fără îndoială că lucrul acesta trebuia făcut de foarte multă vreme. Dar în programul nostru sânt lucruri de linia întâia, care nu se îndeplinesc niciodată, lucruri de linia a doua, care se îndeplinesc une ori, și lucruri de pe ultima linie, care se îndeplinesc mai totdeauna, ba chiar se îndeplinesc unele lucruri care nu figurează în niciun program și lumea este grăbită să facă tocmai aceste lucruri care nu folosesc la nimic.

Iată, venind aici, am străbătut de la Ploiești la Târgoviște o regiune foarte interesantă: colțuri de pădure, largi perspective de câmp, dar sate nu prea. Un sat frumos în Prahova, Dărmănești, unde am găsit două din cele mai minunate vechi case, firește în ruină, în mijlocul clădirilor contemporane, trufașe și urâte. După aceea mi-a lovit ochii și acum, în chipul cel mai neplăcut, clădirea nouă a mănăstirii de la Mărgineni, transformată după un gust grecesc în biserică, și Dumnezeu a pedepsit această arhitectură urâtă, pentru că mănăstirea a ajuns să fie închisoare.

Iar, pe urmă, până în marginea Târgoviștei, n'am văzut nimic decât pregătirea unei căi ferate, care a mâncat un număr oarecare de milioane și, dacă nu eram la Guvern în 1930-1, ajungea să

fie terminată, ca să lege două orașe ce n'au de la sine legături naturale care să trebuiască a fi servite.

Așa facem noi lucrurile: cele mai puțin în legătură cu un oraș sânt cele care se fac, iar lucrurile care corespund însuși acestui oraș, semnificației lui, menirii lui, lucrurile acestea rămân nefăcute.

De sigur că trebuie, pentru a face altfel, și mare iubire pentru locul de naștere, dar trebuie în același timp și un simț practic, mai trebuie apoi încă un lucru: trebuie să fie multă simpatie într'un loc, pentru ca, fără ajutorul Statului, aici să se poată ridica, după planul amicului meu Ghica-Budești, clădirea care este acum și așteaptă să cuprindă obiecte fără îndoială de cel mai mare folos, nu numai pentru educația gustului și pentru răspândirea învățaturii aici, dar și pentru tot ceia ce oamenii cari vin de aiurea pot căpăta, fiind siguri că le găsesc, în aceste locuri de o așa de veche și de lungă și de interesantă istorie.

Dar m'am gândit că rostul meu venind aici, la o vrâstă și într'o stare de sănătate care nu-mi mai îngăduie risipa de conferințe din alte timpuri, m'am gândit că visita aceasta de la Târgoviște trebuie să fie în legătură și cu ceva care să rămână. Nu cu un sfat care să se piardă în aier: sute de conferințe de-ale mele au avut această soartă. Și atunci m'am gândit ca această conferință să fie tipărită și astfel să poată servi pentru vizitatorii museului și ca o cărticică de introducere.

Și, iată, după ce v'am făcut să așteptați dimineața, pentru că nu era programul meu să vin atunci, iar eu urmez după programul meu, respectând programul altora, dar lăsându-i să-l îndeplinească singuri, — vă mulțămesc că m'ați așteptat, mulțămesc că ați avut curiozitatea de a mă vedea și că ați venit și a doua oară, cu riscul de a descoperi și un al treilea program —, cred că și la ceasul acesta târziu și neprevăzut pentru d-voastră îmi este încă îngăduit să vă înfățișez câteva idei în ce privește și rostul unui muzeu în genere și în special rostul pe care-l poate avea în domeniul istoric un muzeu târgoviștean.

Pentru că, ținându-mă tot în liniile generale, *nu orice localitate cere același muzeu*. Orice muzeu se găsește într'un loc trebuie să fie în legătură cu nevoile aceluia loc.

Viața noastră nouă suferă din cauza acestui neajuns că noi facem pretutindeni lucruri care sânt pentru ori ce loc, și care de fapt nu sânt pentru niciunul. Un oraș este un organism, o viață, o formă particulară din felul de a se manifesta al unui popor, și tot ce se găsește în acest oraș trebuie să fie în legătură cu dezvoltarea lui, cu activitatea lui, cu menirea lui. De aceia sânt orașe în Apus către care pornește cineva anume pentru a-și forma gustul, pentru a căpăta învățături, pe care să le poată transmite pe urmă aiurea. De aceia se duce cineva la Nürnberg, chiar cu riscul de a întâlni o demonstrație care se potrivește mai mult sau mai puțin cu spiritul său democrat, către acest oraș nobil, lipsit de orice pretenție și vulgaritate, în care, în tinerețea mea, am petrecut și eu câteva săptămâni: acolo este o unitate perfectă și, oriunde ar merge cineva în orașul așa de bine construit, va constata acest lucru: oamenii își aduc aminte unde sânt și privesc un lucru după locul în care se găsesc.

De exemplu, nimic nu este mai absurd aici, la Târgoviște, decât să se vadă unele clădiri într'un gust de pe la 1880-90, în care nu este nici cea mai mică urmă de proporție, de eleganță, de bună cuviință față de acești bieți ochi ai noștri, cari nu trebuie să fie jigniți de mahalagismul arhitectural care se găsește din nenorocire până în ultimul sat și prin urmare orașele sânt datorate să-l aibă în proporție cât mai mare. Când satele vor ajunge să aibă astfel de locuințe ca locuințele noi de aici, atunci va trebui să exagerăm încă trivialitatea și lipsa de orice frumusețe a clădirilor noi de aici, pentru a ni păstra superioritatea asupra satelor ridicate până la anumit nivel. Nimănui nu i-ar fi trecut prin minte că poate să fie, supt un ministru de Instrucție, un birou tehnic al Ministeriului care să permită odioasa clădire în stil boulevardier, cum este aceia, fără acoperiș și cu ferestrele înșirate pe ață, în care mi s'a spus că se așează una din școlile de aici. Aceia este o ofensă pentru buna cuviință, și trebuie să se găsească un om de bine care să acomodeze această ciudată clădire cu ceia ce pretinde localitatea însăși.

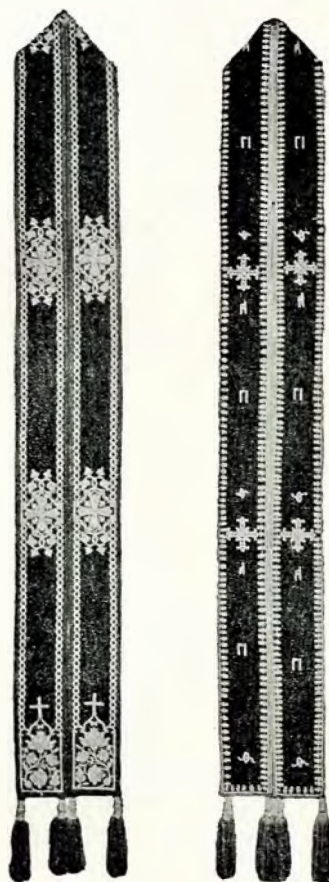
Revenind la subiectul de azi, *orice muzeu trebuie să corespundă unei tradiții, care poate fi de mai multe secole, și unor nevoi care se mențin până în momentul de față, sau care au apărut abia în viața aceluia oraș.* Aceasta este cea d'întăiu condiție.

Muzeul de aici, în ce privește forma, se îndreaptă, ca orice operă a d-lui Ghica-Budești, după cele mai sănătoase date ale arhitecturii noastre. Pe d. Ghica îl cunoașteți din reputație,

dar nu știți un lucru, pe care îl știm noi, cari îl urmărim continuu. D. Ghica-Budești are în amintirea sa tot ceia ce Țara Românească mai păstrează în materie de artă. Opera scrisă a d-sale, care din amintire înseamnă și cele mai mici detalii ce se întâlnesc în cutare bisericuță pierdută, este într'adevăr un monument de cunoaștere adâncă și, în același timp, de înțelegere adevărată.

Acum, este vorba ca, în acest cuprins, să fie și aranjarea așa cum trebuie.

Aranjarea aceasta evident că va cuprinde și

Muzeul de Artă Religioasă. Epitrahile brâncovenești.

elemente care nu mă privesc pe mine și care mă interesează foarte puțin. Cum este vorba să fie și lucruri în legătură cu societățile care au jertfit o anumită sumă și cu viața economică a regiunii, firește vor fi încăperi pentru aceasta, dar înainte de toate vor fi încăperile destinate rămășițelor acestui oraș. Nu numai rămășițelor. Nu este vorba numai de obiectele păstrate în case sau în podurile bisericilor, care trebuie scotocite toate, pentru că răul gust face așa, că părintele paroh înlocuiește tot ceia ce este frumos în biserică și-l suie în pod, iar pe urmă chiamă un pictor nepregătit, pe care a pus mâna la întâmplare, și

acela îi face icoanele de la catapeteasmă, adăugând și alte elemente necesare pentru mobilarea artistică a unei biserici, așa încât podul cuprinde de multe ori obiectele prețioase, iar ceia ce este jos reprezintă numai nepriceperea pretențioasă.

Prin urmare va fi nu numai o largă parte, pentru că altfel nu m'ar fi invitat aici numai ca să-mi arăte unde vor fi borcanele cu petrol, va fi o covârșitoare parte pentru lucrurile istorice.

Cum trebuie așezate aceste obiecte istorice și la ce servesc?

Obiectele istorice nu reprezintă numai elemente desfăcute din ceia ce a constituit o unitate, de ex. o cruce, o rămășiță din odăjdii dispărute, un portret de familie, ci în același timp trebuie și *fotografii bine făcute după tot ceia ce posedă orașul*. Acesta este un oraș cu atâtea biserici, între care nu este una care să fie urâtă, — afară de cele reparate. Ferească Dumnezeu orice biserică de bunăvoința oamenilor de acum! Este mai bună ruina operei înaintașilor de cât această bunăvoință, care se îmbulzește și calcă strâmb, amestecând rosturile, ceia ce nu împiedecă pe restaurator să-și trăiască restul vieții în încântarea că a făcut un lucru grozav. Îți stă înaintea surzător pe când îți vine să-l dai pe ferească.

În această privință, dați-mi voie să amintesc o experiență recentă a mea. E vorba de un prieten care se ocupa de o biserică găsită pe proprietatea sa. A recurs la un pictor care a lucrat cândva și la Comisia Monumentelor Istorice. Era de spălat puținel pictura cea veche, și atunci ce a făcut pictorul, cu sau, cred, fără voia prietenului meu? Eu a trebuit să i-o spun, de și mi-a venit greu. A fost o epocă în istoria noastră când duceam războiul cu bisericile: le dăream, le prefăceam; erau în cutare loc fresce admirabile și, ca să întindem o tencuială nouă și să prindă bine, luam ciocanul și ciocăniam pictura aceasta. Și astăzi la prietenul meu, unde pictorul a găsit cele mai frumoase fresce, toată partea de jos este ciocănită. Deci, fresce ciocănite; peste dânsle trecuseră toți reparatorii de la 1850, până la un imbecil care a făcut pe Vasile Lupu îmbrățișând pe Matei Basarab, supt motiv că ei s'au împăcat odinioară și deci nu se poate să fie Matei-Vodă fără această îmbrățișare a lui Vasile. Pe de altă parte, pictorul de la 1850 a făcut un număr de sfinți din al său propriu, și prost, cap.

Dar pictorul nou, care a lucrat și pentru Comisia Monumentelor Istorice, s'a oprit înaintea acestor fresce, dintre care unele erau bătute cu ciocanul, sălbatec, și, cum biserică fusese în ruină, toată partea de sus lipsia, și atunci și-a zis: „me-

nirea mea este ușoară; oriunde fresca este ciocănită, eu adaug, după ce-i spăl pe sfinți frumos pe față cu cel mai bun săpun“. Iar, în ce privește partea de sus, el a adăugat alți sfinți, cari stau să se încaiere, pentru că aparțin altei datine, cu sfinții de jos, cari aceștia sânt Români.

A trebuit să mărturisesc că așa nu este bine. Și aici v'o spun cu atât mai mult, cu cât am luptat și odinioară împotriva unor idei de reparație.

Noi nu avem dreptul să luăm unei clădiri patina secolelor. Este altceva zidul de curând lins și altceva ceia ce au lăsat atâtea secole în înfățișarea unei clădiri.

Prin urmare, aici, *biserica Stelea trebuie să rămână cum este.*

Lipsește ici și colo o cărămidă și este o primejdie, ei bine, se va pune exact ceia ce trebuie ca să nu se ajungă la un început de dărâmare.

Comisia Monumentelor Istorice chiar a greșit dese ori, dând o aparență de noutate, cum este aici la Biserica Domnească, perfect reparată, dar care suferă de acest mare defect. Ea nu mai e venerabilă în exterior.

Căci este ceva sfânt în fumul veacurilor, — și uneori aici se mai adăugă și fumul incendiului orașului, ars pe vremea lui Mihai Viteazul, fără ca reparația de dăunăzi să fi respectat urmele acestei tragedii.

Toate aceste frumoase biserici trebuie deci fotografiate, podurile lor scormonite și elementele de frumuseță trecute în aceste fotografii, care se fac la noi așa de frumos, încât și azi dimineață am primit de la un cunoscut din Veneția o scrisoare în care îmi spune că a căpătat o înaltă idee despre dezvoltarea artelor grafice la noi după felul cum sânt reproduse documentele și monumentele, fie și în „Istoria Românilor“ a mea.

Mai departe, *nu se pot admite tot felul de culergi de „bric-à-bric“: nu un lucru din stânga și altul din dreapta.* Bisericile noastre sânt batjocurite tocmai prin donații de acestea. Face o doamnă o perdea, pe care o vrea să fie numai decât la o icoană din secolul al XVII-lea; preotul fără curaj o și primește. Vă puteți închipui că, dacă sfântul din icoană ar fi întrebat, el ar trimite înapoi opera acelei doamne. Nu-i trebuie așa ceva, nu se potrivește cu stilul lui.

Astăzi, mergând prin biserici, nu făceam decât să spun: „aceasta trebuie dăruită la o biserică de sat“, „cutare perdea de brocard, care se păstrează de nu știu câtă vreme, este foarte bine să fie hărăzită unei Țigănci, care își va face de acolo

o rochie de Duminecă, dar nu se potrivește ca perdea de icoană“.

Dăruieți, dar nu orice; dăruieți cu alegere. Și mai ales nu vă supărați când un dar nu vi se primește. Știu cât este de sensibilă nația în această privință. Este în stare să ducă, o viață întreagă, amintirea jignită a unui astfel de refus. Nu este niciun motiv de supărare, și o să vă citez imediat un cas din propria mea experiență, care arată că bunăvoința este una și necesitatea unui muzeu, cu gustul care trebuie să presideze acolo, altceva.

Eu am fost și în America-de-Nord, ba am mers și până în Mexic, și, cum, oriunde, duc cu mine lucruri care pot folosi, am dus o ladă întreagă de cărți românești, și șaiszeci de covoare românești, alese de mine, le-am dăruit pe toate. S'a întâmplat la New-York că am primit o scrisoare în care mi s'a spus: „primim cu recunoștință covorul cutare, dar celălalt nu ni convine, pentru că nu-l găsim frumos și caracteristic“.

Acolo, de altfel, museele întrec pe cele din Europa. Conducerea e escelentă. Fete cu studii înalte găsesc o ocupație în domeniul muzeelor. Este un întreg personal, de o amabilitate extraordinară față de vizitator, pe care îl conduc din loc în loc și-i dau explicații. Ele se formează în anume școli, cum este și școala mea de la Vălenii-de-Munte, unde elevele sânt puse și la cercetarea operelor de artă din trecutul nostru.

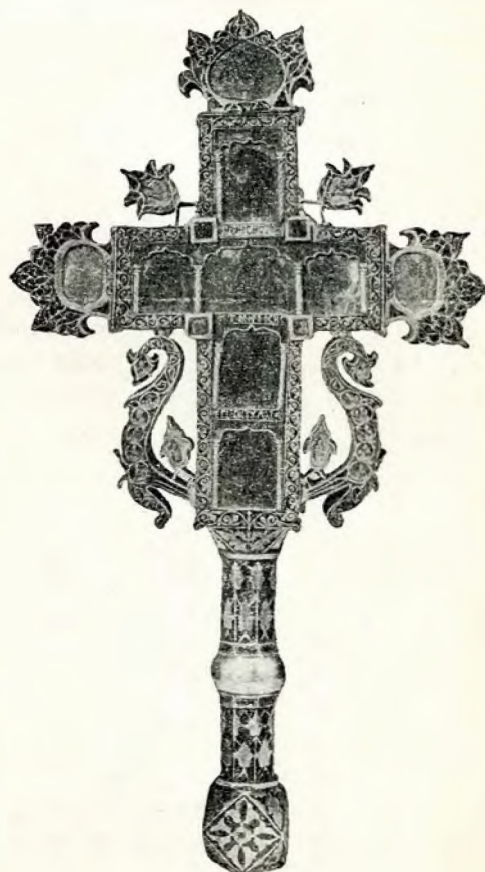
Când au venit covoarele mele, una din conservatoare m'a poftit într'o odaie unde într'un săltar erau bucățele tăiate din tot felul de covoare de pe lume și a raportat imediat covorul adus de mine la cutare mostră pe care o avea perfect așezată în săltarul ei.

Aceasta înseamnă un muzeu: muzeul care alege, muzeul care plasează, muzeul în care oricine poate găsi îndată ce-i trebuie, dar și muzeul care se deschide bucuros oricui, care te chiamă de pe stradă, care te învață carte, de cum ai intrat.

Și aici este o deosebire enormă între muzeul european și între cel american. Aceasta poate servi puțin, cred, comitetului care va conduce muzeul de aici. În museele europene ești primit adesea ca importun, și deci oamenii, în cea mai mare parte, nu înțeleg nimic. Nu este un spectacol mai dureros decât să vadă cineva aceasta oriunde, — doar în Italia nu, pentru că oamenii au acolo un dar special, misterios, de a înțelege lucrurile, fără să fi învățat de la nimeni, dar este singura țară de acest fel în lume, pe când în Franța vizitatorii parisieni ai muzeelor fac uneori o impresie deplorabilă. E evident, că nu înțeleg nimic.

De altminteri, voi adăugi un lucru: obiectele,

alese, selecționate după un plan, nu se pun la întâmplare, sprijinite pe perete; *ele trebuie să formeze un ansamblu*, pentru că, altfel, toate pânzele acestea samănă cu ce se poate vedea și acum într'un cimitir subteran din Palermo. Acolo este un curent care usucă corpurile. Era deci obiceiul ca, după ce se mântuia slujba, să li se puie corpurilor o sfoară de gât și să le atârne în cuiu, cu toate hainele, — sânt costume și din secolul al XVI-lea acolo!, — apoi venia curentul și le usca perfect. Ducesa cutare, seniorul cutare,

Muzeul de Artă Religioasă. Cruce de chiparos.

un mare general stau atârnați în felul acesta în cuiu.

Când într'un muzeu sânt așezate pânzele pe țări sau pe epoci, este exact tot așa ca și spânzurații de gât cari rămân să fie bătuți de curentul uscător al secolelor.

Eu cred că *un muzeu trebuie să pună obiectele într'o anumită atmosferă*. De exemplu pot fi foarte multe obiecte înăuntru, dar nu ești dator să le expui pe toate. Dacă materialul este bogat, o anumită expoziție de o lună de zile; pe urmă le trimeți la deposit și aduci alte lucruri, așa încât este neconținut o atracție. Dacă totdeauna sânt aceleași lucruri expuse, rezultatul este că le-ai

văzut odată, dar, dacă se face o alegere a lor, fiecare-și zice: „să mergem din nou, căci se poate întâmpla să găsim lucruri pe care nu le-am văzut până acum“.

Museul trebuie să dea impresia de viață, și astfel lucrurile să se lege între dânsule. Trebuie ca un muzeu istoric să fie o coborîre în viața veacurilor trecute, așa încât să te aștepți, în fiecare moment, ca, lângă cutare icoană, sau după cutare portret de Voievod, să-ți apară un boier în giubea sau un luptător din vremea lui Mihai

Muzeu de Artă Religioasă, omofor arhieresc din secolul al XVII-lea

Viteazul ori Matei Basarab. Nu ca figurile de ceară din muzeul Grévin din Paris, în care sânt represintate scenele cele mai grozave, dar știi că sânt imitate, așa încât nu te emoționează.

Toate lucrurile care au făcut parte din viață trebuie să le înviem din nou prin felul cum se așează între dânsule. În privința aceasta, sânt foarte puține muzee în lumea întreagă, care ar corespunde acestei idei. Dar nu este mai puțin adevărat că muzee de felul acesta sânt, și muzeele care nu sânt așa trebuie să se îndrepte după cele care au ajuns să fie cum se cuvine.

Deci, după ce se isprăvește cu partea donatorilor, vine, cum am spus, partea aranjatorilor,

care trebuie să fie totdeauna în legătură cu scopul muzeului.

De muzeu trebuie să fii legat d-ta, profesor, d-ta, doamnă din societate. Cei mai buni îngrijitori de muzee sânt femeile, cu instinctul lor de viață, pe care bărbații nu-l au adesea. Îmbrăcămintea femeii o face croitoreasa, dar supt supravegherea și după dorința ei. Noi, bărbații, nu sântem neconținut puși înaintea problemei frumuseții în ce privește haina, căci, — în ce privește fața, eu sânt de părere că ea trebuie să fie cum a lăsat-o Dumnezeu.

După ce v'am arătat ce obiecte se pot aduce, cum trebuie așezate și de cine, dați-mi voie să adaug la sfârșit ceva despre *utilitatea muzeului*.

Muzeul nu este un lucru de lux.

Peste o săptămână voi vorbi la Iași, unde am creat un muzeu de artă, pe când acolo nu era decât un foarte vechiu așa-zis muzeu, cu lucruri mai mult sau mai puțin autentice, și Comisia Monumentelor istorice face unul adevărat în Palatul lui Cuza-Vodă, cu ajutorul d-lui Brătulescu, secretarul Comisiei Monumentelor istorice, om foarte muncitor și de o dispoziție de lucru nesfârșită, aducându-se două sute de pânze din acelea de care, când eram ministru și al Artelor, am văzut că nu mai încap funcționarii în biurouri. Voi vorbi acolo despre: *Ce este un muzeu de artă*.

Și, deci, muzeul istoric la ce poate servi? *El nu e un lux, ci o necesitate.*

Acolo se formează gustul. Când vede cineva block-housurile școlare de aici, cum nu vreți să revie acasă cu ceva din gustul rău intrat în sufletul său? Așa de mult ne năpădește gustul rău, încât trebuie să ne spălăm de această pată.

Dar există oare mijloc mai potrivit decât să avem contact cu tot ceia ce a fost frumos în trecut, prin fotografii și obiectele înseși dintr'un muzeu istoric? Este o lecție pentru fiecare dintre noi: nu e unul dintre noi care să nu aibă ceva de învățat de acolo.

Dar mai ales *muzeul acesta trebuie să facă parte din educația tuturor școlarilor și școlăriților de aici*. Încă din clasele primare să între acolo și neconținut să cerceteze. Dar nu așa ca să spuie că a văzut muzeul odată, ci în fiecare lună să vie acolo.

Și voi adăugi un lucru, ca să vedeți ce se știe face aiurea.

Călătoria mea în America, unită cu multă osteneală și cheltuială, o socot eu ca una din

binefacerile ce mi-au fost date de soartă. În multe privinți m'am prefăcut, în felul cum consider anumite lucruri, de pe urma acestei călătorii. Și am văzut într'unul din muzee un lucru admirabil: copii din clasele primare vizitau, dar nu cum se visează la noi, — profesorul și profesoara știind ceva și, după ce fac us de a lor știință, copiii se uită pe păreți, iar cu aceasta totul s'a terminat, căci s'a făcut forma.

Își închipuie cineva că ajunge, dacă te duci într'un muzeu, să treci răpede din sală în sală, și nici măcar nu însemni pe carnetul de școlar experiența culeasă acolo. Nu, nu era acolo, în America, un grup de băieți și fete mânați iute d'înapoi, ca să se mântuie și cu acest lucru.

Ci stăteau înaintea vitrinelor, întinși pe jos, copiii aceștia, de toate rasele, — căci era la San-Francisco, unde sânt și Chinesi și Iaponesi, pe lângă represintanții mai tuturor raselor europene. Stăteau acolo și desemnau obiectele din vitrină copii supt zece ani. Ei și le alegeau. Fiindcă, în domeniul acesta, îndată ce ți se spune că ai să faci cutare lucru, folosul s'a dus. Iar, după ce terminau, veniau toate gâgălicele acelea de amândouă sexele la profesor și presintau ce au făcut.

A sta un ceas, a observa un obiect, a-l înțelege,

a-l reproduce, a-l păstra toată viața în minte, ce mai bun element de educație se poate?

Pentru că morala este și artă și arta este morală. De aceia morala nu încapă nici în lecții de catehism și nici în învățătura de școală, ci morala este un lucru foarte complicat, care se face pe încetul, fără să-ți comande nimeni. Când ți-o comandă, nu numai că nu se adaugă nimic, dar se dărâmă tot ceia ce experiența personală formase înainte.

Același lucru și cu obiectul Istoriei Românilor. Puneți pe copiii aceștia în fața monumentelor în care este încorporată această istorie, lăsați-i să înțeleagă cum pot, să realizeze cum li îngăduie mijloacele lor, și în felul acesta vei face ca istoria poporului nostru să nu fie o materie de învățat pe de rost astăzi și de uitat mâine, ci *un element de putere și de inițiativă în sufletul fiecăruia dintre noi*. Fiindcă nu-și dă samă lumea către ce viitor de teribile prefaceri, duse în dauna dreptății, merge lumea astăzi, într'un mediu de sălbatecă violență.

Și nu mijloacele materiale de apărare vor mântui această țară, întemeiată cu atâta greutate și peste așa de sângeroase jertfe ale atâtor generații, ci *puterile din noi, care nu se pot crea decât prin contactul adevărat cu puterea care trăiește în operele, venerabile, ale înaintașilor noștri*.

III.

CE ESTE UN MUSEU DE ARTĂ.

— CONFERINȚĂ LA IAȘI, 1938 —

Doamnelor și domnilor,

Vă rog să fiți foarte îngăduitori față de acele câteva cuvinte pe care mă simt dator să le spun ca o introducere la ridicarea muzeului care s'a întemeiat astăzi, — care s'a întemeiat, însă nu s'a desăvârșit, fiindcă eu consider ceia ce s'a putut adăugi până acum numai ca un început și este pentru mine o îndatorire să-l continui, și am în vedere un întreg ansamblu, care, ansamblul acesta, cum sânt un om foarte îndărătnic, se va realiza.

Dar vă rog să fiți indulgenți. Când vine cineva cu un dar, i se pot ierta multe lucruri, și, pentru darul pe care vi-l aduc, mă pot învrednici de oarecare toleranță față de cele câteva idei cu privire la muzee, idei care nu sânt primite de toată lumea. Poate că vor fi primite numai de unii, și mă îndoiesc că realizarea acestor idei se poate face în întregime. Căci ele represintă o adevărată revoluție în ce privește alcătuirea și folosirea muzeului, și, prin urmare, nu-mi fac iluzii asupra rezultatului din urmă. Dar cred că am

dreptate, și, de câte ori cred că am dreptate, am obiceiul s'o spun și altora, în credința că pot câștiga aderenți pentru ipotezele și uneori pentru iluziile mele.

Eu cred cu toată hotărîrea că muzeele sânt rău înțelese în ce privește scopul lor, și mi-ar părea foarte rău dacă muzeul înființat în așa de frumoasele apartamente unde au suferit Cuza-Vodă și Regele Ferdinand ar fi considerat cum se consideră muzeele de obicei.

Nu voi spune și aici ceia ce am putut spune la însăși ceremonia inaugurării, dar, cu toate acestea, pentru că d-voastră, în cea mai mare parte, n'ați fost acolo, trebuie să vă spun câteva cuvinte asupra originii materialului adus și asupra valorii lui.

Este la noi un obicei de „a se încuraja“, cum se spune, arta și literatura. Dumnezeu să ferească de felul cum de obicei se încurajează și una și alta! În materie de literatură, n'are decât să ia cineva lista publicațiilor Fundațiilor Regale, pentru ca să vadă care este literatura tinerească pe care,

în anumite locuri, se crede cineva dator s'o încurajeze. În ce privește arta, cine este mai stăruitor, acela are oarecare șansă de a vedea că i se cumpără un tablou sau o operă de sculptură, ceea ce nu împiedică faptul că foarte multe lucruri bune s'au cumpărat într'un lung șir de ani la București.

Ce se face cu aceste obiecte? Cum Muzeul din București se găsește într'un subsol al Ateneului, subsol destul de bine pregătit astăzi, dar care fără îndoială nu trebuie să fie locul în care, în

că tablourile pot fi aiurea. Astfel am cules tot ce este bun, am lăsat însă caricaturile, convins că gustul multor funcționari este așa de slab, încât nu se poate strica prin aceste caricaturi. Ce era mai bun, l-am pus de-o parte. Voiam să fac un muzeu de artă modernă, și am găsit o casă foarte frumoasă în care cineva, un fost ofițer, lua din dreapta și din stânga tot felul de lucruri pe care nu avea dreptul să le iea și așeza acele lucruri, care nu meritau nicio atenție, unele părănd o fierărie veche, altele cârpe de șters masa de bucătărie, dar toate erau presintate ca articole de muzeu într'o clădire cu o chirie foarte scumpă. În locul acestor obiecte, pe care le-am înlăturat, am pus tablourile luate de la diferitele autorități. Mergea bine și era frumos, dar, cum proprietarul, un înalt funcționar de la un Ministeriu, ceruse Statului o chirie de trei ori mai mare decât cea cuvenită, și i se dăduse această chirie, — mie mi-a fost totdeauna milă de banii Statului, atâta milă, încât une ori nici nu dădeam la timp leafa funcționarilor, dar în asociație cu ministrul de Finanțe de pe vremea mea, căruia îi revine cel mai mare merit —, nevrând să plătesc o chirie așa de mare, am luat tablourile și le-am închis în camerele unui palat public, luate de mine de la altă destinație, — pe când Muzeul de Archeologie era așezat în subsolul Universității, birouri foarte pretențioase se cereau așezate în palate; eu în clădirile acelea am așezat muzeul de artă religioasă.

Muzeul de Artă Religioasă. Chivotul lui Șerban Cantacuzino.

Capitala așa de importantă a unui Stat de mărimea Statului român, se expun lucruri privitoare la arta modernă, prin urmare cum nu există muzeu într'un oraș în care nu există încă o bibliotecă, și ea ar trebui să fie, tablourile acestea pe care vi le aduc erau așezate în deosebite odăi ale Ministeriului de Instrucție sau altor Ministerii. Când s'a întâmplat de am trecut și eu pe acolo, pe la Ministeriul de Instrucție și pe la Presidenția Consiliului, am găsit funcționarii încunjuțați din toate părțile de tablourile la care nici nu se uitau. Și atunci mi-am dat samă că, ori se uită la tablouri și nu se uită la hârtiile lor, ori se uită la hârtii și atunci nu mai au timp să se uite la tablouri, și mi-am zis

În Muzeul acesta de artă religioasă, care este foarte frumos, — și v'aș ruga să vă abateți pe acolo, ca să vedeți și cea mai frumoasă colecție de covoare din România, cumpărată de mine cu o sută șaptezeci și cinci de mii de lei, covoare care altfel se puteau pierde și care ocupă șase odăi în momentul de față —, m'am gândit să adaug două aripi pentru arta modernă. S'a întâmplat că a trebuit să plec de la putere, spre marea bucurie a altora și nu cu multă supărare din partea mea, așa încât, pe când găsisem suma trebuitoare și pentru aceasta, după ce am plecat eu, ea a fost cheltuită la alegeri până la ultimul ban; deci nu s'au mai făcut acele anexe. Eu am păstrat însă

pînzele, pe care n'am vrut să le cedez nimănui, refuzând să dau orice răspuns la orice somație în ce privește aceste pânze, asupra cărora îmi atribuisem o proprietate care nu era juridică, dar a fost respectată. Și iată că vi le-am dat d-voastră. Și acum s'ar putea face și mai departe cercetarea prin deosebite birouri unde sînt iarăși pânze foarte bune, care ar lua același drum către Muzeul d-voastră. Oricum, se vor adăugi și alte lucruri, dar nu este momentul să le numesc aici.

Iată care este originea Muzeului de aici. Dar revin la ceia ce spuneam mai înainte: că eu nu-l înțeleg așa, cum se înțelege muzeul de obicei. Cred că muzeul trebuie făcut altfel, și mai ales trebuie întrebuintat altfel. Veți vedea motivele pentru care felul de alcătuire și întrebuintare al muzeelor pretutindeni nu este cel mai potrivit. Căci aceasta nu este o critică numai pentru lucrurile de la noi, cari avem puține muzee, ci ea merge la toate muzeele de oriunde, afară de o excepție, cu care veți face cunoștință îndată: muzeele americane.

Se crede că muzeul este un deposit de lucruri de oarecare valoare artistică sau istorică și, în domeniul științelor naturale, al unor lucruri în legătură cu preocupările cercetătorilor în acest domeniu, că lucrurile acestea se adună, se așează, și, cum sînt așezate, rămân, iar din când în când se mai adaugă ceva. Dacă vin lucruri noi, se mai face încă o încăpere, iar, când vine un director cu mai multă inițiativă, el răstoarnă ce a făcut predecesorul, dar tot așa împarte obiectele acestea, oricum, pe mai multe odăi. Publicul vine, pentru ca, într-o conversație oarecare, să nu fie întrebat un domn sau o doamnă dacă a văzut muzeul cutare și să spuie că nu l-a văzut. Vine publicul Joia și Dumineca, în anumite oare: este primit de obicei cu foarte mare neplăcere, pentru că funcționarii de muzeu țin să nu fie deranjați, ca și bibliotecarul. Numai profesorii țin să aibă public.

De și aș avea atâtea lucruri să vi le spun — și această conferință se va stenografia și am intenția s'o public, mai că aș aluneca să vă citez o nuvelă a lui Pirandello, în care se înfățișează un profesor italian care trăia numai pentru știința lui, nu era însurat, nu avea familie, dormia în fotoliu, și nu mergea la restaurant, nu făcea bucătărie acasă, dar cumpăra odată la două zile un număr de pesmeți pe care-i împărția în două buzunare: mănca dintr'un buzunar, apoi din celălalt și, când se mîntuiau, își făcea din nou provizia. Studenți nu avea: erau doar trei. Într'un rând a văzut o critică foarte aspră a științei ita-

liene de un German, și, cum pe vremea aceea nu era axa, care știți că funcționează așa de bine și în folosul lumii întregi, cum nu era axa pe atunci, el s'a supărat grozav împotriva Germanului care a ofensat știința italiană, și atunci a vrut să-i răspundă înaintea studenților. Pentru aceasta s'a pus la lucru, a dormit încă mai puțin ca înainte și în ziua întâia a mîncat cuprinsul amînduror buzunarelor, iar în schimb n'a mîncat nimic a doua zi, și în această stare s'a dus la Universitate și a arătat cât de greșiți sînt Germanii. A văzut înaintea lui o lume întreagă, cum nu se mai întîmplase la nicio lecție, și atunci a pornit cu un entusiasm extraordinar, făcînd în mii de bucăți pe adversarul german. N'a fost aplaudat, dar s'a gândit că din cauza entusiasmului prea mare. În urmă a părăsit catedra, a trecut în antret, unde a întîlnit pe unul din elevii lui: — N'ai fost înăuntru: păcat, era o lume enormă. — Scusați-mă, ceilalți doi n'au putut veni: domnișoara este bolnavă și colegul meu n'a venit din cauza ploii. — Regretabil, dar am avut foarte multă lume. Și atunci elevul s'a dus de curiozitate să vadă ce era. Pentru că ploua așa de teribil, toată lumea își depusese umbrelele, pălăriile, mantalele în sala aceea, și profesorul, fiind miop, a socotit că toate acestea erau o lume care-l asculta. Eu sînt convins astăzi, că într'adevăr sînteți ființe vii și nu sînt supus la nicio iluzie optică.

Dar la muzeu întră lumea, în ciuda funcționării cari nu vor să fie deranjați, se uită la tablouri, își comunică de multe ori nume. Sînt persoane pe care le interesează peste măsură subiectul: ar fi în stare să studieze povestea acasă, pe când, într'un tablou, ce este reprezentat n'are importanță. Toată pictura italiană de caracter religios poate fi presintată supt altă rubrică: în loc să spună cineva că este Maica Domnului, poate spune că este o femeie din popor din Roma, pentru că de fapt pictorii au reprodus, silindu-se a o înălța, realitatea d'înaintea lor. Ceia ce este interesant nu este *faptul*, care e o poveste ca oricare alta, ceia ce interesează este *felul* cum realitatea a fost văzută și interpretată, cum sufletul artistului s'a coborît în lumea aceasta, cum a înțeles-o, cum a reprodus-o, întrebuintînd nota aceea personală ce se găsește în sufletul oricărui om care este într'adevăr un om. Publicul de multe ori este foarte jenat, intimidat, și, cum oamenii timizi sînt de obicei cei mai trufași, îi vezi luându-și aiere trufașe, apoi, trecînd dintr'o sală în alta și exprimîndu-și la ureche păreri, se întorc iar acasă.

Și rezultatul? Niciunul.

Prin urmare muzeul este o adunare de obiecte fixate odată pentru totdeauna în anumite odăi, la care se pot adăugi și altele. Muzeul, înțeles astfel, este neschimbat: catalogul dintr'un an poate fi întrebuintat după nu știu câtă vreme. N'are decât să compare cineva ce este la Louvre din Paris, afară de anumite odăi în care sânt donații noi sau unele orânduiri, cu ceia ce era pe vremea mea. M'am purtat în încăperile Louvrului de la douăzeci de ani până la cei șaptezeci către care merg și vă asigur că și odăile sânt, în genere, tot așa, și publicul este tot așa, și atitudinea

Muzeul de artă religioasă. Candelă din secolul al XVII-lea.

lui e neschimbată. Sânt lucruri *alături* de cultura vie, — fiindcă noi trăim într'o cultură moartă foarte întinsă, lângă care, ici și colo, se strecoară o cultură vie.

Ceia ce trebuie să facem este să înviem cultura noastră, sau, dacă nu poate fi înviată, să ne grăbim a pune și o piatră de-asupra ca să nu mai umble nimeni acolo și să nu se trezească strigoiul care a tulburat atâta lume și, pe de altă parte, să răscolim pretutindeni în viața noastră ceia ce trebuie pentru o cultură vie. Noi sântem societăți neînsufletețe: tot răul vine din faptul acesta că societăților umane li lipsește sufletul. De ce credeți d-voastră că în unele țări, în țările

democratice, se crede 'n anumite formule, care sânt perimate de cele mai multe ori? În țările democratice se crede în evoluția ideilor de la 1789. Peste câteva zile în Franța se va serba centenariul Revoluției franceze. Se crede încă în teoriile lui Rousseau, în suveranitatea poporului, în dreptul majorității, se crede în Parlamente care sânt alese, să zicem, odată la patru ani, și care reprezintă starea de spirit pe care o aveau oamenii la cutare dată, dar care s'a schimbat de a doua zi, și, totuși, după patru ani sânt aceiași oameni cari represintă tot starea de spirit din anul întâiu. A fost, să zicem, o mare problemă, dar peste doi ani se pune o altă problemă: ce valoare poate avea un Parlament ales în legătură cu o anumită problemă, dar atenția s'a îndreptat în altă direcție? Absurditatea desăvârșită a lucrului se vede. Dacă noi cetim discursurile oamenilor de pe vremea Revoluției franceze, aceste discursuri ni se par fără gust, fade, fără coloare, fără energie, fără personalitate: toți vorbesc în același fel de lucruri care sânt în ele însele lăncede și șterse.

Dacă în țările democratice basa este deci aceiași, în Anglia și legile cele mai vechi au valoare până acum: niciodată Anglia n'a avut o singură teorie filosofică pentru guvernarea sa, așa încât ea este țară parlamentară, dar nu o țară democratică.

Sau aiurea se instalează dictaturi de oameni cari în ei înșii au o valoare relativă, cari la începuturile lor au putut trezi asentimentul public, dar nu se știe cât durează această valoare.

Tot așa formula economică din Rusia, care este absurdă. Am cunoscut foarte bine pe d. Ostrovski, fostul ministru

al Sovietelor, care ni-a dat un tablou represintând pe Mihai Viteazul și mi-a adus cărțile cele mai frumoase din Rusia, — un om foarte inteligent și simpatic, care îmi spunea ca o mare fericire pentru omenire că s'a găsit un nou manuscript al lui Karl Marx, și el se mira că nu mă entusiasmez și eu de această mare fericire. Atâta lume crede în ideile lui Marx, dar aceasta este economia politică de pe la 1850, întemeiată de Michel Chevalier, care a murit de atâta vreme.

O societate întreagă se poate prinde, deci, de cel d'întăiu ideal vehement și turbulent și își poate vedea mântuirea în acest ideal, — pentru ce? Pentru că societățile acestea sânt neînsufletețe:

aleargă după sufletul altor vremuri sau după cea ce își închipuie că ar avea mare valoare în sufletul unui om neașteptat.

Lucrul de căpetenie este: să ajungă aceste societăți însuflețite.

D-voastră credeți că școlile sânt însuflețite? Cu toată bunavoința venită de la un Suveran luminat, bunăvoință care se oglindește și în organizația Străjeriei, credeți d-voastră că atâta ajunge, împreună cu ce pot da profesorii și ce înțeleg elevii, pentru ca de pe o zi pe alta societatea aceasta să se însuflețească? Credeți că gestul bine făcut reprezintă un suflet format? Credeți d-voastră că mare este folosul care iese din Universitate, unde, poate, un profesor vine și repetă aceiași lecție timp de o viață întreagă? S'a atribuit o mare însemnătate examenelor de sfârșit de an, tuturor acestor probe care vin dintr'o memorisare menită să dispară. Sau și Academiiile... La noi lumea vine la Academie când este un subiect interesant, dar Academiiile din Apus nu primesc public. La Academia de Inscricții din Paris, al cărui membru străin sânt, s'a pus într'un rând întrebarea dacă femeile pot asista, și răspunsul a fost: „ne ocupăm de mai multe decenii de această chestie, dar nu s'a luat nicio hotărâre“. La Academia de Științe Morale din Paris se discută toate problemele zilei, problemele cele mai arzătoare, care cer mai multe soluții, dar vine cineva acolo? Nu vine mai nimeni. Presa se ocupă numai de cine sfarmă nasul aproapelui sau de cine este capabil să treacă, urmărind o minge, prin tot felul de curse, bătând-o cu deosebitele părți ale corpului său, iar dările de seamă de la Academiiile din Paris ocupă cel mult zece rânduri din tiparul cel mai mic.

Societățile acestea fiind neînsuflețite, și museele sânt tot așa de neînsuflețite. Mulți își închipuie că nu putem schimba nimic, pentru că așa au fost museele totdeauna. Dați-mi voie ca, în scurte cuvinte, să vă arăt cât de recent și de nefixat este caracterul museelor actuale.

Noi avem deprinderea aceasta de a crede că toate lucrurile au fost de la Facerea Lumii. De exemplu, într'o epocă de naționalism aprins s'ar crede că Adam și Eva au reprezentat un fel de naționalism uman unic, pentru că nu poate trăi omul fără sentiment național, și ar fi fost în stare să ducă războiu Adam și Eva, cu mijloacele lor primitive, împotriva tuturor lighioanelor de pe lume, întrebând aceste lighioane dacă ele au drept de proprietate asupra pădurilor potrivit cu dreptul național și, dacă nu, atunci ei ar fi pornit să reclame, potrivit dreptului național, locul ocu-

pat până atunci de animalele sălbatice și domestice de pe vremea aceea: „spațiul vital“. Pe când naționalismul este un lucru așa de recent, încât nici n'a ajuns la definiție. Nu se știe într'adevăr ce este un naționalism care se poate înfățișa în formele cele mai nobile, dar care poate da prilej de manifestare și instinctelor celor mai brutale.

Noi auzim de Museul de la Alexandria. Dar Museion era o sală de conferințe de Universitate: acolo era un templu al Muselor, dar nici vorbă să se gândească pe vremea aceea cineva la un muzeu ca ale noastre. Voiți să vedeți museele de atunci? Poftiți în piața publică din Atena și Roma; numai cât muzeul acesta era viu, în legătură cu nevoile societății. În mijlocul acestui muzeu trăia societatea, de acolo plecau oștirile, acolo se întorceau triumfurile, și acolo se luau hotărârile. Nu este deci vidul și lipsa de semnificație a museelor noastre: o colecție de obiecte înșirate pe pereți și de statui așezate pe suporturi. Am spus aiurea că ar sămăna tablourile puse după țări și ani pe pereți, unul lângă altul, cu cea ce se vede în cutare peșteră de la Palermo, unde, în loc să se îngroape oamenii, ei erau atârnați în cuie de o funie, în costumele lor de atunci. Ei s'au uscat, și este astfel un șir întreg de bărbați, de femei, unii tineri, alții bătrâni, unii foarte frumoși, alții mai puțin frumoși, câțiva foarte urâți, dar acum nu se mai cunoaște nimic, pentru că toți s'au uscat, numai hainele sânt cum trebuie. Așa și cu muzeul care nu are atingere cu viața, care nu influențează viața, care nu este în legătură cu nevoile vieții, care nu este chemat, înțeles, îmbrățișat, care nu are urmări practice, ci este încă una din zădărniciile noastre.

Marea evoluție a timpurilor noastre este să scăpăm de toate zădărniciile și, după ce ne-am fi scuturat de toate zădărniciile care mănâncă timp și bani, să începem din nou cu lucruri în adevăr folositoare. Dacă sânt folositoare într'un moment, să nu credem că sânt folositoare pentru toate timpurile. Să facem revisia ca să vedem apoi lucrul, încă inexistent, pe care trebuie să-l introducem.

Merg cronologic și mai departe. Credeți d-voastră că în evul mediu existau musee, că s'a gândit cineva la ideea aceasta de a face muzeu? Muzeu era catedrala, care cuprindea și biblioteca și școala de teologie. Ce avem noi în muzeu sânt lucruri rupte de la o realitate care a fost vie. Ia gândiți-vă ce ar fi dacă s'ar fi păstrat ca în viață frumoasa Cleopatra și apoi ar fi venit un anatomist și ar fi spus: ce păcat că înfățișarea Cleopatrei întreagă nu se poate studia, și atunci deosebitele elemente care formau frumuseța ei ar fi fost desfăcute de el și prinse toate în cuie,

apoi, ca să nu fie ea singură, ar fi fost aduse și alte nasuri așezate lângă nasul ei, creându-se secția nasurilor de persoane frumoase, iar în altă sală secția celor cu păr foarte frumos și așa mai departe. Ce avem noi în muzee ca lucruri desfăcute sânt elemente care au făcut parte dintr'un ansamblu.

Statuia antică a fost luată din piață, și rostul ei este pentru acea piață. Partea din sculptura Partenonului de la Atena care se găsește în Muzeul Britanic, în lumina aceea tristă a unei țări de ceață aproape veșnică, ce poate să dea din frumuseța Partenonului? Și coloarea marmorei și

cutare salon al unei corporații, și de aceea este o anumită lumină, de aceea sânt anumite proporții, de aceea s'au introdus anumite elemente comandate ale subiectului, și dumneata îl pui într'o odaie oarecare, unde nu servește la nimic.

Dar să ia cineva un frumos tablou frances din secolul al XVII-lea, care a fost făcut pentru un edificiu cum este Palatul de la Versailles, unde erau anumite ferestre, anumite ganguri, pentru o anumită lume care a murit de mult, și care se primbla înaintea acestei pânze și găsia plăcere într'însa, pentru că se recunoștea în ea. Acuma însă a murit Ludovic al XIV-lea, acum toată societatea aceasta s'a împrăștiat, și nu se mai fac locuințele în același fel; pentru ce să expui la o lumină crudă, pe un părete gol, lucrurile acestea smulse dintr'o lume care a dispărut?

În secolul al XVIII-lea erau încăperile cele mici, „monarhia micilor apartamente“, și acolo niște fotolii mici, niște scaune tot așa de minuscule, niște etajere având pe ele tot felul de porțelanuri de China, tot felul de mărunțișuri aduse din Iaponia; umblau pe acolo niște persoane feminine cu coafura înaltă, cu rochii de multe farbarale, zburând ca niște fluturi; totul era făcut pentru aceasta, și, acum, iei lucrurile acestea făcute pentru un colțișor elegant și le așezi într'un salon vulgar, ca să bată soarele drept într'însele.

Dar, veți zice, *de ce* nu erau muzee? Pentru că decât să faci muzee pentru cine nu le cere și nu le înțelege, mai bine să ții

obiectele acestea într'o anumită legătură și într'o încăpere cu destinație anumită.

Muzeul evului mediu este, am zis, biserica, în care se adaugă literatura și muzica, — dacă nu literatura serviciului, care este în latinește, cel puțin literatura predicii, — totul în sunetul orgei, cu lumina care trece prin vitralii, cu șoptitul rugăciunii persoanelor îngenunchiate în bănci. *Prin aceasta* s'a creat o întreagă artă. Pe când la muzeul nostru mergem odată în viață, ca să nu rătăcim lumea de ignoranța noastră, și ne ferim de orice întrebare cu privire la ce am văzut înăuntru. Pe atunci, la biserică lumea mergea în fiecare serbătoare; ea trăia neconținut în acest mediu de

Muzeul de Artă Religioasă. Disc din secolul al XVIII-lea.

feiu cum a fost tăiată, toate sânt făcute pentru cerul din Atena, pentru locul acela anume. Sau, de exemplu, o pictură religioasă la care ne uităm și, cu toate că am fost învățați s'o admirăm, nu ni putem explica de ce nu ne legăm într'adevăr cu tot sufletul nostru de acea pânză? Pentru un motiv foarte simplu: pentru că a fost făcută în vederea unui altar, în legătură cu o anumită lumină și cu o întreagă arhitectură, cu coloanele de acolo, cu bolțile care se ridicau de-asupra. Ce poate însemna elementul acesta desfăcut, alături de alt obiect luat din altă biserică, având acolo alt rost? Sau cutare tablou olandez, care a fost făcut pentru cutare sufragerie, pentru cutare sală de primire, pentru

artă. Și de aici superioritatea evului mediu supt raportul, nu numai artistic, dar supt raportul su-fletesc. De aceia nu i-ar fi trecut nimănu prin minte să facă așa cum am văzut astăzi și aici, block-housuri, care trebuie aruncate în aier cu dinamita, — și în față stă casarma cea veche a lui Grigore Ghica, exemplu de soliditate: se formează, oarecum, sufletul soldatului uitându-se la fațada admirabilă a casărmii de atunci.

De ce nu era, apoi, muzeu pe vremea lui Ludovic al XIV-lea? Pentru că toată lumea care înțelegea arta, o gusta când mergea la Curte și petrecea oare întregi în tovărășia regelui. De ce nu erau muzee în secolul al XVIII-lea? Pentru că se căuta ca în fiecare casă să fie câteva elemente de artă potrivite cu felul de viață de acolo.

De când sânt muzeele? De la începutul secolului al XIX-lea, din epoca lui Napoleon, care bătea din picior și, când zicea să fie o Universitate, se făcea, când zicea să fie o Academie, se făcea, când zicea să fie un muzeu, se făcea. Secolul al XIX-lea este secolul lucrurilor *decretate*. Napoleon avea, de sigur, o gândire de casarmă; casarma este un lucru respectabil, dar evident că, mutată în alt domeniu, nu aduce același folos ca atunci când se ține în domeniul ofensivei și defensive naționale. Și, cum tot învățământul, toată viața artistică erau, în concepția lui Napoleon comandate, cum totul trebuia să fie executat fără discuție, așa s'a ajuns și la muzee.

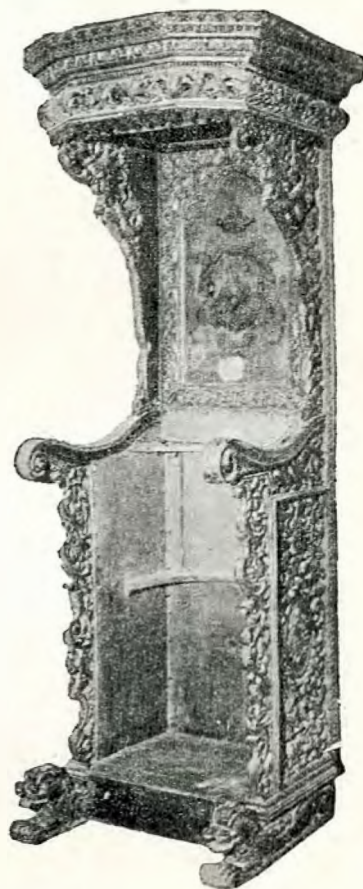
Pe vremea lui Napoleon al III-lea era câteva de la Curte care avea avere proprie, și lui i se dădean în samă muzeele; a fost un războiu cumplit între cutare favorit al princesei Matilda și cutare favorit al Curții lui Napoleon al III-lea.

Muzeele n'au ieșit deci din nevoile nației, ci au fost impuse de anumite concepții de caracter abstract și de caracter disciplinar, și comandate de sus.

Statuia din piața noastră publică n'are rost: toate statuile acestea există numai în ziua inaugurării, fiindcă apoi nimeni nu le vede decât numai doar când cineva s'a îmbătat și s'a lovit cu nasul de marmora sau de piatra lor. Afară de aceasta eu cred că în cea mai mare parte locuitorii unui oraș n'ar putea spune unde sânt statuile, și cu atât mai puțin să spună ale cui sânt statuile acestea și ce reprezintă, care este rostul persoanelor înfățișate acolo. Noi trăim în casă, și piața n'are rost pentru noi, iar marile clădiri publice nu cuprind viața unei societăți întregi.

Acum vin la concluzie. Care este norma pentru muzeul pe care vi-l dau d-voastră? Nu vom căuta să facem ceia ce se face în America, ci

numai ce poate fi potrivit cu mijloacele noastre, mult mai restrânse. Americanii cheltuiesc averi întregi în țara unde nu există muzee ale Statului, ci ale *deosebitelor* State și orașe și mai ales ale deosebitelor fundații particulare, căci acolo, dacă strânge cineva o colecție, o pune la dispoziția publicului. Apoi, muzeul odată făcut, se caută înainte de toate ca el să dea impresia unei vieți, ca lucrurile acestea să fie legate între dânsule. S'au strămutat astfel clădiri întregi din Europa tăiate în bucăți: cutare capelă din Catalonia cu multă greutate a fost adusă pe corabie și reconstruită într'un muzeu american.

Muzeul de Artă Religioasă. Scaunul ghiculesc, din 1767.

Apoi lucrurile acestea sânt înfățișate lumii, pentru ca să le vadă cât mai mulți, și li se dau și toate mijloacele de a înțelege cât mai bine.

Va trebui astfel ca dintre studenți, dintre elevii și elevele de la Școala de Arte Frumoase, să se presinte de la sine, rugând să fie inițiați pentru a conduce publicul. Cine vine la muzeu în America este totdeauna bine primit: el e considerat oarecum ca un școlar, fiind un om care vine să învețe. Cercetând o odaie, dacă auzi zgomot în odaia vecină, aceasta înseamnă că se ține acolo o conferință. Orice muzeu este deci și o sală de conferințe, și cele mai frumoase cărți de călăuză, cele

mai frumoase „ghiduri” sânt cele din America, unele dintre dânsle fiind o istorie generală a picturii și sculpturii în legătură cu ce se găsește în museul acela. În loc să fie un funcționar neînțelegător și totdeauna bosumflat, sânt fete tinere, frumoase, elegante, surâzătoare, pline de bunăvoință, care, cum ai intrat, te ieau în primire, și numai dacă refuzi, nu se ocupă de dumneata, dar, încolo, și pe cel din urmă muncitor îl conduc de la un capăt până la altul al museului, pentru că și cel din urmă muncitor este un om pe umerii căruia este clădită societatea. Noi nu avem voie să furăm pentru o clasă cultura care e dreptul unei societăți întregi.

Și, deci, vine fata aceasta și explică totul; dar veți zice: cu competență?

Vă dau și aici un cas. Când am mers în America, am dus cu mine o mulțime de cărți și șaptezeci de de covoare purtate în toate Statele Unite: cine a vrut, a reținut, cine nu, le-am dat aiurea. Când m'am presintat la un mare muzeu din New-York, imediat mi-au zis: covoare românești? Au deschis un săltar și înăuntru erau mostre din toate covoarele de pe lume; peste Ocean acolo, în altă lume, știau foarte foarte de ce este vorba.

Prin urmare competență desăvârșită, bunăvoință mai mare decât competența, o amabilitate perfectă, cărți poștale ilustrate le găsești pe prețuri de nimica; dacă vrei să fotografiezi un obiect, pentru o taxă care nu este prea mare, îl ai imediat. Aceasta înseamnă un muzeu viu.

Evident că, în proporțiile așa de restrânse ale museului pe care l-am întemeiat, multe lucruri ce se fac în America nu se vor putea face aici, dar veți avea un catalog, pe care îl voi face eu.

Muzeul pe care vi-l dau, trebuie să fie, astfel, o școală de gust și o școală de istorie a gustului. Și muzeul acesta trebuie să fie nu numai la dispoziția oricui, dar să întindă mâna către oricine, pentru a și-l atrage, a-l reține cât se poate de mult.

Și, în orașul cu case urâte, în orașul cu o falsă artă, în orașul în care învățământul dă cunoștinți care se uită, trebuie format sufletul românesc înainte de toate *în frumuseță. Fiindcă morala nu duce totdeauna la frumuseță și nici știința, dar în frumuseță se găsește tot ceia ce trebuie pentru a desăvârși cunoștințele cele mai înalte și a clădi morala cea mai vrednică de a conduce o societate.*

POESIA FRANCESĂ ASUPRA MONUMENTELOR ISTORICE ROMÂNEȘTI

DE N. IORGA.

În culegerea de poeme a lui Jules Brun, *L'âme roumaine*, tipărită la Imprimeria Statului, în singure 210 exemplare numerotate, ediție de lux, în prima parte *Les pierres qui parlent*, e vorba de *Tropaeum Traiani*, de podul împăratului, de Cetatea Neamțului:

Quoi! C'est vrai? Ton rempart à la couleur de lave
Fut pillé par le Juif, comme une vile épave?
Il bâtit son ghetto de ces restes sacrés.

O Neamțu —, voyageur, pas même archéologue,
Je m'indigne à savoir tes piliers encastrés
Aux dérisoires murs de quelque synagogue.

Aceiași notă de indignare pentru decăderea sau profanarea contemporană și în sonetul despre mănăstirea Putna:

Et, ses vaillantes mains jointes sur sa poitrine,
Le moldave héros dort aux murs de Poutna, —
Et le César de Vienne est duc de Bucovine.

La Târgoviște, el vine „comme au tombeau des ancêtres sacrés”. Biserica de la Argeș a lui Neagoe îi pare înviată de trâmbițele de la Grivița. Craniului lui Mihai Viteazul el îi vrea:

...pour une auguste chasse
Le bronze de Plevna, le métal d'un canon.

Craiovei, pusă în legătură cu „Jean le craî”, cum o proclama și Hasdeu, i se închină alt sonet, în față cu acela în care e presintat Carol I-iu la sfințirea noilor Trei Ierarhi, refăcuți de Leconte du Noüy.

La București, poetul crede în originea păstorească a „bisericii lui Bucur”. Brăilei i se amintesc vechile lupte. La Galați răsare icoana lui Mazeppa. Mișcată e evocarea dărmatului Turn al Colței:

Comme un arbre oublié dans un défrichement,
On salvait tes murs... Oui, mais l'alignement
Nous vaut une cité banale et régulière,

Si bien qu'un grand édile, en comptant sur ses doigts
Les mémorables faits illustrant sa carrière,
Put dire: „J'ai détruit la Tour des Suédois!”.

Restul se îndreaptă către creațiunile sau evenimentele noi. Dar, în partea istorică, găsim pe Decebal, barbarii, retragerea la munți, descălecatul, Ioniță de dincolo de Dunăre și Balduin de Flandra, lupta de la Nicopol și cea de la Rovine, pe Alexandru-cel-Bun și pe Țepeș, apoi Dumbrava Roșie și „Racova”, pe Ioan Hunyadi și pe Ioan-Vodă-cel-Cumplit. Mai departe, două sonete pentru Mihai Viteazul, unul pentru Matei Basarab și Vasile Lupu, reuniți, încă unul pentru Șerban Cantacuzino. Prin Fanarioți se trece la Tudor Vladimirescu, la 1848 și la Cuza-Vodă.

Istoria se reiea, în cursul evenimentelor ei, prin capitlul „Les chroniques”. Doamnele au un capitol aparte, ca și boierii. „Gurile de aur” sânt poezii, până la Eminescu:

Ton livre est un miroir profond qui nous attire,
O frère de Musset et de Léopardi!

Lui Carol I-iu i se închină despărțirea „Regele și dorobanțul”.

În *Le Livre pittoresque* sânt: Clopotele vechilor București, Podul Calicilor, năvălirea Cazacilor, birul, Vlădica grec, Divanul, Moșii, „Hora cea mare”, Călușarii, Ciuma, Haiducul Jianu, Țigani, blănarul, Hanul, „Chira Duduca” a lui Filimon, Căsuța poștii, cutremurele și focurile, ciocoiul.

„Crédo et superstition” urmează, cu toate datinile. În „Georgice și bucolice”, în fine, e viața de la țară, cu traducerea „Rodicăi” lui Alecsandri, ca și în *La Muse paysanne*.

Totul se mântuie prin spectacole contemporane, *Choses vues*, din care nu lipsește nici „bătăușul”, și prin „Impresii”.

Forma literară e distinsă, sinceră și, uneori, chiar inspirată.

VIII.

C E R A M I C A.

A. TERRA SIGILLATA.

1. Colecția Maria Istrati-Capșa.

343. — Fragment dintr'o cupă de terra sigillata simplă și fără ornamente (*vases unis Glattsigillata*). Înaltă de 0.052 m. și cu diametrul gurii de 0.075 m. Formă apropiată de tipul Dragendorff, 33¹ (fig. 61, II). Pe fund în interior stampila:

A L B V C I

Litere înalte de 0.004 m. Cartușul ștampilei are la mijloc un cerculeț, urma mânerului sigiliului.

Obiectul a făcut parte din colecția maiorului Tzupagu. Fu notat în treacăt de Christescu², care-l crede adus de un soldat, venit din Galia, la Romula. *Albucius* este unul dintre cei mai activi olari de sigillate, cunoscut în Gallia la Lezoux, supt Hadrian-Antonin Piul³. A exportat marfă în Galia, Britania, Italia, Noricum, etc.⁴, dar în Dacia era necunoscut. Vasul de la Romula nu e un lucru isolat, adus de o persoană, ci face parte dintr'un stoc de export. Tehnica și fineța pastei exclud și bănuiala unei imitații locale.

344. — Fragment de cupă fără ornamente, dar cu o glasă și un luciu metalic vii. Înălțimea vasului: 0.038 m., diametrul gurii 0.120 m. Ca formă, intră în grupul Dragendorff 37 (= Déchelette, o. c., I, pl. V, 71, și Oswald-Pryce, o. c.,

¹ *Bonn. Jahrb.*, XCVII (1895), pp. 18-155, și XCVII (1896), pp. 54-163.

² *Viața economică a Daciei Romane*, Pitești, 1929, p. 60, no. 6.

³ F. Oswald și T. Davies Pryce, *An introduction to the study of Terra Sigillata*, London 1920, p. 61; J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, I, Paris, 1904, p. 249 (cf. *C. I. L.*, XIII, 10011, 146, b); *Rev. arch.*, 1901, p. 243 (S. de Ricci) și M. Flot-Lambrino, *Musée de Compiègne*, p. 24, pl. 31, no. 12 (*Corpus Vasorum antiquorum*).

⁴ *C. I. L.*, III, 12014, 109 (= 6010, 245); Déchelette, o. c., I, p. 156, și Th. May, *The Pottery found at Silchester*, Reading, 1916, pl. xvi, și xxvi, 68.

pl. LXIX, 15). Pe fund, în interior, mai rămân din ștampilă literele *BANOL*....., înalte de 0.003 m. Christescu¹, notând acest vas, s'a gândit la întregirea *Bannufo*, *Bannus*, fiind olar binecunoscut la Lezoux². Lectura trebuie revizuită. Observăm că ștampila (fig. 61, no. I) e păstrată numai pe jumătate, după cum ni indică și cerculețul de la capătul din dreapta al ei, care, ca și în cazul vasului lui Albucius, descris mai sus, e urma mânerului sigiliului. După O, e sigur o bară dreaptă, rămasă de la un L. Aceste observațiuni ne duc sigur la lectura:

BANOL/[uccl].

Acest fabricant produce numai vase fără ornamente, de aceea nu e cunoscut tratatelor lui Déchelette, Oswald-Pryce, Dragendorff, etc. Produsele lui apar totuși în Galia³ (unde era și *officina* lui) în Britania⁴, și un singur exemplar pe valea Dunării, la Vindobona⁵. *Banoluccus* trăiește în epoca Antoninilor.

345. — Fundul fragmentar al unui vas cu ornamente în relief, de o formă apropiată celei de la Déchelette, o. c., I, pl. VIII, 37 (fig. 61, IV). Decorația exterioară se repetă în patru sectoare. Pe colțul din dreapta se păstrează numai un fragment din ștampila fabricantului: ...MANI..., atribuită greșit de Christescu⁶ producătorului *Manus* de la Banassac, care a turnat numai vase fără ornamente⁷. Am observat că numele fabri-

¹ O. c., p. 60, no. 6.

² Déchelette, o. c., I, p. 158.

³ *C. I. L.* XIII, 10010, 271.

⁴ *C. I. L.* VII, 1336, 133; Walters, *Catalogue of Roman Pottery in the Department of Antiquities in the British Museum*, London, 1908, p. 347, M. 2043-2046.

⁵ *C. I. L.*, III, 12014, 15 (= 6010, 37).

⁶ L. c.

⁷ Déchelette, o. c., I, p. 118, no. 3.

cantului e scris inversat și, după *N*, se mai păstrează un fragment din aceeași literă. După *M*, era și un *I*, puțin vizibil. Din aceste observații rezultă lectura:

[C]i[NNAM][i]

Stampile în genul celei de față s'au aflat în Galia¹, Britania², Panonia³, la Rin și chiar până în Prusia Orientală⁴. Decorațiunea vasului cu medalioane mari este de asemenea o caracteristică a epocii în care înfloriau produsele lui Cinnamus de la Lezoux, adică după anii 110 după

specifică lui Cinnamus¹, un vrej întrebuințat tot de el², apoi un grifon flancat de două inele ce poartă marca aceluiași olar³. Pe Dunăre, vasele lui Cinnamus nu erau cunoscute decât până în Panonia⁴, fiind răspândite mai mult pe valea Rinului⁵. Exemplarul de la Romula lărgeste mult această zonă de export.

346. — Fragment rupt de lângă gura unui vas. Supt ghirlanda de ovuri stau două capete feminine, de profil, cu părul într-o coafură caracteristică vremii lui Marcu-Aureliu și separate prin linii în șnur, terminate cu rosete. Decorația e

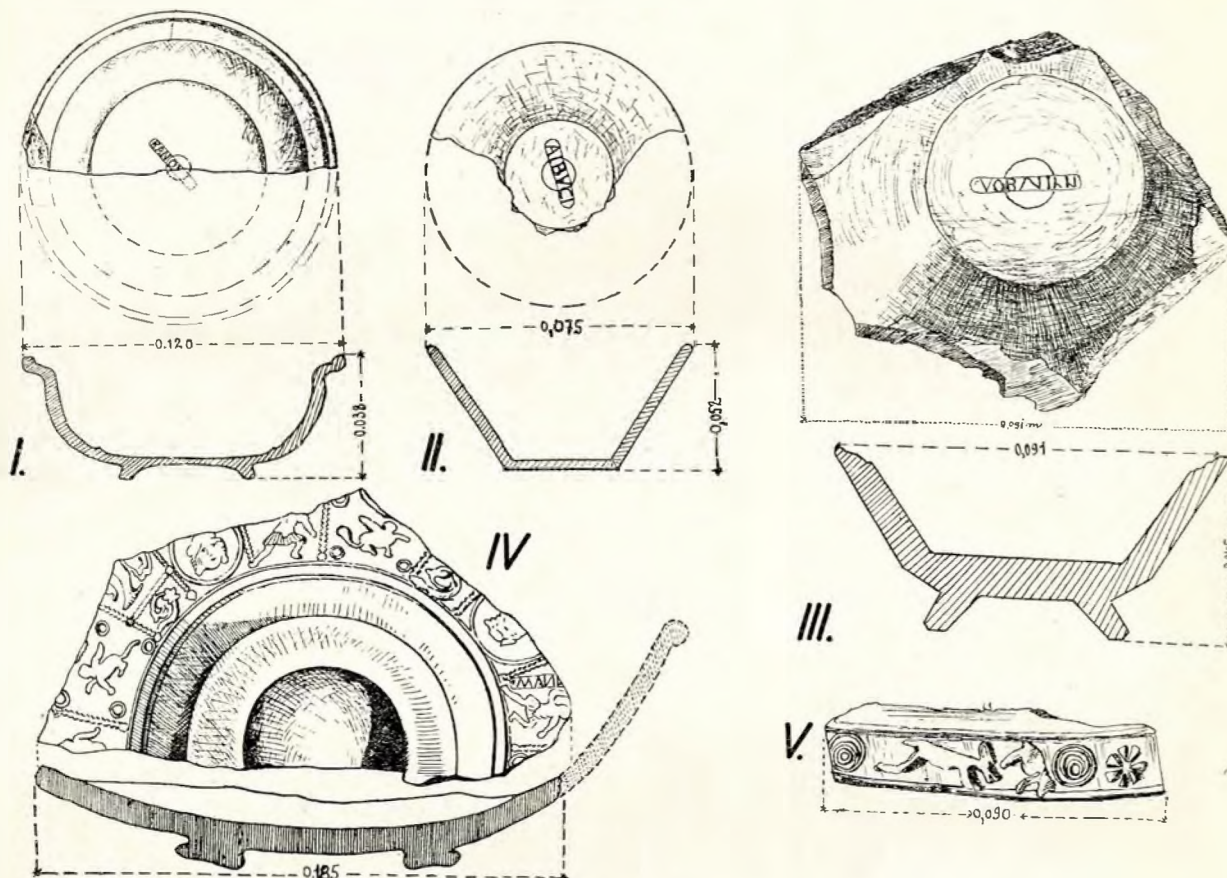

Fig. 61. — Colecțiile Constantinescu și Capșa.

Hristos până spre finele secolului al III-lea după Hristos⁶. Ornamentele sânt formate dintr'un războinic chirasat, alergând spre dreapta, motiv folosit de atelierele de la Lezoux⁶; o mască feminină

folosită de olarii din Lezoux⁶ (fig. 62, no. 57).

¹ Déchelette, *o. c.*, I, pp. 152 și 162.

² May, *o. c.*, pl. xxx, 2-4.

³ Déchelette, *o. c.*, I, p. 202; Abramič, în *Jahreshefte d. österr. arch. Inst.*, XVII (1914), Beibl. col. 130, fig. 129, și Wiesinger, în *Jahrb. österr. Inst.*, XXI-XXII (1922-1924), Beibl. col. 399 și urm. (Ovilava, în Austria).

⁴ *Sitzungsber. d. Altertumsgesellschaft Prussia*, XXI (1900), p. 73, și Déchelette, *o. c.*, I, p. 202, fig. 124.

⁵ Hähle, s. v. *Cinnamus*, în Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, Suppl. 3, col. 251, și Déchelette, *o. c.*, p. 186 și urm., și 178.

⁶ Déchelette, *o. c.*, II, p. 25, no. 103.

¹ *Ibid.*, p. 112, no. 683.

² *Ibid.*, p. 263, no. 1157.

³ *Ibid.*, p. 84, no. 501.

⁴ *C. I. L.*, III, 12014, 26 (= 6010. 61) și 14115,2 (= 6010, 61, b). Cf. încă Oswald-Pryce, *o. c.*, p. 62 și pl. XII, 3-4 (Carnuntum), p. 109; Déchelette, *o. c.*, I, pp. 261-7.

⁵ Knorr, *Südgallische Terra Sigillata Gefässe von Rottweil*, Stuttgart 1912, p. 50, pl. xxx, 8; *idem*, *Die Terra Sigillata-Gefässe von Aislingen*, p. 33, pl. VI, 7-9 (*Jahrbuch d. hist. Vereins Dillingen*, XXV (1912)); *idem*, *Die verzierten Terra Sigillata-Gefässe von Rottweil*, p. 45, pl. XX, n-le 1, 15, 16.

⁶ Déchelette, *o. c.*, II, p. 109, no. 660.

347. — Fragment cu aceleași decorațiuni. Capul feminin e închis într'un mare medalion, model întrebuițat de fabricantul Libertus, tot din Lezoux¹ (fig. 62, no. 58).

348. — Fragment rupt de la gura unei mari cupe. Supt obișnuitul chenar de ovuri se vede într'un compartiment liminat cu șnururi un tânăr satir odihnindu-se cu mâna stângă adusă peste cap și cu dreapta pe pânțele. Alături, într'un semi-medalion, aleargă un cervideu, spre stânga. Motivele ornamentale sânt ale producătorilor Paternus și Libertus din Lezoux² (fig. 62, no. 60).

349. — Fragment pe care se văd reliefate ovuri și mai multe coarde (fig. 62, no. 49).

350. — Fragment rupt din pânțele unui vas. În două compartimente apar picioarele unui personaj și un animal fugind (?) (fig. 62, no. 50).

351. — Fragment din buza mult răsfrântă a unui taler cu o formă ce se apropia de Dragen-

rând de ochiuri elipsoidale, flancate de altele mai mici și pline. A doua conține nenumărate obiecte și animale puse fără de nicio ordine: arbori, o liră, un câne legat la gât, stele, păsărele, ș. a. m. d. (fig. 62, no. 51). Tehnica și decorația

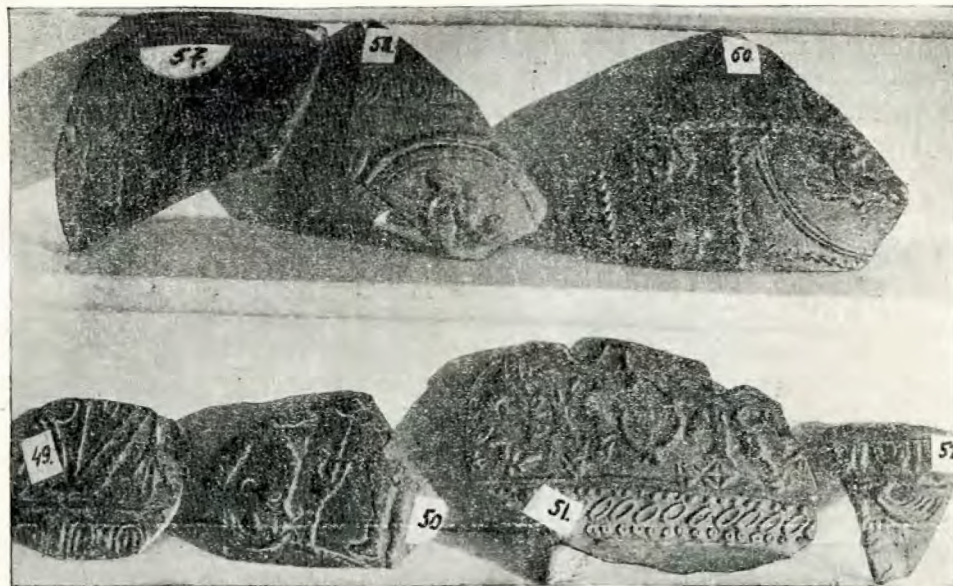

Fig. 62. — Colecția Capșa.

fragmentului indică un produs local și din epoca decadenței sigilatelor.

352. — Fragment cu ovuri și resturi de reliefe neclare (fig. 62, no. 52).

353. — Fragment rupt de la gura unui vas. Supt linia ghirlandei de ovuri se păstrează resturi dintr'un gladiator înarmat cu lance, scut și coif, în vecinătatea unui fragment de inel. Gladiatorii și luptătorii înarmați intră în repertoriul decorativ al exportatorilor de la Lezoux¹ (fig. 63, no. 37).

354. — Fragment cu o frunză de viță încunjurată de vrejuri, o păsărică, cu ciocul întins spre dreapta și o bucată dintr'un inel. Toate acestea ni indică, sigur, cuptoarele lui Cinnamus de la Lezoux² (fig. 63, no. 38).

355. — Fragment rupt din curbura pântecelui vasului. Decorația rămasă e alcătuită dintr'un satir ce aleargă spre stânga cu mâinile în vânt, supt el un

Fig. 63. — Colecția Capșa.

dorff 42. Buza are două creștături și decorul înșirat pe două fâșii. În prima zonă se vede un

altul de dimensiuni mai mari și în laturea stângă resturile unui medalion ce închide motive vege-

¹ *Ibid.*, p. 109, no. 660, a; p. 113, no. 696 și 703.

² *Ibid.*, p. 58, no. 326, p. 134, no. 883, și Dr. O. Fritsch, *Terra Sigillata-Gefässe gefunden im Grossherzogtum Baden*, Karlsruhe, 1913, p. 64, pl. 10, no. 1164.

¹ Déchelette, *o. c.*, II, p. 98 și urm.

² Knorr, *Südgallische Terra Sigillata-Gefässe von Rottweil*, pl. xxx, 8, și Oswald-Pryce, *o. c.*, pl. xxxi, 37.

³ Déchelette, *o. c.*, II, p. 68, no. 402.

tale. Ornamentația și felul de orânduire al ei, aparțin fabricantului *Doecus* din Lezoux³ (fig. 63, no. 39).

356. — Marginea unei străchini, cu o tehnică neîngrijită față de adevăratele sigilate. Pământul nu e bine cernut iar vioiciunea colorii roșii din exterior lipsește. E decorată cu motive vegetale încovoiate ca floarea de crin (fig. 63, no. 40). Sântem în fața altui produs local imitat după sigilate.

357-8. — Două fragmente de cupe rupte de lângă buza vasului. Forma lor pare a se fi apropiat de Dragendorff 10. Supt buza îngroșată apare o ornamentație formată din cordele suptiri ale

felul unui caduceu, chenarul de ovuri obisnuit supt gura vaselor sigilate și o ștampila, lungă de 0,044 m., cu literele înalte de 0,007 m. (fig. 64, n-le I și V) numele se citește ușor:

B. F. ATTONI

B. F. Atto e binecunoscutul ceramist de la Rheinzabern¹, activ în epoca Antoninilor². Are piețe de desfacere pe valea Rinului³ și a Dunării⁴, dar în Dacia era necunoscut. Vasul poate fi considerat ca un original exportat la Romula.

361. — Fundul fragmentar al unui vas fără ornamente în relief și înalt de 0,045 m. Forma i

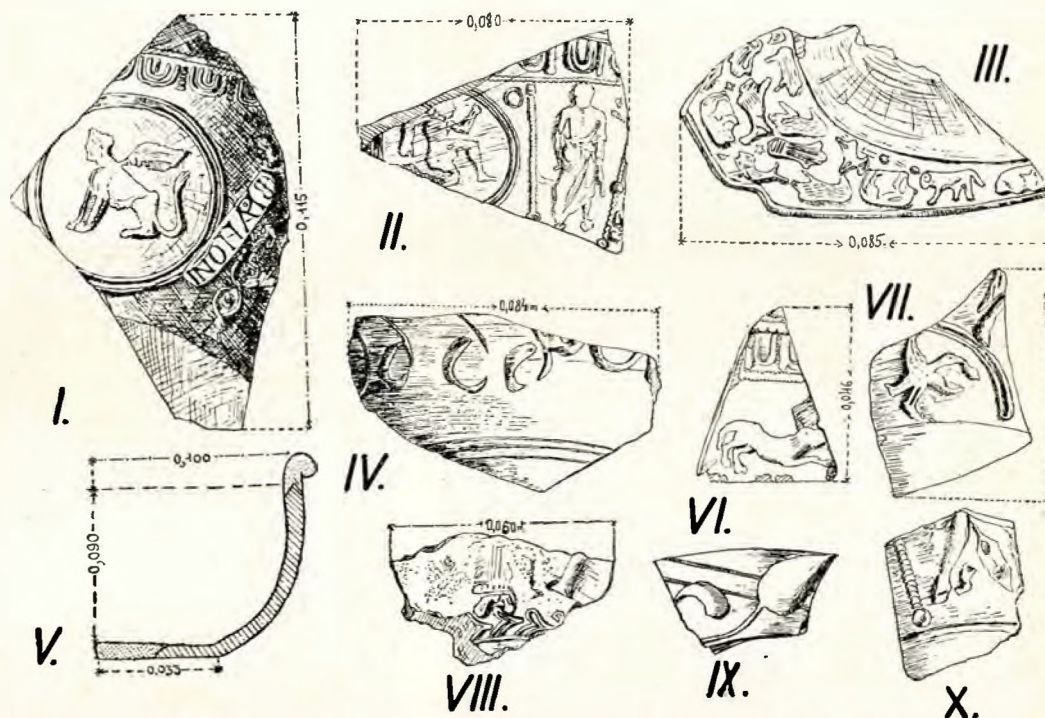

Fig. 64. — Colecțiile Constantinescu.

unor vegetale închipuite. Lucrul rudimentar indică tot imitații locale după sigilatele importate la Romula (fig. 63, n-le 41-2).

359. — Buză fragmentară de la un vas turnat în argilă comună. Împodobirea s'a făcut printr'o bandă striată ce aleargă sinuos în jurul gurii oalei (fig. 63, no. 46).

2. Colecție Ilie Constantinescu-Caracăl.

360. — Fragment din pântecele și fundul unui vas apropiat de forma Dragendorff 41 și Oswald-Pryce, pl. LXXVII, 1, 2, 6 și 7. Vasul avea o înălțime de aproximativ 0,090 m., și deschiderea gurii largă de 0,200 m. Din ornamentele în relief mai rămân: un sfinx închis într'un medalion cu margini duble, un ornament vegetal aranjat în

se apropie de Dragendorff 33 (= Oswald-Pryce, o. c., pl. LI, și Th. May, *Roman Pottery in the York Museum*, pl. V, 6, York 1912). Pe fund, în interior e un cartuș (0,024—0,003 m.) cu ștampila:

¹ W. Ludovici, II, *Stempelbilder röm. Töpfer aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern*, München 1901-1905, pp. 110, 289 și 291; *idem.*, I, *Stempelnamen röm. Töpf. a. meinen Ausgrab. in Rheinzab.*, p. 95, n-le 61 și 82, p. 112 și urm.; *idem.*, IV, *Röm. Ziegelgräber*, München 1912, p. 75, n-le 312-313 și p. 232; R. Knorr, *Die verzierten Terra Sigillata-Gefäße von Cannstatt und Königsgrünario*, Stuttgart 1905, pl. XVIII, 1.

² Oswald-Pryce, o. c., p. 106.

³ Knorr, o. c., p. 50, pl. v, 6 și vi, 56; XVII; Oswald-Pryce, o. c., p. 106.

⁴ C. I. L., III, 12014, 12 (= 6010,26), 13552,3, 12014, 166, etc.

[S]VOBNILLI

Ca și Banoluccus, *Suobnillus* era un fabricant numai de vase simple (fig. 61, no. III). Îl întâlnim în foarte multe stațiuni romane din Galia, unde își avea și cuptoarele¹. Trimete produse sau deschide sucursale în Noricum², Panonia³, Britania⁴ și Germania⁵.

362. — Bucată ruptă din pânțelele unui vas. Mai rămân pe ea: chenarul marginal gurii, un alergător într'un dublu medalion și un bătrân în costum și atitudine de filosof. Toate motivele fac parte din repertoriul decorativ al lui *Cinnamus*, și la Rheinzaubern⁶ (fig. 64, no. II).

363. — Fragment rupt de lângă gura vasului, pe care se vede corpul unei leoaice de o siluetă și atitudine specifice fabricilor din Lezoux⁷ (fig. 64, no. VI).

364. — Fragment rupt din fundul și pânțelele

366. — Urs alergând spre stânga, reliefat pe un fragment de pastă argiloasă neîngrijită, ca și decorația separată de dungi striate în loc de șnururi obișnuite în adevăratele sigilate (fig. 65, no. 10). Motivul decorativ e împrumutat de un olar din Romula după marfa bună venită din atelierele lui *Butrio*, *Cinnamus* sau *Docius*, fabricanți de la Lezoux¹.

367. — Fragment cu o rosetă în cinci petale încunjurată de un vrej ramificat (fig. 65, no. 6). Motivul, de o formă identică, e folosit de fabricile din Lezoux².

368. — Fragment rupt de lângă fundul vasului pe care aleargă, în sens invers, două personaje. Poate fi apropiat de unele modele ieșite la Lezoux³ (fig. 65, no. 4).

369. — Fragment rupt din gâtul cilindric al unui vas ce avea mânuși. Forma vasului se apropia de Dragendorff. 54. Ornamentația o formau o

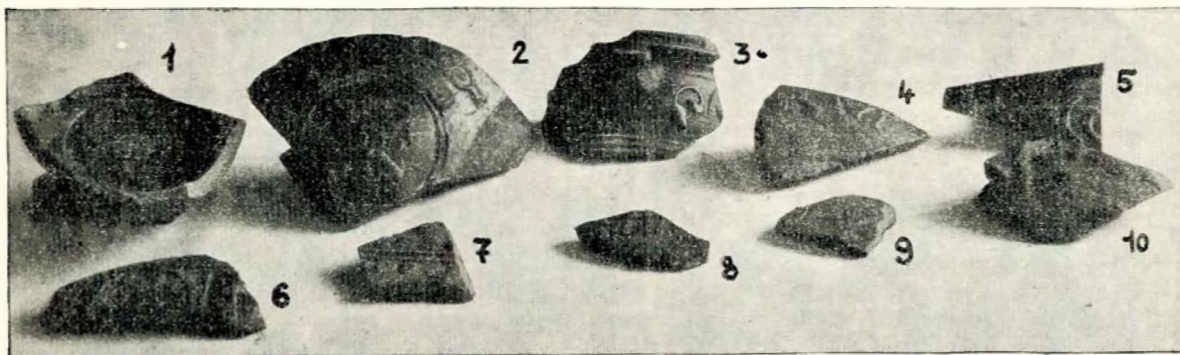

Fig. 65. — Colecția Constantinescu.

unui vas. Mai vedem într'un semi-medalion cu margini duble o pasăre în zbor și cu prada în plisc, iar de-asupra piciorul și haina unui personaj (fig. 64, no. VII). Formele par a fi ale lui *Cinnamus*⁸.

365. — Fragment pe care rămân un picior uman și alte lucruri neclare (fig. 64, no. X).

¹ C. I. L., XII, 10010, 1856 (unde se dă și bibliografia).

² R. Egger, în *Jahreshefte österr. arch. Inst.*, XVII (1914), *Beibl.*, col. 59.

³ C. I. L., III, 12014, 542.

⁴ C. I. L., VII, 1336, 1097, 1096; Walters, *o. c.*, p. 331, *M.* 1898, p. 360, *M.* 217a, p. 230 (nu dă lectura), și Dragendorff, *o. c.*, p. 133, cu forma 33.

⁵ Knorr, *o. c.*, pl. xxx, 8; Oswald-Pryce, *o. c.*, pl. xxx, 93, și Fritsch, *o. c.*, p. 8, no. 120.

⁶ Déchelette, *o. c.*, II, p. 62, no. și fig. 359; p. 88, no. și fig. 523.

⁷ *Ibid.*, p. 117, no. 742; p. 118, no. 750 și p. 123, no. 789.

⁸ J. Curle, *A Roman Frontier Post and its People, The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow, 1911, pl. XLIV.

serie de frunze lanceolate, cu codițe îngroșate și arcuite (fig. 65, no. 3). Fabricație locală.

370. — Fragment rupt din gâtul unui vas de o formă asemănătoare cu cel precedent. Decorația conține o grupă de perle așezate în triunghi, un motiv vegetal sumar și tratat sinuos (fig. 65, no. 5). Fabricație locală.

371. — Fragment decorat ca și no. 369, însă rupt din pânțelele vasului (fig. 64, no. IX).

372. — Fragment cu ornamentația stricată (fig. 64, no. VIII).

373. — Fragment din buza răsfântă drept a unui taler de fabricație locală. Tehnica e locală. Decorația o formează un amestec de: berbeci, câni, stele, urși, lei, mistreți și alte animale (fig. 64, no. III).

374. — Fragment rupt din pânțelele unui vas;

¹ Déchelette, *o. c.*, II, no. 808, p. 125.

² *Ibid.*, p. 162, no. 1148.

³ *Ibid.*, p. 68, n-le 403 și 407.

de o tehnică indigenă ce caută a imita sigilatele printr'o serie de ornamente curbate (fig. 64, no. IV).

375. — Fragment din buza unui taler turnat la Romula și împodobit cu cercuri concentrice, o rosetă cu șapte brațe și un câne în goană după un pui de urs (fig. 61, no. V).

376. — Fragment de la un vas de imitație locală, pe care sânt două șiruri de rosete separate prin două praguri (fig. 65, no. 7).

377. — Fragment din pântecele unui vas, decorat cu vrejuri ce închid frunze de viță, inele și picioarele unei păsărele (fig. 66, no. a). Podoa-

381. — Fragment din pântecele unui vas decorat cu două ghirlande, stelute cu șapte brațe și un ornament păstrat parțial (fig. 66, no. h).

382. — Bucată din marginea unui taler de pământ roșu-gălbui. Fabricație locală. Decorația e formată din elemente sumar schițate și orânduite nesistematic: lei, câni, pomi, rosete, stelute, cercuri concentrice, etc. (fig. 66, no. g).

383. — Opt fragmente de vase mici, rupte din pântecele sau mânușa lor și turnate într'o pastă roșie-vânăță, bine arsă. În exterior sânt îmbrăcate cu o haină deasă de solzi ieșiți în relief și așe-

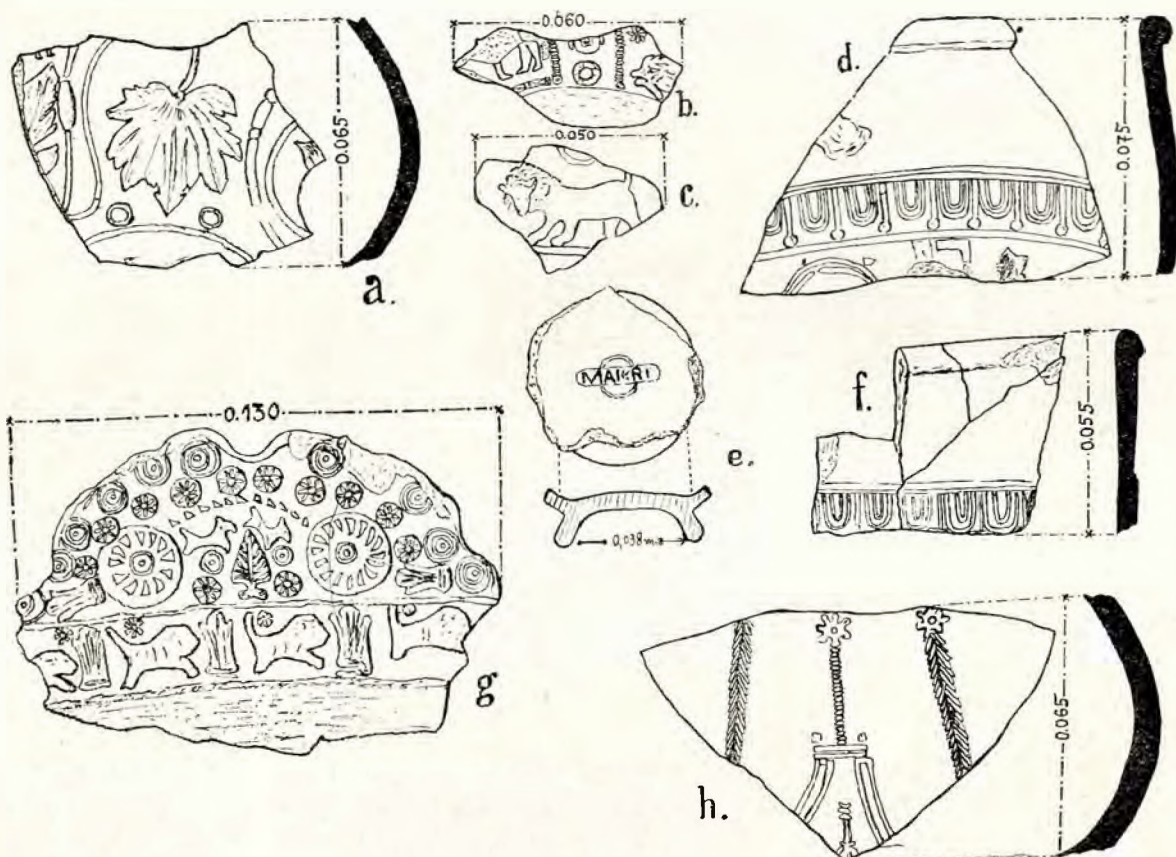

Fig. 66. — Colecțiile Constantinescu și Neamțu.

bele sânt folosite numai de Cinnamus¹.

378. — Fundul unui vas cu stampila (fig. 66, no. e):

MAIOR F(ecit).

Fabricantul e cunoscut în Britania, Galia și Germania².

379. — Fragment din buza unui vas decorat cu banda de ovuri și fragmente de medalioane (fig. 66, no. d).

380. — Patru fragmente similare celui precedent (fig. 66, no. f).

¹ Knorr, *Südgallische Terra Sigillata-Gefässe von Rottweil*, pl. xxx, 8, și Oswald-Pryce, *o. c.*, pl. xxxi, p. 37.

² Oswald-Pryce, *o. c.*, p. 63.

zați în rânduri regulate, ce se răresc spre gura și fundul vaselor. Ceramica aceasta e de fabricație locală, ieșită supt influența vaselor sigilate (fig. 54, n-le j, m, q, r, s, și fig. 67, n-le VII, VII, IX).

384. — Fragment de vas obișnuit, decorat în exterior cu benzi și puncte în relief, aplicate ulterior și crestate, supt influența sigilatelor (fig. 67, no. VIII, supt).

385. — Fragment de la buza unui vas local unde ornamentația sigilatelor apare scobită (fig. 67, no. XII).

386. — Fragment din buza unui taler decorat cu un șir de cerculețe concentrice, o serie de scobituri dreptunghiulare așezată în felul unui as-

tragal și o linie de puncte. Produs local, supt influența sigilatelor (fig. 67, no. XIII).

3. Colecția Sebastian Neamțu-Craiova.

387. — Fragment rupt din păretele și fundul unui vas. E decorat cu un cap de delfin, o co-roană, o rosetă, o stea și o mască din tipul folosit de Cinnamus (fig. 66, *t*).

388. — Fragment cu chipul de leu ce duce în gură un cap de taur. Pare a fi de fabricație locală (fig. 66, *c*).

alți trei fabricanți, *Banoluccus*, *Suobnillus* și *Maior*. Marfa acestora era trimeasă pe valea Dunării și desfăcută pe piața Romulei. Ea venia direct din Occident, fiindcă niciunul nu și-a deschis sucursala în Panonia, unde se ridicase un alt mare centru de sigilate¹. Căutarea ce o aveau aceste vase la Romula va crea și o industrie locală a lor, însă mult inferioară. Olarii locali nu știu să cearnă bine pământul, nici să-i dea o culoare roșie. Lutul apare cu mici impurități, goluri în pastă și e roșu-gălbui. Coacerea vaselor e incompletă, încât pereții lor se așchiază ușor. Li lipsește și

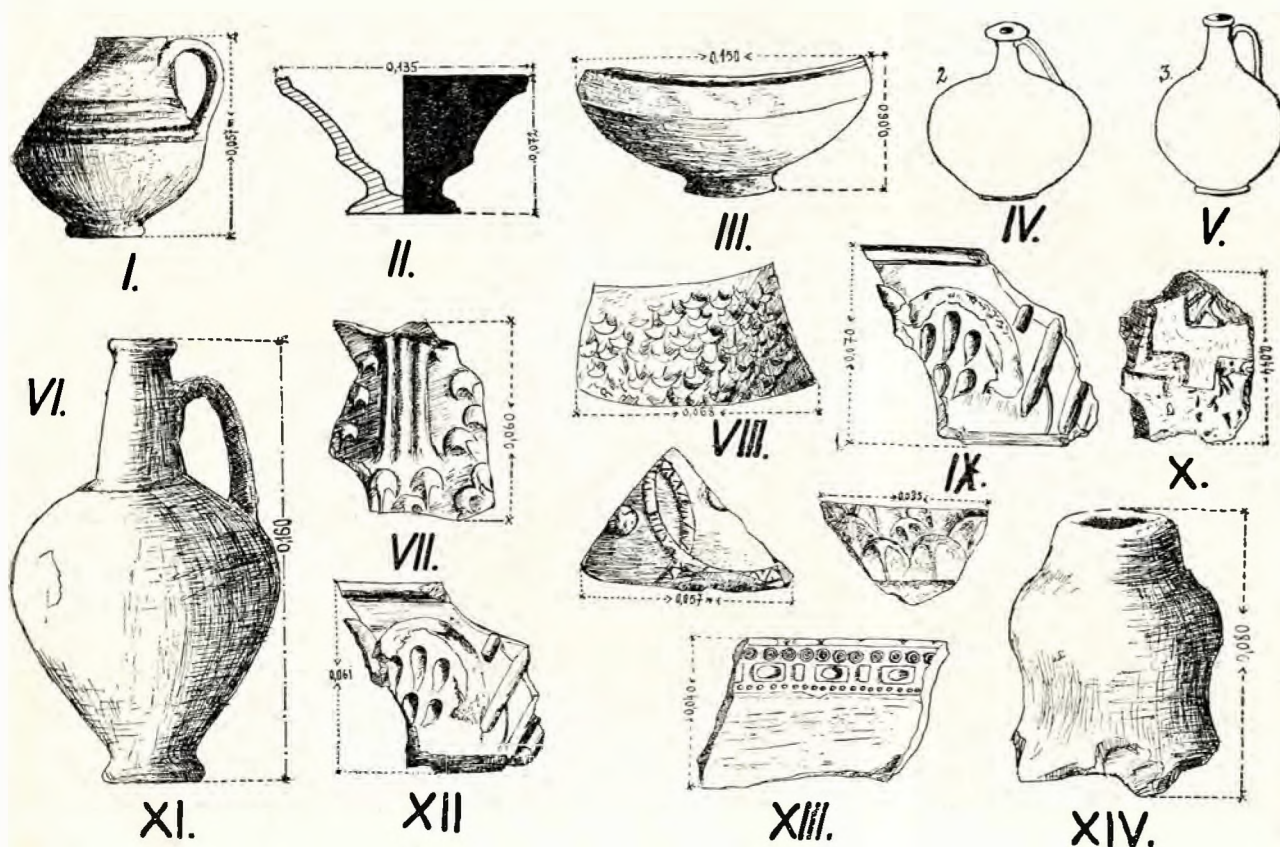

Fig. 67. — Colecțiile Constantinescu.

Vasele din categoria terra sigillata constatate la Romula au ca origine două surse: importate din Occident și imitații locale. Primele sânt cele mai vechi și aparțin exclusiv secolului al II-lea după Hristos. Nu poate fi vorba despre o falsificare locală și a acestora, fiindcă tehnica și decorația exterioară nu le deosebesc întru nimic de cele aflate în Galia și la Rin. Ele au fost importate direct de acolo și, judecând după numeroasele fragmente descoperite la Romula, într-o cantitate destul de mare. De la Lezoux au exportat vase la Romula: *Albucius*, *Cinnamus*, *Doecus*, *Libertus* și *Paternus*; din Rheinzabern e dovedit numai *B. F. Atto* și din alte regiuni ale Galiei

acea glazură roșie cu luciu metalic, care forma mândria vaselor sigillate venite din Apus. Ea e înlocuită cu o vopsea cărămizie, răspândită neuniform și care nu face corp comun cu pasta, încât se desface ușor de pe pereții vaselor. Imitatorii sigilatelor din Romula nu copiază fidel ornamentația vaselor din Apus. Pentru produsele lor, ei își creiază un repertoriu nou. Decorația se remarcă în primul rând printr-o supra-încărcare de elemente, puse claie peste grămadă, iar, dacă sânt și animale, li se dă un contur schițat și în

¹ Gummerus, s. v. *Industrie und Handel*, în Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, IX, 2, col. 1488, și Duřain János, în *Tonindustrie-Zeitung*, 1911, p. 480.

mişcare (fig. 66, g; 64, III; 62, 51; 61, V). Fac mare abus de ochiuri, stelute, rosete, palmete și puncte care umplu toate golurile, fiindcă au o oroare de spațiul liber (*horror vacui*). Un fragment de atari vase s'a aflat și la Sucidava, ceea ce indică un export din Romula (Colecția Capșa).

Supt influența sigillatelor se nasc la Romula grupe ceramice ce se încadrează tipologic între acestea și olăria indigenă. Apar unele cupe de pământ roșu, decorate cu simple motive vegetale în relief, create de fantasia olarilor locali (fig. 63, no. 40 și fig. 64, no. IV). De aceeași tehnică, însă

cu decorație deosebită e ceramica cu solzi (fig. 54, n-le. j, m, q-s). Se toarnă vase mici cu păreții suptiri bine arși, și vopsite în roșu. Solzii sânt deși, bine reliefați și așezați în rânduri regulate. E o creație specific locală. Tehnica sigilatelor se scoboară și mai mult în arta olăriei locale. Olarii mai neîndemânateci aplică direct ornamentele pe păreții vaselor sau le scobesc (fig. 63, no. 46; fig. 67, n-le VIII, XII și XIII). Această degenerare ni indică astfel cât de mult fuseseră importate sigillatele la Romula și scară întinsă pe care se falsificau.

B. OLĂRIA LOCALĂ.

1. Colecția Maria Istrati-Capșa.

380. — *Vas preistoric* cu două mânuși dispuse ca două torți și cu un gât amenajat pentru a fi îmbucut de un capac. Între mânuși și pe curbura pântecului e împodobit cu două fășii formate din numeroase linii frânte, imprimate adânc și paralele, constituind un decor geometric (fig. 68, no. 19). Înalt de 0,210 m.

390. — *Cupă preistorică*, modelată cu mâna și rudimentar (fig. 68, no. 22). Înaltă 0,050 m.

391. — *Ulcior*, cu o mânășă, pământ negru, pânțec sferic, buza știrbită, și înalt de 0.225 m. Fig. 68, no. 1.

392. — *Ibid.*, gura ruptă. Fig. 68, no. 5.

393. — *Ibid.*, spart în bucăți și gura lipsă. Fig. 69, no. 1.

394. — 396. — Trei *ulciorașe*, pământ roșu, pânțec mult bombat, mânășă scurtă, fund ridicat, gât scurt și gros, buza îngroșată și înaltă de 0,140-0,160 m. Fig. 68, n-le. 16 și 21 fig. 69, no. 2.

397. — *Ulcioraș* sferic, gâtul și mânășa rupte. Fig. 68, no. 6.

398. — *Ulcior* cu două mânuși, înalte de 0,370 m., pământ negru, gât și păreți groși. Fu descoperit la Leu-Romanați de maiorul Tzupagu. Două vase identice acestuia am descoperit la Sucidava, cu semne creștine din secolul al IV-lea-V¹. Fig. 68, no. 2.

399. — *Ulcioraș* cu două mânuși (*amphoridion*), pământ roșu, pânțec sferic, gât larg și înalt de 0.160 m. Fig. 68, no. 18.

400. — *Ibid.*, buza pânție, pânțecul în unghiu și o mânășă lipsă. Exemplare identice în morminte, la Drobeta, ce datează din prima jumătate a secolului al III-lea după Hristos². Fig. 69, no. 4.

¹ Dacia, V-VI, p. 420, n-le 12-13.

² Bărcăcilă, *Noi mon. funer. din Drubeta*, p. 16 (extr. din *Arh. Ol.*, 1932, no. 61-2).

401. — *Ibid.*, pământ roșu, cu dungi pe pânțecul sferic, fund îngust, gura pânție (știrbită), înalt de 0,100 m. și cu urme de incendiu în exterior. Avea o folosință rituală și pare a fi fost descoperit într'un mormânt de incineratie. Fig. 69, no. 7.

402. — *Oală* mare cu două mânuși, ce caută a imita o amforă, lut roșu, gât pânție, pânțec cu siluetă și înaltă de 0.390 m. Colecționată de Tzupagu. Fig. 68, no. 3.

403. — *Ibid.*, cu o mânășă (ruptă) și gâtul distrus. Poartă. în exterior, urme de mortar. Fig. 68, no. 4.

404. — Vas în formă de *ulcioraș*, fără mânășă, pământ negru păreții groși. Înalt de 0.110 m. Fig. 68, no. 23.

405. — *Oenochoe* din lut negru, pânțec bombat și înaltă de 0, 100 m. Fig. 69, no. 10.

405 — 406. — Două *castronașe*, cu urechi laterale, pământ negru, fund îngust, gură largă și răsfrântă, mult asemănătoare unor străchini. Decorate cu vârci pe pânțec și înalte de 0,060 și 0,095 m. Fig. 68, n-le 9 și 14.

407. — *Cupă*, cu buza îngroșată și fundul înalt, formă ce-i indică o folosință rituală. E o variantă a numerelor următoare. Înaltă de 0.068. Fig. 68, no. 24.

408. — 410. — Trei *ulcele* de pământ roșu, turnate cu sau fără mânășă, fund îngust și înalt, pânțec sferic, buza mică și îngroșată. Au înălțimea de 0,060 — 0,080 m. Fig. 68, n-le 11, 12 și 17. Exemplare identice au fost descoperite în Dolj la Dobridor și Moțăței, cu monete în ele, de la Gordian al III-lea¹.

411. — *Cupă*, argilă roșie de o formă ce derivă din cele precedente, pânțec mic mult bombat și gură dreaptă. Înaltă 0,085 m. Fig. 68, no. 7.

¹ N. Plopșor, *Vechimea Creștinismului în Oltenia*, p. 11 și 15-7 (extras din rev. *Renașterea*, 1933, no. 3).

412. — *Vâscior* exagerat bombat, gură mică, pământ negru, fund îngust și înalt de 0,080 m. Fig. 68, no. 20.

413. — *Vâscior* minuscul, lut roșu modelat cu mâna, fără mănuașă și înalt de 0,035 m. Fig. 69, no. 9.

419. — *Vâscior* cu siluetă de amforă, fundul și gâtul distruse, pământ roșu, și înalt de 0,118 m. Fig. 69, no. 13.

420. — Gât de *oenochoe*, înalt de 0,090 m. Fig. 69, no. 14.

421-2. — Două gâturi de amfore locale, gât

Fig. 68. — Colecția Capșa.

414. — 418. — Cinci *ulcele* de pământ roșu sau negru, care au o formă identică: pânțec sferic, fund mic, gură răsfrântă puțin, cu o mică mănuașă, păreții suptiri și îmbrăcați cu vârci circulare. Sânt înalte de 0,070-0,090 m Fig. 68, n-le 8, 10, 13, 15; fig. 69, no. 11. Aceste specii de

conic și mănuași puternice. Aparțin secolului al III-lea. Fig. 69, n-le 3 și 17.

423-4. — Două gâturi de amfore, lut gălbui, gură pâlnie, modelate rudimentar și cu două proeminente pe curbura mănuașilor. Modele identice am descoperit și în stratul de civilizație aparținând epocii lui Constantin-cel-Mare, la Sucidava.

Fig. 69. — Colecția Capșa.

vase sânt răspândite mult în Oltenia. Unul, descoperit la Săpata-de Jos, pe limesul transalutan, conținea un tezaur monetar îngropat în timpul domniei lui Gordian III¹.

¹ Christescu, în *Istros*, I (1934), I, p. 73 și urm., și *Dacia*, V-VI, p. 441, fig. 8.

2. Colecția Ilie Constantinescu.

425. — *Oală* mare, preistorică, pământ cenușiu, spartă la gură, înaltă de 0,250 m. și împodobită cu două benzi de creștături încisate paralel. Fig. 54, b.

426. — *Cupă* preistorică, fără mănuași, lut vânat, puțin ciuntită la gură și înaltă de 0,140 m. A fost descoperită la Stoienesti, în malul Oltului, nu departe de Romula. Fig. 70, no. 9.

427. — *Taler* preistoric, rupt în mai multe bucăți, înalt de 0,070 m. și larg la gură de 0,220 m. Presintă aceeași ornamentație ca no. 425: cercuri concentrice de striuri pe fund în interior, ce se repetă, mai mici, și pe buza vasului. Fig. 71, no. 2.

428. — Mai multe fragmente de ceramică preistorică, cu decorația de tipul Vădastra, descoperite în râpa de la răsăritul așezării, de unde s'au mai scos silexuri și topoare de piatră șlefuită. Fig. 54. no. K; fig. 67 no. X.

429. — *Vâscior* preistoric minuscul, cu gura asemănătoare unei oenochoe și înalt de 0,030 m. Fig. 54, no. j.

430. — *Borcan* roman, siluetă înaltă (0,270 m.), modelat fără mănășă în lut roșu. Fig. 54, no. a.

431. — *Cupă* din lut galben, aflată în două

singură mănășă. Fig. 70, no. 1 și 7. Formă de vas cunoscută și la Sucidava¹.

436. — *Ulcioraș* de același tip, dar cu o siluetă mai ridicată, rupt la gură și cu două linii în jurul pântecului. Înalt 0,220 m. Fig. 70, no. 2,

437 — 443. — Șapte *ulciorașe*, întregi sau cu

Fig. 70. — Colecția Constantinescu.

exemplare, buza crestată și înaltă de 0,072 m. E o formă de vas cu o siluetă elegantă și a fost modelată după profilul unui vas de *terra sigillata*. Fig. 54, no. h; fig. 67, II.

432. — *Capac* de borcan, lut negru, concav și cu un buton de apucat. Înalt 0,055 m., diame-

gătul rupt, înalte de 0,098-0,150 m. și de formă descrisă mai sus (no. 394-6). Fig. 67, n-le IV-V, și fig. 70, n-le 6, 8, 10, 11 și 17.

444. — *Amphoridion*, înalt de 0,195 și de o formă descrisă mai sus (n-le 399-400).

445. — *Ulcioraș* înalt de 0,160 m. lut negru.

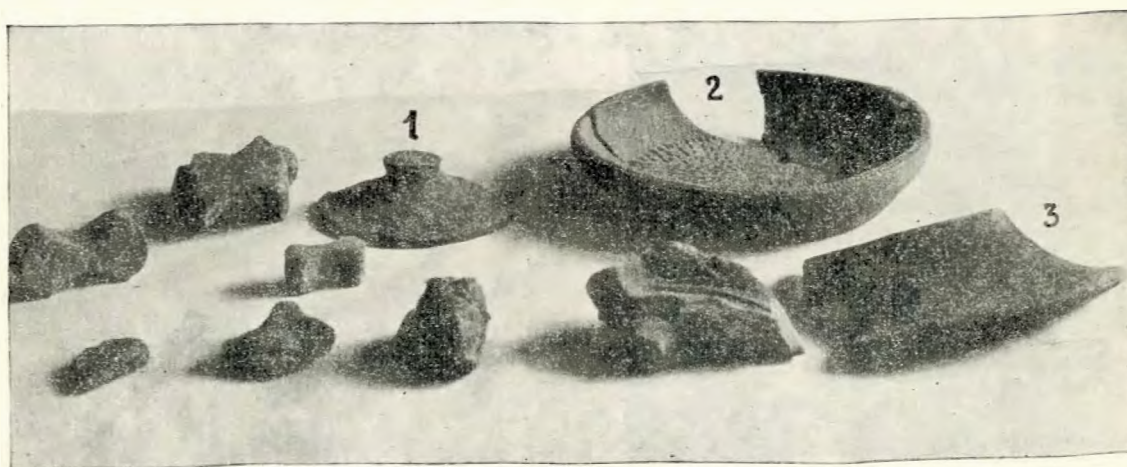

Fig. 71. — Colecția Constantinescu.

trul de 0,100 m. Fig. 71, no. I.

433. — Fragment din buza răsfrântă a unui *taler*, care amintește iarăși influența sigilatelor. Fig. 71, no. 3.

434-5. — Două *ulciorașe* cu fund mic, pântece sferic, gât gros, buză dreaptă și largă, înalte de 0,220 și 0,150 m. și prevăzute cu o

pântece normal, o singură mănășă și cu gâtul înalt. Aflat într'un mormânt ca și alte exemplare similare². Forma vasului se cunoaște și în teritoriul sucidavens³. Fig. 67, no. XI.

¹ Tudor, în *Arh. Olt.*, XV (1936), p. 109, fig. 4.

² *Ibid.*, XII (1933), p. 214, fig. 3.

³ *Ibid.*, 1936, p. 110, fig. 5, no. 18.

446-50. — Cinci *ulcele* de pământ roșu, înalte de 0,057-0,185 m., a căror formă și epocă s'au descris mai sus (n-le 414-418). În cea mai mare (fig. 70, no. 3) s'au aflat monete de bronz, acum dispărute. Fig. 70, n-le 3, 12-14, și fig. 67, no. 1.

451-2. — Două *ulcele* de o formă descrisă mai sus (n-le 408-410), înalte de 0,180 și 0,085 m. Fig. 70, n-le 5 și 16.

453. — *Ulcea* descrisă la no. 411. Înaltă de 0,105 m. Fig. 70, no. 16.

454. — Jumătate dintr'o *strachină* de argilă

roșie, înaltă de 0,060 m. și cu deschiderea gurii de 0,150 m. Fig. 67, no. III.

455. — Fund de amforă în formă de mamelon scobit, înalt de 0,080 m. Fig. 67, no. XIV.

456-61. — Șase gâturi de amfore ce aparțin secolului al III-lea și al IV-lea, fabricate local. Fig. 72.

457. — Pe întreaga arie a cetății civile se văd numeroase fragmente ceramice provenind de la vase cu pereții groși și ornamentați în exterior cu linii incisate adânc și ondulate în felul unor valuri. Fig. 54, no. p. Aceste vase sânt din secolele IV-V și se găsesc multe la Sucidava¹.

C. MORTARIA.

458. — Fragment de la capătul unei albii de lut, și cu un uluc pentru vărsarea lichidului. Lung de 0,450 m. Colecția Capșa. Fig. 48, i.

459. — *Ibid.*: poartă pe buză două linii adâncite și încrucișate. Lung de 0,425 m. Și în colecția Constantinescu. Fig. 73, no. A. Poartă și o stampilă de mărimea 0,053 × 0,036 m., împodobită cu o palmetă ce separă numele repetat al fabricantului în genitiv:

MILONIS

MILONIS

460. — *Ibid.*: poartă o stampilă fragmentară cu litere înalte de 0,008-0,010 m., așezate pe două rânduri și separate de o ramură înfrunzită. Lungimea fragmentului e de 0,260 m. Colecția-Capșa. Fig. 73, B. Lectura:

MARC[ι]

REZI.....

461. — *Ibid.*: lung de 0,230 m. și rupt de pe o latură a albiei. Stampila e în bună parte distrusă. Conține două rânduri isolate între ele prin două linii răsucite în felul unui șnur. Literele sânt imprimate invers și neclare:

ALTIN.....

OTT...AV...

Colecția Capșa. Fig. 73, C.

462. — *Ibid.*: lung de 0,240 m., și în colecția Capșa. Stampila e foarte slab conservată și conține două rânduri cu litere răsturnate și înalte de 0,012 m. Fig. 73, D.

...IONI...

YAPES

IX ULTIMELE DESCOPERIRI.

463. — Fragment rupt dintr'un monument de piatră și de mărimea: 0,210 × 0,130 m. Descoperit

de mine într'o grămadă de pietre scoase din ziduri romane de un locuitor din Reșca. Fig. 74.

...L(ucius) He[ra]?

...(Centurio) co[h](ortis)...?

Fig. 72 — Colecția Constantinescu.

Colecția Constantinescu; dăruit de mine.

464. — Fragment din basinul unui opaiț, cumpărat de la Reșca. Colecția Constantinescu. Firma:

Probi.

465. — Fragment de opaiț cu inscripția:

Octavi.

Fabricantul, necunoscut la Romula, se întâlnește numai la Răcari² și în Dacia Superioară³. Colecția Seb. Neamțu.

466. — Bloc din calcar cochilifer, rupt în două, ce are dimensiunile: 0,450 × 0,320 × 0,140 m. A fost descoperit de săteanca Maria Lungianu, în primăvara anului 1933, pe când ara un ogor al ei, ce se află lângă latură de Nord a zidului ridicat de Filip Arabul în jurul orașului civil (fig.

¹ Dacia, V-VI, p. 419, no. 4.

² Tudor, în *An. Inst. Std. Clas. Cluj*, II (1933-1935), p. 187, no. 9.

³ C. I. L., III, 8076, 25, a, b.

1, la locul însemnat cu *turnuri*). În 1936 a fost achiziționat de mine și de colegul Constantinescu, pentru colecția sa. Literele au înălțimea de 0,040-

S'ar putea ca în acest rând și fie indicată o centurie de tehnicieni-constructori ai legiunii.

467. — Bloc de calcar de Vrața, lung de 0,500 m., lat de 0,270 m. și gros de 0,160 m. Rupt în două bucăți; are fața scrisă, închisă într-o *tabula ansata*. Fu descoperit lângă cel precedent, de aceeași femeie, care îl vându d-lui Seb. Neamțu. Față de primul, are litere neîngrijite. Înălțimea lor variază de la 0,025-0,045 m. și sânt scrise între linii orizontale-paralele, slab imprimate. Fig. 76. Cetim :

Leg(ionis) XXII pr(imigeniae) p(iae) f(idelis) [Philippianoru]m (duorum)

*coh(ortis) V
(h)astati prio(r)
et postero(r)*

În aripa stângă și cea dreaptă ale tablei :

Ge-	Su-
rm-	pe-
a-	r-
(niae)	(ioris)

R. 2 : complet martelat și nu rămâne din el decât o bară dintr'un I și colțul unghiular al unei litere, ce provine probabil de la un dublu M, ca și în inscripția precedentă. Întregirea: *Philippianorum* ni este asigurată prin exemplul monumentului anterior. R. 3 : Numeralul V e păstrat

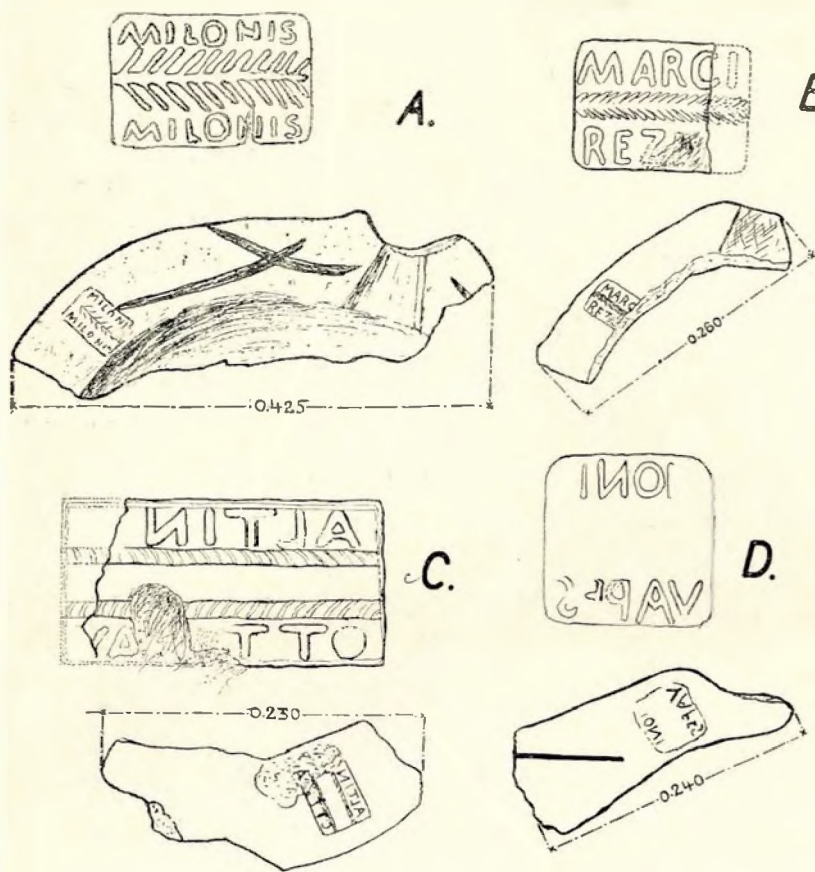

Fig. 73. — Colecția Capșa și Constantinescu

0,060 m. și sânt îngrijit săpate. Fig. 75.

*Leg(ionis) XXII
pr(imigeniae) p(iae) f(idelis) Phi[li]-
ppianorum (duorum)
(centuria) III*

R. 1 : ultima cifră din numeral e aproape distrusă. Rândul e săpat cu litere mai mari față de restul textului, care descrește de sus în jos. R. 2 : literele PHI sânt puțin martelate, însă legibile, iar cele două, L I, rupte prin frântura pietrei. R. 3 : se termină printr'un M, care ia forma $\wedge \wedge$, pentru ca să indice că este vorba de doi împărați. R. 4 : apare foarte curios ca redactare și fără precedent în epigrafia latină, după cât mi-a fost posibil să cercetez și să consult specialiști. Totuși, literele sânt foarte clare. Ți poate indica mai degrabă o *centuria* decât un *centurio*. După ea, apar trei linii subțiri, grupate cu cea mai înaltă la mijloc, al căror sens nu-l cunoaștem. Urmează numeralul II, scris și succedat de semnul Γ , iarăși enigmatic.

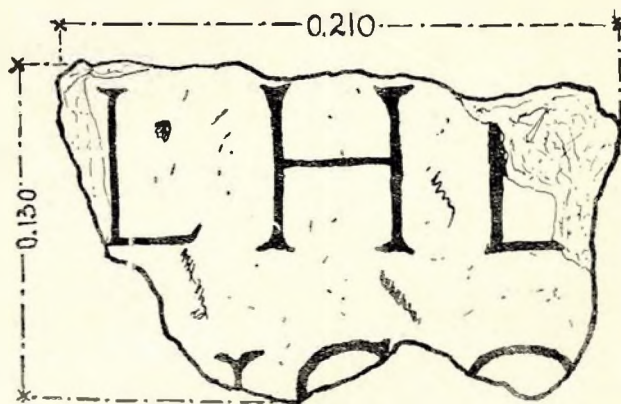

Fig. 74. — Colecția Constantinescu.

parțial și mi-a fost confirmat printr'o copie a d-lui Gh. Georgescu, care a văzut inscripția mai înainte de a se rupe în două bucăți. R. 4 : omisiunea lui h din cuvântul prim e frecventă în epigrafia la-

tină¹. Primele două litere din cuvântul *prior* sânt stricate de fierul plugului, iar ultima, ruptă. *Aripa dreaptă* a tablei ansate: litera A nu are bară de legătură. *Aripa stângă*: din litera R se păstrează numai partea de sus.

Cele două inscripții sânt extrem de importante pentru cunoașterea unor însemnate evenimente militare petrecute în Sudul Daciei, sub domnia lui Filip Arabul. Prima constatare e că acest Împărat pentru războaiele sale de la Dunărea-de-jos aduce ajutoare și din îndepărtata Germanie, ceea ce arată caracterul serios al acestor lupte. Din legiunea XXII primigenia, ce staționa la Mainz², sânt trimise vexilații la Romula, dintre care cele două texte epigrafice ni fac cunoscute cohorta a V-a și o centurie.

Prima piatră pare a fi pusă de o centurie, iar a doua e ridicată de doi centurioni ai cohorții amintite, *hastati prior* și *posterior*, cu numele necunoscut. Ei desemnează în text provincia de unde

să ia epitetul *Philippiana*, transcris greșit, ca și pe alte inscripții din Romula, contemporane³, sub forma *Philippianorum*, fiind doi împărați cu nume identic.

Fig. 75. — Colecția Constantinescu

Inscripțiile stau în legătură cu valul ridicat de Împăratul Filip în jurul Romulei. O prețioasă inscripție, descoperită la una din porțile lui, ni spune că acesta fu ridicat în anul 248 după Hristos cu ajutorul mai multor trupe anonime⁴. Dintre acestea, cercetările noastre au precizat detașamente din legiunea VII Claudia, V Macedonica, XI Claudia și *numerus Surorum sagittariorum*, care au lăsat cărămizi stampilate sau dedicații fixate în zid⁵. Acum, avem dovedită participarea la aceste lucrări și a unor vexilații din legiunea XXII primigenia. Cele două inscripții fuseseră fixate în zid, pe porțiunile la care lucraseră unitățile respective⁶. Nu credem ca ele să fi fost aduse mai târziu din altă parte și folosite ca material de refacere a zidului lui Filip, fiindcă

Fig. 76. — Colecția Șerban Neamțu.

venise unitatea lor, fiindcă, după cum vom vedea mai jos, la Romula se îngămadiseră și alte trupe din provinciile danubiene. Legiunea lor caută

textele lor n'ar avea, astfel, niciun sens. Nu avem

¹ *Expl. gr.*, C. I. L., III, p. 2571.

² Ritterling, s. v. *legio XXII pr.*, în Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, col. 1797-1819.

³ Vezi mai sus, sub no. 110.

⁴ C. I. L., III, 8031:..... *circuitum muri manu militari a solo fecerunt*.

⁵ Mai sus, n-le 110 și 300.

⁶ *Ibid.*, precum și studiul meu, *Fortificațiile Romulei* (supt tipar).

nicio dovadă despre restaurarea acestei fortificații, făcută de alți împărați, posteriori. Din potivă, vedem că supt Decius, care a și ordonat a fi martelate numele celor doi Filipi, Oltenia înce-tează de a mai aparține Daciei¹. Aceste inscripții, împreună cu altele, aflate căzute tot pe lângă zidul Romulei², sânt și ultimele monumente epi-grafice lăsate de Romani în Oltenia. Toate da-tează din anul 248 după Hristos.

Detășamentele aduse din Germania Superioară n'au venit numai pentru a lucra la întărirea colo-niei Romula, ci au fost aduse în primul rând pentru războaiele de la gurile Dunării. Dacă în 248 după Hristos ele staționau și lucrau în acest oraș, însemnează că luptele pentru care fuseseră che-

tinescu (fig. 77 a). Se vede un corb lăsându-se din zbor pe vârful unei crăci de chiparos și pri-vind în jos. Fragmentul fu rupt dintr'un relief ce represinta obișnuitul *sacrificium mithriacum* și ni dă momentul în care corbul sosit din înaltul cerurilor transmite lui Mithra, care înjunghie taurul, un mesagiu divin al Soarelui. Judecat după mă-rimea fragmentului de față, relieful din care făcea parte avea dimensiuni foarte mari, ce puteau ajunge la 2×2 m.

469. — Fragment sculptural descoperit de mine într'o grămadă de pietre și acum în colecția Constantinescu. E rupt din frontonul unei stele pe care erau săpate o nișă cu portretul defuncților (acum rupt) și alte elemente funerare neclare.

Măsoară: 0,037—0,042 (fig. 77 b).

470. — Fragment dintr'o foaie de acant, săpată în calcar de Vrața. Col. Constanti-nescu (fig. 77 c).

471. — Piatră gra-vată în iaspis roșu, lungă de 0,007 m., ce mi-a fost comunicată de colegul Constanti-nescu, care a notat-o la o săteancă din Reșca. Acum e dispărută în comerțul de antichități (ig 77 d).

Represintă o cistă din care se desfășoară un șarpe. Subiectul e în legătură cu cultul isiac și al șarpelui în general (cf. și no. 88,

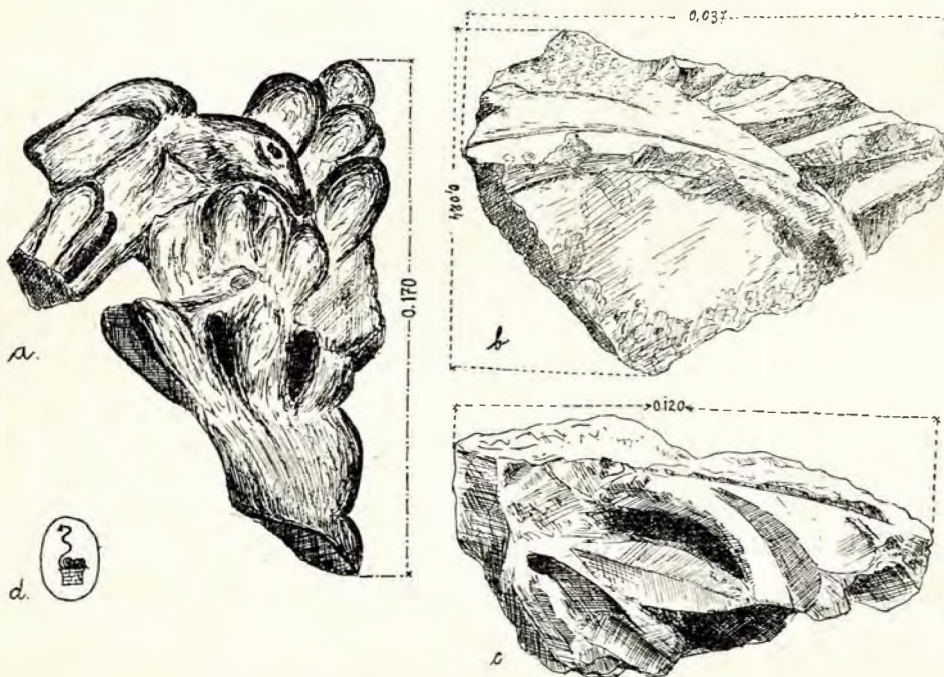

Fig. 77. — Colecția Constantinescu.

mate se terminaseră. Ele fuseseră foarte grele și purtate cu o largă coaliție barbară, care cuprindea pe Goți, Carpi, Taifali, Astingi și Peucini, cari devastează teritoriul roman *de-a lungul Dunării*³. Jafurile lor au ajuns până în Oltenia, unde Împăratul Filip restaurează Romula, numită de el *colonia sua*⁴. Opera fu executată prin numeroase trupe cantonate aici, după îndepărtarea barbarilor.

468. — Fragment sculptural din marmoră albă, înalt de 0,170 m., și acum în colecția Constan-

mai sus).

472. — Fragment dintr'un abac de capitel corintic săpat în calcar de Vrața, descoperit de mine lângă laturea de Nord a cetății civile și acum în colecția Constantinescu. E identic cu no. 17 de mai sus (fig. 8 a).

1. Colecția Sebastian Neamțu-Craiova.

473. — *Acvilă*, din lut roșu, ce pare a fi servit ca toartă la un vas. Înaltă de 0,075 m. Mult asă-mănătoare cu no. 262 de mai sus.

474. — *Idem*, înaltă de 0,080 m., și asămă-nătoare cu no. 263.

475. — *Picior* rupt de la o statueta de lut, înalt de 0,035 m.¹.

¹ Desemnul dat în lucrarea mea, *Oltenia romană*.

¹ Dovezile sânt adunate în cartea mea, *Oltenia romană* (supt tipar).

² C. I. L., III, 8031 8047, și n-le 110 și 300 (ale acestor articole).

³ Zosimus, I, 2, și Iordanes, *Get.*, XVI, 89-91.

⁴ C. I. L., III, 8031.

476. — *Mască* comică, reliefată pe un fragment de capac al unui opaiț de pământ. Înaltă de 0,030 m.

477. — *Opaiț* de mărimea 0,065×0,045×0,045, cu o decorație pe capac similară cu no. 330.

478-482. — Cinci *opaițe* comune, turnate de olarii locali în lut roșu. Forme studiate mai sus, n-le 331-340.

483. — *Tipar de opaițe*, cu dimensiunile: 0,115×0,065×0,025 m. Mult asemănător cu no. 309¹.

484. — *Cupă* de pământ, perfect asemănătoare cu no. 431.

485. — *Ulcea* de tipul n-le 414-418. Înaltă de 0,075 m.

486. — *Idem*, n-le 408-410.

487. — *Oală* de pământ negru și cu gura modelată în felul unei oenochoe. Avea o singură mănășă. Înaltă de 0,095 m., și cu diametrul gurii de 0,110 m. În ea au fost găsite trei cești foarte mici, ce nu puteau fi folosite în viața casnică; ele au dispărut. Era probabil o superstiție sau un act de magie.

488. — *Lampă* de bronz de mărimea 0,120×0,060×0,040 m. Are un lanț cu care se atârna, și este al doilea exemplar de acest gen găsit la Romula (cf. no. 327).

489. — *Picior* rupt de la o statuetă din bronz, înalt de 0,060 m. E încălțat cu un *calceus*¹.

490. — *Toartă* de bronz frumos arcuită și modelată cu creștături. Lungă de 0,135 m.².

Pietre gravate (iaspis roșu).

491. — *Lup urmărind un iepure*. Scenă, formă și dimensiuni absolut identice cu no. 86, de mai sus.

492. — *Fortuna*, represintată ca și pe no. 70. Piatra e înaltă de 0,010 m. și lată de 0,008.

493. — *Acvilă*, în atitudinea și mărimea celei săpate pe no. 82.

494. — *Furnică*. Mărimea pietrei 0,016—0,012 m.

495. — *Insectă* mică și puțin clară. Mărimea pietrei 0,005×0,004 m. (cf. și no. 87 de mai sus).

496. — *Bacantă*. E represintată în mișcare, cu hainele în felul unor fășii lungi răsfirate în jurul trupului, și cântând dintr'un dublu flaut. Mărimea pietrei: 0,015—0,011 m.

497. — *Fortuna-Minerva*. Scenă sincretistă, unde zeița apare îmbrăcată cu coif atic, chiton și chimation. În dreapta ține o cârmă de corabie terminată cu un smoc de spice de grâu. Înaltă de 0,018 și lată de 0,014 m.

SCHITUL JGHIABUL.

Într-o mică poieniță din pădurea seculară care este spre Nord-Vestul comunei Cacova, județul Vâlcii, pe dreapta pâraului Jghiabul, se găsește zidit străvechiul schituleț Jghiabul, sau Jghiaburile. Atât numele localității, cât și al pâraului și schitului trebuie să vină de la cele două jghiaburi aflate în această poieniță, unde curge neconținut pe unul apă potabilă, de cea mai bună calitate, și pe altul o veritabilă apă minerală, de și sânt alăturate unul de altul.

Din acest schituleț astăzi se mai găsesc în ființă bisericuța și o căsuță. Căsuța, ne mai fiind locuită de multă vreme, este cu totul ruinată; bisericuța însă s'a păstrat mai bine, slujindu-se în ea din când în când. Pictura e cea bizantină, lucrată frumos în frescă și binișor păstrată. Are forma de corabie, fără sânnuri.

Atât din legendă, cât și din inscripțiile ce se mai păstrează aici, se dovedește că schitul Jghiabul este foarte vechiu. Legenda arată pe Sfântul Nicodim de la Tismana ca întemeietor al acestui schit, iar inscripțiile din biserică vorbesc de Radu Negru Voevod. Într'adevăr, ea spune că în vremile vechi trecea prin pădurile de la Jghiaburi o potecă prin care se lega Cozia de Tismana. Odată, trecând pe această potecă, Sfântul Nicodim, cu un ucenic al său, și poposind chiar în poienița de la Jghiaburi, i-a plăcut foarte mult localitatea și a hotărât să ridice aici un sfânt schituleț, însărcinând cu această treabă chiar pe ucenicul care-l însoția. Ucenicul lucrând cu hărnicie și credință în Dumnezeu, nu după multă vreme a dat gata schitulețul: o bisericuță și câteva chilioare acoperite cu trestie¹.

Despre acest prim schit de lemn vorbește și pisană din actuala biserică de la Jghiabul.

Din cuprinderea acestei pisanii se dovedește că acest schit a fost făcut dintru început „întru slava Sfintei Troițe” și „în zilele Radului Negru Voivod, de lemn, hramul Vovedenia Maicii Dom-

nului, leat 1310”. La anul 1640, acest schit „al doilea s'a făcut de Matei Logofăt¹, în zilele lui Matei-Vodă Basarab”. De la 1640 și până la 1827, schitul a trecut prin vremuri grele, așa încât, în cele din urmă, din cauza sărăciei, ajunsese în așa stare de stricăciune, că era „să să mai pustiească”.

Pe la anul 1827, doi preoți mireni, – veri fiind, – anume: „Popa Ioan Andronescu ot Cacova i Sfinția sa Popa Ioan ot Cheia”², din îndemn dumnezeiesc, au rezidit biserica, „din temelie înfrumusețând-o cu zugrăveala, după cum se veade”, înzestrând-o și cu „moșăe”; iar doi călugări, „părintele Timothei eromonah i Daniil eromonah”, au dăruit varul și piatra ce au fost de trebuință la zidirea bisericii, și cu cheltuiala lor au făcut casele³ schitului, înzestrându-l și cu ceva moșie”.

Daniile acestea numiții ctitori le-au îngrădit cu blăstăm mare ca să se păstreze și în viitor vechea rânduială, rămânând schitul să nu fie închinat nicăiri și astfel „ce să va agonisi de la schit, să să cheltuiască iarăși în schit”.

Iată inscripțiile ce se găsesc în biserică:

În pronaos:

„Întru slava Sf[i]ntei Troiță, făc[u]tu-s au acest sf[ă]nt schit din vechime, în zilele Radul[ui] Negru Voivod, de lemn, hramul Voved[e]ni[i] a Maicii D[o]m[nului], leat 1310; și al doilea s'au făcut de Matei Log[o]făt în zilele lu[i] Mathei-Vod[ă] B[a]s[arab] leat 1640. Iar acum stricându-s[e] era să s[e] mai pust[i]lească, ne mai având niciun venit, iar acum s'au îndemnat din mila lui D[u]mnezeu Sf[in]ția Sa] popa Ioan Andronescu ot Cacova

¹ Dacă este adevărată afirmația d-lui maior Gh. Buzescu, ce o face în *Reconstituiri istorice* (partea I-a, p. 50), că în Cacova ar fi trăit multă vreme eătiva urmași de-ai Buzeștilor, urmează că Buzeștii ar fi avut aici și ceva proprietăți. Deci n'ar fi greu de admis că acest „Matei Logofăt” să poată fi un Buzescu, poate chiar însuși Matei Postelnicul, fiul lui Radu Banul Buzescu și nepot lui Radu Clucerul Buzescu (vezi *Reconstituiri istorice*, partea a II-a, p. 108).

² Cheia este comună vecină cu Cacova. Aici este schitul lezerul.

³ Trebuie să fie casele ce se văd ruinate aici.

¹ Legenda mi-a fost povestită de preotul C. Ionescu din Cacova, care o știe de la bătrânii satului.

i Sf[în]ția Sa] Pop[a] Ioan ot Cheia¹, veri fiind, s'au zidit din temelie, înfrumusețându-o cu zugrăveala, după cum să veade, i cu moșăe, ačastă sf[ânt]ă biserică Jghiabul. Iar Sf[în]ția Sa] Pă[r]intele Timothei ermo[na]h² i Daniil ermo[na]h ot Cacova au făcut casăle i varu sf[în]t[ei] b[is]eric[i] i piatra i moșie, după cum să veade, în zilele bunului D[o]mn Grigorie Ghiga V[oe]v[o]d, epis[cop] Neofit fiind. Și iar să s[e] știe că acest sf[ânt] schit din vechime n'au fost închinat nicăirea, fără numai la mila Domni[ei], ca să-l mi-luiască. Lăsăm și noi ear așa să să urmeze, iar, de să va răd[i]ca vre-un ticăit³, D[u]mnezeu pre acela să nu-l iarte, și ce să va agonisi de la schit să să cheltuiască iarăși în schit. Și s'au săv[âr]șit la leat 7335 (= 1828), Mai 8⁴.

Stampe în pronaos:

În dreapta ușii de intrare:

Popa Ioan Andronescu, ctitor.
Elisafta ereița.
Ioan (copil).
Nicolae (copil).

În stânga ușii de intrare:

Popa Ioan ot Cheia, ctitor, cu un copil, Costandin.
Ioana ereița, cu un copil, Ilie.
Gheorghe sin Popa Ioan.

Pe p[ă]retele de spre Miazănoapte:

Daniil ieromonah ot Zmiorăt, năcalnic sf. schit. Damaschin er[o]shimonah, în[tă]iul [c]t[or]. Hagi Timothei ieromonah ot Cacova, năcalnic sf[ânt]ului schit și în[tă]iul [c]t[or].

[Între acești doi ieromonahi sânt doi copii: Păuna și Gh[e]or[gh]e].

Chipurile călugărilor cari au fost „când s'au făcut schitul“:

Sava, Aftanasie, Nicodin, Pahomie.

Tot în pronaos:

Lângă p[ă]retele din spre Miazănoapte se află o piatră funerară, pe care se poate ceti:

„1860. Supt ačastă pisanie să să îngroape Sf[în]ția Sa p[ă]rintele Timothei eromonahu Jghe-

beanu, [c]titoru sf[ânt]u[ui] schit Jghiabu ot Cacova, Builescu“¹.

Lângă p[ă]retele din spre Miazăzi se văd urmele unui mormânt fără piatră funerară, ci numai o cruce de piatră săpată într'un bolovan fixat în p[ă]retele din spre Apus, pe care se cetește:

„1860. Satul Zmiorātu, Damaschin, întâiul ctitor, doarme p[ân]ă la învierea ča d'apoi“.

La proscomidie, cu penelul, pomelnicele:

Domnilor, începând cu Radu Negru-Vodă. Arhierilor, începând cu Teofil al Râmnicului. Ctitorilor și monahilor, unde abia se pot ceti câteva nume, fiind stricat.

Inscripții pe p[ă]reții exteriori:

La fereastra naosului, pe tocul de piatră, se află săpat:

„Aicea să hodi hnesc osele Părintelui Petcu Pietraru, Jiblea; 7360 (= 1852)“.

„Teodosie monahu“.

Pe p[ă]retele din spre Miazăzi, sus, supt strașină, cu penelul:

„7336 (= 1828). Ilie zugrav ot Teiuș“.

Însemnări pe cărțile bisericii:

Pe un Mineiu al lunii Iulie, tipărit la Buda, în 1805:

„1811. La acest veleat au adus dum[nea]lui Cluțeri Mărin Butculescu doasprezece Mineiuri, p[ă] fieștare lună câte unul, cu slujba ce să cuprinde într'această lună peste an, și le-au dat la bisericuța dum[nea]lui din Ruși-de-Vede, sud Tele[or]man, unde să cinsteaște și să prăznuiaște hramul Sf[în]tului Ierarh Nicolae, ca să fie spre pomenire dum[nea]lui, cocoani[i] i coconilor și tot neamul dum[nea]lui. 1811, Iulie 10“.

Popa Leontie proistos și exarh sfintei biserici“.

Pe Mineiul lui Decembre, tipărit la Râmnic, în 1779:

„Ačast sfânt Minei al luni lu Dechemvrie iaste cumpărat de noi, care mai în urmă ne vom iscăli, de la Pătru Cizmaru din Craiova, cu tal[er]i 8, însă de om câte talere 3. Eu Popa Costandin Strâmbeanu talere 3, Diaconu Fetescu talere 2. Popa Costandin Strâmbeanu [talere 2]. Iar partea Popi lui Nicolae talere 2, rămând numai talere 1 al Diaconului Ioan Fetescu într'acești tal[er]i 8. Am (nelegibil) și am dăruit-o sf[în]tei biserici din satul Cacova ča de piatră, unde să prăznuiaște hramul Prapadomni Paraschiva și Sfântul Ioan Botezător. Iar cine o va înstrina fără blagoslovenie să fie supt blestemul de trei sute optsprezece sfînți părinți de la săborul Nichei Mai 10, 1819“.

Eu Popa Costandin Strâmbeanu am scris și l-am dăruit“.

1933

¹ Buila este un munte în apropierea Cacovei.

¹ Popa Ioan Andronescu ot Cacova și Popa Ioan ot Cheia sânt și ctitori principali ai bisericii Sfântul Ioan Botezătorul de supt Coasta Plopișului, din Cacova, pe care au zidit-o din temelie, la 1819, April 25 fiind săvârșită; unde sânt și îngropați.

² Ieromonahul Timotei din Cacova figurează și printre ctitorii bisericii din Coasta Plopișului, fiind trecut în pomelnicul bisericii cu această notiță:

„Aici să pomeneaște Sf[în]ția Sa] Părinte'e Timothei Jghebeanu. [s']au zis p[ă] mirenii Popa Tudor sin Popa Gheorghe Builescu ot Cacova, ce au dat de danie la sf[ânt]a] beserică de la Plopiș, hramu Sf[ânt]ului Ioan Botezătoru, au d. t. săliștea de spre Răsăritu bisericii până în Rug. și din mejdina de di la vale spre Miazănoapte, și cu o parte de curte și cu locu oltarului până în Vârful Dealului, cu pometu ce să află p[ă] el, ca în veci să să pomenească“.

³ Ticăit = ticălos, blăstămat, om de nimic.

N. IORGA. — *Trois conférences d'orientation*. — Est présentée l'activité de la Commission dans l'œuvre délicate des restaurations, et des conseils s'ajoutent pour la création des Musées, comme ceux de Târgoviște et de Jassy, avec l'exemple de ses propres fondations, à Bucarest et à Vălenii-de-Munte.

N. IORGA. — *La poésie française sur les monuments historiques roumains*. — Sont signalées les appréciations enthousiastes contenues dans l'ouvrage poétique de Jules Brun, *L'âme roumaine*,

publié quelque années avant la Grande Guerre.

D. TUDOR. — *Monuments inédits de Romula*. — Catalogue descriptif des pièces de céramique, en grande partie d'importation, venant d'aussi loin que Lisieux, dans les Gaules, qu'on a trouvées dans les ruines de Romula, en Olténie.

PRÊTRE THÉODORE BĂLAȘEL. — *Le skite de Jghiabul*. — Fondation très ancienne, en tant qu'église en bois, mais totalement transformée en 1640, puis, par des membres du clergé rural, au XIX-e siècle.

R E D A C Ț I A :

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 28.

Secretar-Director : VICTOR BRĂTULESCU.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :

Ediția pe hârtie chromo, Lei 120. — Ediția pe hârtie velină, Lei 90.

PREȚUL
L E I 90

4310

ANUL XXXI. — FASC. 97.

IULIE-SEPTEMBRE 1938.

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 8

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, AURELIAN SACERDOȚEANU, PR. NIC. POPESCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU, ARTUR VERONA, G. OPRESCU ȘI VIRGIL DRĂGHICEANU.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

CUPRINSUL

TEXT:

	Pagina
PREOTUL C. MĂTASĂ: Cercetări din preistoria Județului Neamț	97
ILIE M. CHIAFĂZEZI: Inscriptiile bisericilor din Moscopole	134
<i>Cronică</i> de N. Iorga.	143
Resumat frances	144

ILUSTRAȚIUNI:

	Pagina		Pagina
<i>Cercetări din preistoria Județului Neamț.</i>		Fig. 76 și 77	130
Fig. 1 și 2	98	Fig. 78 și 79	131
Fig. 3 și 4	99	Fig. 80 și 81	132
Fig. 5 și 6	100		
Fig. 7 și 8	101	<i>Inscriptiile bisericilor din Moscopole.</i>	
Fig. 9, 10, 11 și 12	102	Fig. 1. – Mitropolia din Moscopole (Albania), fot.	
Fig. 13, 14, 15 și 16	103	D. Berciu	134
Fig. 17, 18, 19 și 20	104	Fig. 2. – Mănăstirea Sf. Prodrom din Moscopole,	
Fig. 21, 22, 23 și 24	105	fot. D. Berciu	135
Fig. 25 și 26	106	Fig. 3. – Mănăstirea Sf. Prodrom. Inscriptia de la	
Fig. 27 și 28	107	intrare, fot. D. Berciu.	135
Fig. 29 și 30	108	Fig. 4. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole, fot.	
Fig. 31 și 32	109	D. Berciu	136
Fig. 33 și 34	110	Fig. 5. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole. Frescă	
Fig. 35 și 36	111	represintând pe ctitor in costum din țară,	
Fig. 37, 38, 39 și 40	112	fot. D. Berciu	136
Fig. 41 și 42	113	Fig. 6. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole. Ins-	
Fig. 43 și 44	114	criptie din interior, fot. D. Berciu.	137
Fig. 45 și 46	115	Fig. 7. – Poarta bisericii Sf. Nicolae din Moscopole:	
Fig. 47, 48 și 49	116	zid și turn, fot. D. Berciu.	138
Fig. 50 și 51	117	Fig. 8. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: arca-	
Fig. 52 și 53	118	dele, fot. D. Berciu	138
Fig. 54 și 55	119	Fig. 9. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: arca-	
Fig. 56 și 57	120	dele, fot. D. Berciu	139
Fig. 58 și 59	121	Fig. 10. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: inte-	
Fig. 60 și 61	122	rior, fresce, fot. D. Berciu.	139
Fig. 62 și 63	123	Fig. 11. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: fresce,	
Fig. 64 și 65	124	fot. D. Berciu	140
Fig. 66 și 67	125	Fig. 12. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: fresce,	
Fig. 68 și 69	126	fot. D. Berciu	140
Fig. 70 și 71	127	Fig. 13. – Autograf al lui Teodor Anastase Cavalioti.	141
Fig. 72 și 73	128	Fig. 14. – Institutul Român de la Santi-Quaranta	
Fig. 74 și 75	129	(Albania).	142

V CERCETĂRI DIN PREISTORIA JUDEȚULUI NEAMȚ

DE PREOTUL C. MĂTASĂ.

Pământ bun de hrană, pîteni de deal încunjurați de râpi prăpăstioase ca loc natural de apărare, păduri nepătrunse și bogate izvoare la îndemână, iată principalii factori geografici, cari au înlesnit viața totdeauna, dar mai vîrtos în preistorie, când omul primitiv, adăpostit în peșteri și mai apoi în colibe pe jumătate în pământ, încă nu izbutise a se folosi decât de iscodiri prea rudimentare spre a se apăra și a-și ușura sarcina traiului necăjit.

Solul județului Neamț a pus la îndemîna omului cele mai binecuvîntate înlesniri de viață, dacă la cele de mai sus adăugăm și fântânile de slatină, ce se găsesc aici la fiecare pas, atât de folositoare în toate vremile pentru om și dobitoace, fântâni caracteristice acestui „uluc subcarpatic“. Plecând de la limita munților, care în spre Apus formează o barieră de nepătruns pentru cei ce ar fi căutat să năvălească din acea parte, pământul ținutului Neamț se desfășoară spre Răsărit, între cinci și opt sute metri altitudine, șiruri neîntrerupte de trepte, pe care le alcătuiesc cele trei platforme zidite de apele pontice, iar ceva mai jos, — supt 400 metri altitudine —, alte trei etaje, săpate mai târziu pe vechiul fund de mare, de către apele ce scoborau năprasnic din munte, în căutarea albiilor de astăzi¹.

În deosebi, platforma de jos, așternându-se în mari suprafețe netede, la 400—500 de metri altitudine, a dat cel mai bun și mai potrivit pământ de hrană pentru om și turmele lui.

Așa se înțelege de ce găsim astăzi, pe aceste sprincene de deal, șiruri dese de așezări preistorice, începând de la o linie ce trece de la Sud la Nord, prin Tazlău, Borlești, Mastacăn, Calu, Valea Cracăului, Oglinzi și Brusturi, spre Baia.

Astfel, valea Tazlăului, apoi văile Calu-Iapa, cu Nechitul și afluenții lor pe dreapta Bistriței, valea Bistriței însăși, de la Piatra și până la vărsarea ei în Siretiu, ca și valea Cracăului, valea Albă, cu Războienii de azi, Valea Neagră spre

Bozieni, valea Topoliței și a Neamțului sînt pline de așezări preistorice din toate epocile, iar din documentele vremii descălecatului² se vede că aceste văi erau pline de o pînză de sate dese, ce dăinuiau de sigur pe aceste locuri din cea mai adîncă vechime, mutându-se doar mai sus sau mai în vale, după vremile de restriște sau de liniște ce li era dat să trăiască.

Rari sate, în această regiune, care să nu aibă, afară în câmp, cel puțin o siliște. Pe aceste siliști se găsesc mai pretutindeni cioburi medievale, iar pe unele din ele chiar cioburi din pastă cenușie, cu gura răsfrîntă drept în afară, caracteristice epocii geto-romane.

Mai totdeauna străvechile siliști au în imediată apropiere vetre de iazuri, care ușurau cândva viața localnicilor, secate însă de lumea vremurilor noastre în goana după pământ de cultură. Oamenii mai bătrîni își aduc aminte că strămoșii lor mâncau pește din aceste iazuri.

Sînt sate în care erau câte trei-patru și chiar mai multe din aceste rămnice, ca, de pildă, la Români, Podoleni, Ghițoiști, Negrești, Dușești, Valea Albă.

Pârăul din vale era zăgăzuit din loc în loc pentru apa de purtat moara, pentru pește și adăpatul vitelor.

Nu e hotarnică sau act de danie de prin veacul al XV-lea sau al XVI-lea în care să nu se pomenească de câte unul din aceste sate cu „iazul“ său vechiu, cu „movila“ și cu locul de moară și de prisacă, ori de bourii încrestați pe gorunii pădurilor. Unele din aceste vechi heleșteie se alimentau din apa izvoarelor apropiate, izvoare ce se întrebuintează și astăzi de oameni, captate din vechime, în uriașe tulpini de stejar, scorburoase.

Unde găsim grupe de izvoare și vetre vechi de iaz, ori „siliști“, de cele mai multe ori vom da și de urme de viață preistorică: pământ ars, cioburi și instrumente de piatră.

¹ M. David, *Relieful regiunii subcarpatice din districtele Neamț și Bacău*.

Bul. Com. Mon. Ist. — Fasc. 97, 1938.

² M. Costăchescu, *Documente Moldovenești*, vol. I și II, și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan-cel-Mare*, vol. I și II.

Am identificat până în prezent (sfârșitul anului 1938) peste nouăzeci de stațiuni preistorice în Neamț, prin repetate cercetări la fața locului. Dar nu pentru toate s'a putut determina epoca. Până în 1938, când mi s'a dat autorizația să fac săpături, a trebuit să mă mărginesc, în cercetările ce le făceam, doar la materialul găsit la suprafață, în urma plugului, pe ogoare sau prin șanțurile să-

Fig. 1.

pate de ape. Acest material, frământat de zeci și sute de ani prin cultura pământului, a pierdut caracterele ce-l puteau determina. E vorba mai ales de ceramică. Trebuie deci revenit pentru cel puțin zece până la cincisprezece stațiuni, unde e nevoie să se facă sondajii sistematice până la pământ viu, spre a se scoate material din stratul nepurtat.

Identificarea așezărilor preistorice este destul de anevoioasă, de oare ce de multe din ele nu te poți apropia decât cu piciorul, fiind depărtate de drumurile carosabile. Altele nu-și trădează cuprinsul, materialul fiind acoperit cu un strat gros de pământ. De-asupra nu se poate vedea nimic, afară de casul când a săpat cineva acolo pentru facerea unui gard, a unui beciu, pentru o plantație de vie, sau vre-un torent ar fi dăltuit pământul.

Pentru descoperirea stațiunilor preistorice, toponimia e de un mare ajutor. Numele de locuri ca: La Comori, La Hârburi, Jidovină, Movilă, Osoiu, Troian, La Uriș, Gorgan, Gruiu, Siliște și mai ales Cetățuie duc de cele mai multe ori la descoperirea de așezări străvechi.

Cea d'întăiu așezare preistorică din Neamț a fost cunoscută de Gheorghe Asachi, pe moșia lui, Vălenii, de lângă Piatra, unde-și întemeiasc cunoscuta fabrică de hârtie. Asachi era incre-

dișat că descoperise vechea Petrodavă, cetate getică, cunoscută din scrierile lui Ptolomeu¹. În 1904, când s'au făcut lucrările din Parcul N. Albu, la Piatra, s'au găsit într'o așezare, pe Cozla, cioburi cu ornamente incise și pictate, instrumente din piatră, fragmente din arme de aramă și urme de zid.

În 1928 am început primele cercetări, după indemnul și îndrumările d-lui profesor universitar I. Andrieșescu, cu care am vizitat Bâta Doamnei, Bolovoia-Văleni, Mătăhuia-Dobreni și Cetățuia Frumușica de pe Cracău.

Cu doi ani mai târziu, am aflat Horodiștea-Calui și apoi Izvoarele, Traianul, Căndeștii, Tazlăul, cum și celelalte despre care se va vorbi mai departe în prezenta lucrare.

După materialul cunoscut până în prezent, în județul Neamț nu s'a găsit nimic din epoca paleolitică.

Peșterile din munte fiind la altitudini prea mari și îndepărtate de locurile bune pentru hrană, n'au putut fi locuite de troglodiți. Probabil că nici condițiile geografice ale „ulucului subcarpat” nu vor fi fost favorabile vieții omenești în epoca paleolitică.

După cât se pare, date fiind cele constatate până astăzi, viața din neolitic nu e reprezentată decât spre sfârșitul acestei epoci, în preajma descoperirii arămii. Eneoliticul, care înfățișează sfârșitul pietrei lustruite și începutul bronzului, este cel mai bine reprezentat în Neamț, de o bogăție de material și de o frumuseță uimitoare

Fig. 2.

ca formă, tehnică și decor.

* * *

Din această epocă, cel mai vechiu strat de cultură aflat în Neamț e cel numit „Izvoare I” sau pre-cucutenian, verificat stratigrafic prin două campanii de săpături făcute de d. profesor R.

¹ V. Părvan, *Getica*, p. 258.

Vulpe și de d-na Ecaterina R. Vulpe, în bogata stațiune Izvoare¹. Stratul acesta ni arată viața unui neam de oameni, de către sfârșitul neoliticului, care, prin fineța și gustul cu care-și lucra vasele de lut, vădește o treaptă superioară de cultură. Pasta, bine curățită, arsă complet, la cuptor, e de obicei lustruită și împodobită cu ornamente plastice, proeminențe și benzi de linii săpate adânc și umplute cu o materie albă. Alte fragmente de vase au ca podoabă benzi de caneluri, care se succed, încunjurând oala în valuri paralele, ori formează cercuri concentrice sau alte derivații de curbe.

Motivele decorative din stratul acesta de cultură „pre-cucuteniană” amintesc felul de împodobire al ceramicii din stratele cele mai vechi ale așezărilor din câmpia Dunării², cum și, mai ales, cel din cultura egeiană (minoicul primitiv), cu același decor plastic: incisii, săpături mai adânci umplute cu alb, caneluri, proeminențe și linii de puncte săpate; polihromia e necunoscută încă³.

Stratul al doilea, imediat superior celui „pre-cucutenian”, e cel ce reprezintă în Moldova minunata civilizație a ceramicii pictate polihrome, tip „Cucuteni”⁴. Stratul acesta are două subdiviziuni principale: o cultură mai veche,

Fig. 3.

zisă de stil A, și alta, ceva mai târzie, de stil B.

¹ În 1936 și 1938, materialul în Muzeul din Piatra-Neamț.

² „Publicațiile Muzeului Municipiului București”, nr. I, *Săpăturile de la Vidra*, p. 8, de Dinu V. Rosetti.

³ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie*, vol. II, p. 56.

⁴ Archeologul german Hubert Schmidt a dat culturii eneolitice cu ceramică pictată polihrom, numele localității Cucuteni, unde, în 1909 și 1910, a făcut o serie de săpături. Rezultatele, foarte interesante, au fost publicate

Până astăzi, atât prin săpăturile, cât și prin sondagiile făcute în această regiune, culturile A și B nu s-au găsit suprapuse în straturi deosebite. Stațiunile de obicei cuprind numai o singură cultură pe același loc; numai rar se găsesc amândouă, atunci însă amestecate, ca la Horodiștea-Calu.

Fig. 4.

Atât stațiunile cu ceramică pictată stil A, cât și cele de stil B sânt în general foarte bogate în material. Când stratul de cultură se găsește mai la suprafață, îngreuiază chiar lucrul pământului, agricultorul fiind nevoit să adune cioburile în grămezi, pe haturi.

Ceramica pictată de stil Cucuteni A este caracteristică prin fineța formelor și a pastei din care e lucrată, cum și prin frumoasele ei podoabe pictate în mai multe colori. Pasta în ceramica de stil A este perfect și uniform arsă, de culoare cărămizie, bine curățită de impurități și cu rezonanță. Pictura în meandre și spirale se așterne pe tot exteriorul vasului; nu rămâne un loc neîmpodobit. Artistul avea ceia ce se numește „horror vacui”. Vasele cu gura mai largă, deschisă, de forma castroanelor și a farfuriilor de astăzi, sânt pictate și pe din lăuntru, cu un desen deosebit de cel care e pe din afară.

Desemnurile sânt executate cu dibăcie de maestru și cu un adevărat simț al frumosului. Niciodată motivele unui desen: spirală, meandru sau derivații din aceste două nu rămân neisprăvite, ci se desfășoară complet, ceia ce înseamnă că artistul studia întâiu și numai apoi contura.

Zona de la gura vasului se picta în benzi-metope, fiind modele speciale pentru margine: pastile, semicercuri ovale, unghiuri cu felurite derivații.

În 1932 la Berlin, sub titlul „Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien”. Cea mai mare parte din materialul aflat a fost transportat la Muzeul din Berlin, unde formează o „Sală Românească”.

După ce vasul era gata, se fățuia cu o muiială din lut, care după ardere forma fondul, pe care se așternea desenul. Alte ori peste această fățuială se punea o coloare, de obicei albă, ce forma fondul pentru decor.

Spirala, în ceramica de stil A, are forma unui S culcat, cu bucele desvoltate în cercuri concentrice. Desemnul este format din o bandă lată

Fig. 5.

de coloare, conturată apoi cu o linie suptire de altă coloare. După ce s'a așternut desenul, apare, une ori, din însuși fondul vasului alb sau roșietec motivul căutat, numit pentru aceasta negativ.

Locurile libere pe care le fac volutele spiralelor se completează cu alte motive: pastile, cercuri, ovale și triunghiuri hașurate.

Desemnul, de și are ca motiv fundamental numai spirala și meandrul, totuși, prin ingeniozitatea artiștilor, cari fac din aceste motive nesfârșite combinații, este uimitor de variat. Într'o vitrină cu sute de piese rar când găsești să se asemene un model cu altul.

Colorile obișnuite sânt: nuanțe de roș-alb, brun și gălbui închis și mai rar verzuu.

Lustrul vaselor, mai ales al celor mai mici, pe care îl găsim dominant în stratul „precucutenian“, mai persistă și în ceramica de stil A, unde vasele lustruite sânt de obicei de coloare neagră sau galben-inchis, având ca ornament linii spirale închise sau, altă dată, benzi de coloare în alb mat.

Forma cea mai frecventă a vaselor din stilul A e cea sferică, cu fundul foarte mic. Vasele de tipul cănilor de azi au forma a două trunchiuri de con cu gura și fundul extrem de reduse, numite bitronconice.

Caracteristic pentru întreaga epocă a ceramicii pictate este lipsa la vase a torșii de apucat. Proeminențele, din care unele sânt de-abia găurite

și înșirate pe partea superioară a vaselor, au caracter mai mult ornamental decât practic. Unele vase au un fel de proeminențe mai mari, în formă de coarne, fapt care amintește „cultul coarnelor“ și al taurului din lumea egeiană, începând din neolitic¹.

Vasele de cult cu picior, ca și picioarele-suport de formă cilindrică, sânt specifice acestei epoci a ceramicii pictate A.

În cultura ceramicii pictate de tip Cucuteni B, care represintă o fasă mai nouă, pe lângă notele asemănătoare fundamentale în ce privește tehnica, decorul și formele, apar și importante note deosebitoare. Ceramica, în B, cea mai caracteristică, monohromă ori dihromă, este de o pastă fină, de coloare mai mult ocru-gălbui, afară de stratul de tranziție, numit A-B, sau B trihrom. Lutul conține adesea grăunțe de nisip și chiar sfărâmături din găoci de scoică și de melci. În ce privește decorul, spirala, de și rămâne motivul principal, evoluiază în volute stilizate.

Desemnul, de o coloare roșcată sau neagră, se desfășoară pe fondul vasului; incetează deci trihromia din stratul A. Podoaba se desfășoară mai mult pe partea superioară a vasului, în benzi, după zona ce o ocupă: pântecelul, umărul sau gura.

Vasele cele mai caracteristice au pântecelul prea desvoltat, iar gura disproporționat de mică. Lustrul nu se mai întrebunează.

Fig. 6.

Plastica din epoca ceramicii pictate, așa cum o găsim la Neamț, ca și în întreaga ei arie de răspândire, e represintă prin idoli antropomorfi și zoomorfi, făcuți din pământ ars. Lipsesc idoli din os și din piatră.

Figurinele omenești represintă o divinitate-femeie, care simbolisa rodnicia pământului, cunoscuta zeiță Mater Gea, a popoarelor medite-

¹ I. Déchelette, *o. c.*, II, p. 80.

raniene din Răsărit. Idolii pe cari-i găsim în toate stațiunile cu ceramică pictată, înfățișează chipul unei femei cu coapsele foarte dezvoltate¹. Mărimea idolilor rar când depășește 15-20 cm.: obișnuit nu sânt mai lungi de 10 cm. Cele mai

trece o ață; aceștia, probabil, erau purtați ca amulete. Unii au formă cilindrică, cu picioarele unite și terminate într'un vârf de con ascuțit. Aceștia vor fi fost așezați în pământ, pe vetre sau pe altare, spre a apăra locuința de duhurile

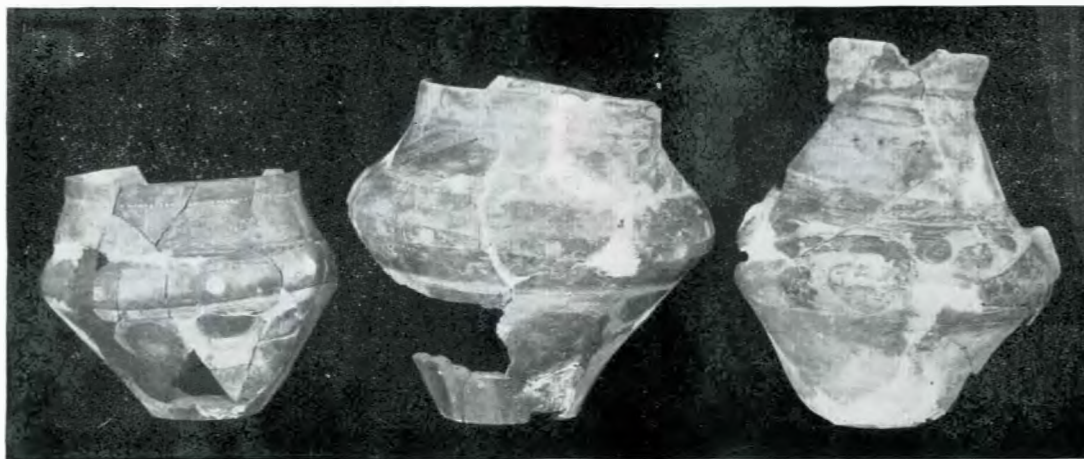

Fig. 7.

multe din aceste figurine nu au nicio podoabă; altele sânt în întregime, afară de cap, acoperite cu variate striații, linii drepte în unghiuri ascuțite și romburi, sau sânt pictate, amintind îmbrăcămintea, dar mai ales tatuajul, pe care aceste

rele. Alții sânt așa lucrați, să poată sta pe scaun, după cum sânt și idoli, — rari casuri, — făcuți cu picioarele desfăcute.

Adese ori, exceptând capul și brațele, care sânt tratate foarte schematic, corpul tot este modelat armonios, după cum se vede la frumosul idol găsit, întreg, la Costișa (fig. 51).

Ceia ce este curios în modelarea idolilor din ceramica pictată e faptul că brațele nu sânt decât doar indicate prin niște mici proeminențe în dreptul umerilor. Capul, de asemenea, fără nicio expresie. Ochii, însemnați prin două găuri, iar nasul printr'o mică proeminență lăjită între degete. Gură nu au. Sexul e de cele mai multe ori arătat prin triunghiul caracteristic și prin două proeminențe rotunde, în formă de butoni, însemnând sânii. Pântecul este câte odată puțin bombat.

Idoli bărbătești nu se găsesc decât foarte rar și, din nefericire, nu avem până în prezent decât numai fragmente.

Idolii zoomorfi sânt destul de mulți în stațiunile din Neamț, înfățișând în primul loc taurul, simbolul puterii. De unde și cultul „coarnelor sfinte”, care a fost foarte răspândit și în deosebită cinste la popoarele mediteraniene încă din neolitic.

Capete de animale cornute (taur, cerb și berbec) apar destul de des ca torți de vase, în amândouă culturile ceramice pictate. Și e de remarcat că și la idolii zoomorfi capul nu este

Fig. 8.

popoare il practicau mult.

Se găsesc idoli al căror trunchiu este lat și prevăzut cu mai multe găuri prin care poate

¹ Maniera aceasta a idolilor feminini cu coapsele exagerat dezvoltate, numită *steatopygie*, se constată chiar și în paleoliticul Europei Apusene; Déchelette, *o. c.*, I, p. 216.

tratat ținându-se seamă de realitate. Grija artistului a fost în primul loc a face coarneaule.

Astfel, la multe figurine de animal, lipsesc urechile, iar botul e de abia marcat printr'o mică

Fig. 9.

proeminență. Se pune obișnuit mai multă grijă în arătarea sexului.

* * *

Un obiect de cult îl forma la preistoricii noștri și toporul, ca de altfel în toată lumea egeiană, unde s'au găsit altare strălucite, închinat acestui cult¹. Topoarele din marne slabe și din gresii,

Fig. 10.

găsite în diferitele stațiuni eneolitice ale județului Neamț, fără nicio urmă de întrebuințare, fac dovada că nu se foloseau decât la cult. Formele cele mai obișnuite ale topoarelor de piatră sânt: dreptunghiulare, trapezoidale și mai rar cilindrice.

¹ Déchelette, *o. c.*, II, p. 40.

Oamenii ceramicii pictate, de aici, ca și din alte părți, își făceau uneltele din piatră, oase, coarne de cerb și pământ ars. Topoarele se făceau numai din piatră tare. Bolovani de roci cristaline, cari se găsesc destui prin prundișurile văilor noastre, serviau pentru confecționarea acestei unelte, ca și pentru lucrarea ciocanelor. Din bul-

Fig. 11.

gări de cremene își scoteau cu îndemănare de specialist lungi așchii, ce li serviau de cuțit, pe când cele mai mici erau întrebuințate ca sfredelile, cuțite de ras pieile și fierăstraie. Tot din silex își lucrau, cu multă îngrijire, săgețile.

Fig. 12.

Lespezile lungi și ovale de gresie li serviau de rășnițe pentru pisat grăunțele, ajutându-se în acest scop de a doua piatră, de formă sferică, așa cum fac și astăzi negrii din Africa Centrală. Percutoare pentru spart bulgării de cremene și polisoare pentru lustruit sânt tot niște bolovani rotunzi, dintr'o rocă mai tare, găsiți în albiile pâraielor.

Din coarne de cerb se făceau pumnale, cio-cane, lănci și un fel de casmale pentru săpat pământul. Din oase se lucrau ace și sule pentru cusut pieile, cum și diferite alte obiecte mai mici, pentru lustrul și împodobirea vaselor, ca și pentru alte trebuinși casnice. Fără îndoială că între materialele din care omul eneoliticului nostru își

din insula Cipru erau celebre în preistoria Egiptului, ca și în lumea egeiană.

Din țările mediteraniene de Răsărit, arama, concurând cu aurul în lucrul obiectelor de podoabă, s'a răspândit până în Europa Apuseană și spre regiunile baltice, urmând două căi: una prin Marea Mediterană spre Gibraltar și alta, prin Marea Neagră, străbătând pământurile tracice de

Fig. 13.

fabrica armele și instrumentele era în primul loc lemnul. Câte nu face și astăzi țaranul dintr'un par! Lemnul însă nu s'a putut păstra în pământ; se mai găsesc doar unele unelte de lemn în mărul locuințelor lacustre, lucru ce nu se întâmplă prin părțile noastre.

Fig. 15.

la Nordul Dunării. Din puținul material găsit în stațiunile noastre prin săpături sistematice, nu se poate încă preciza, până la facerea unor analize serioase, câte anume din obiecte sânt din aramă curată și câte de bronz.

Cu toate că în Dacia de Răsărit nu s'au găsit depozite mari de unelte din aramă și bronz, după cum s'a întâmplat în regiunea de Răsărit,

Fig. 14.

Către finele neoliticului, deci cam în vremea de când ni-au rămas aici urmele de viață preistorică de tip Izvoare I sau pre-cucuteniană, apare în regiunile noastre arama. Acest metal era cunoscut încă din mii de ani înainte de Hristos în Orient¹. Minele de aramă din munții Sinai și

Fig. 16.

spre Ungaria, se știe totuși că în pământurile vechilor Traci se lucrau unelte de aramă și de bronz cu o iscusință necunoscută în alte părți, și chiar acolo de unde acest metal venise întâiu. Topoarele, secerile și săbiile din regiunile vechilor Traci sânt vestite prin arta cu care sânt lucrate. În ce privește secerea, ea nu era cunoscută încă în Egipt și Grecia, în vremea când

¹ Déchelette, *o. c.*, vol. II, p. 91.

întrebuințarea acestui instrument se dovedește o veche obișnuință la Traci¹. În legende grecești, Tracii sânt socotiți ca acei ce au introdus în Grecia cultura cerealelor. Însăși pe Demeter, zeița agriculturii, Grecii o socotiau venită de la Traci, popor care era dat ca inventatorul secerii².

* * *

Fig. 17.

Locuințele în această epocă, un fel pe colibi rotunde și mai rar dreptunghiulare, erau făcute din nuiiele împletite în jurul parilor bătuți în pământ, cari susțineau acoperișul. Construcții din lemn gros nu erau cu puțință într-o vreme când omul nu se putea servi decât cu topor de piatră.

Fig. 18.

Păreții se lipiau întâiu cu lut amestecat cu paie, după care se făcuiau cu humă, cum mai fac și astăzi țăranii săraci de la munte. Pe lutul căzut de pe aceste case, mistuite de foc, se

observă ușor straturile de humă, urme ale repetatelor lipituri. Deci ținea și atunci omul la curățenie, și-i plăcea culoarea albă.

La 40-50 cm. adâncime, de obicei, apare

Fig. 19.

stratul de chirpiciu din casele arse. Stratul acesta, cu dărâmături, cenușă, cărbuni și cioburi, este în unele locuri gros de mai bine de un metru, iar podina casei, cu vatra, nu e totdeauna la

Fig. 20.

același nivel cu celelalte; sânt deci niveluri deosebite de locuințe. Cele mai de jos, după cum o dovedește și caracterul arhaic al materialului: cioburi, unelte și podabe, sânt dintr'o-

¹ *Ibid.*, II, p. 91.

² *Ibid.*, II, pp. 3, 17.

vreme mai veche decât cele din nivelurile superioare¹.

Cine vor fi fost întemeietorii acestor cetăți de acum patru mii de ani și mai mult, cine vor fi fost creatorii acestei uimitoare civilizații a ceramicii pictate, specifică Sud-Estului european: Moldova, Galiția, parte din Ucraina și colțul

un inventariu casnic rudimentar, dar înarmați cu paloșe, topoare și lănci de bronz.

Astfel stațiunile cu ceramică pictată din acest județ, ca și de pretutindeni, le găsim, sub pătura vegetală a pământului, mistuite de foc, într'un strat gros, ce se coboară pe alocuri până la trei metri adâncime.

Stratul acesta, în stațiunile bogate, are mai multe nivele. În cel superior, vecin cu pătura

Fig. 21.

Transilvaniei din Secuime, încă nu se poate ști. Sânt autohtoni? De rasă mediteraniană? Sânt veniți din Orient? Răspunsul rămâne să-l dea viitorul. Un lucru e deplin dovedit: această civilizație are analogii însemnate cu Orientul și în deosebi cu civilizația din lumea egeiană pre-helenică și chiar cu cea din Asia anterioară.

Fig. 22.

Pe la mijlocul epocii bronzului (ca. 1500 în. de Hristos) așezările înfloritoare ale oamenilor cari au creat ceramica pictată au fost distruse și locuințele lor incendiate de un val de năvălitori veniți de la Nord, mai bine înarmați, cu

¹ Grosimea stratului de dărâmături dovedește lunga durată a așezării omenești.

Fig. 23.

vegetală, apar cioburi răzlețe, care se înmulțesc în măsură ce săpătura se adâncește. Apare apoi îndată pătura groasă, care cuprinde dărâmăturile caselor arse, lipitura groasă de lut, în care se cunosc bine urmele parilor și ale nuielilor împletite. În pătura aceasta se găsește materialul cel mai bogat și interesant: vase întregi, obiecte casnice, de piatră și de os, idoli și podoabe. În

Fig. 24.

deosebi în jurul vetrelor, sub pătura de dărâmături, se găsesc cele mai multe obiecte.

Păturile acestea de pământ cu dărâmături de case se succed în jos, câte două sau trei în unele părți, la distanță de câte 20-30 cm., ceea ce denotă așezări succesive pe același loc. Poziția favorabilă a locului ușor de apărat și cu îndemânări de viață a făcut ca pe același pînten de deal, în suprafață numai de două-trei hectare, să se succedă mai multe rânduri de așezări omenești.

De oare ce caracterele civilizației ce ni-au rămas de la oamenii bronzului, pustiitorii așezărilor eneolitice, le găsim și mai încoace, în

spre Nord, întemeind mai târziu puternicul regat al Geșilor, care a înclinat după războaiele lui Traian, sub puterea Imperiului Roman.

Fig. 25.

pragul erei creștine, când se știe cine erau stăpânitorii acestor pământuri, e ușor de dedus că năvălitorii nu sânt alții decât Tracii, strămoșii

Din cercetările făcute până în prezent în județul Neamț se constată că așezările cele mai vechi, ale ceramicii pictate, se găsesc de obicei la

Fig. 26.

Dacilor, Indo-Europei¹. Ei s'au scoborit aici din

¹ R. Vulpe, *Anuariul Liceului „Petru Rareș” din Piatra Neamț pe 1935-1936.*

cele mai mari altitudini, adevărate cetăți naturale. Un pînten de deal cu coastele adânci și prăpăstioase, pe cel puțin trei părți din întreaga

suprafață, este legat printr'un gât îngust de trupul principal al dealului. Gâtul de legătură era apărat de câteva rânduri de șanțuri adânci, întărite cu palisade din pari, cu pământ bătut și, câte o dată, chiar cu ziduri proaste de piatră. Acest lucru s'a constatat la Cucuteni și la Ariușd, după cum se vede și la Neamț, între altele pe Bâtea Doamnei, Cozla, Bolovoia, Horodiștea, Cetățuia din Costișa, Cetățuia Frumușica de pe Cracău și „Cetățuile“ din Siliște, Tazlău, Negrești și Țibucani.

Casele acestor așezări erau dese, doi, trei metri depărtare una de alta; trăiau oamenii strânși grămadă spre a se putea apăra mai ușor.

Fiind surprinși de năvălitori, în fugă n'au putut lua cu ei decât prea puțin din avere. Așa se explică bogăția de material ce se găsește sub mormanul de dărămături al caselor incendiate de năvălitori. Când pleacă omul de bună voie, părăsindu-și locuința, nu lasă nimic din lucrurile ce le are mai de preț.

Așezările din epoca bronzului sânt tot pe înălțimi, dar locuințele mai rari și cu un inventariu casnic mai sărac.

Ceramica acestei epoci constă din bucăți de vase lucrate din pastă poroasă, impură, arsă, — de cele mai multe ori, — incomplet. De culoare brună-roșiatică sau brună-vineție, podoabele constau din linii și unghiuri ascuțite, săpate sau în relief. Vase întregi foarte rari; se găsesc mai

Fig. 27.

mult vase-miniaturi, care serviau pentru cult, ulcele cu două tortiți prelungite puțin peste gura vasului.

Vrâsta fierului ni dă, în Neamț, material rudimentar, lucrat cu mâna și, mai îngrijit, la roată. Pasta, în cenușiu deschis, cu benzi de linii săpate pe partea superioară a vasului cu un instrument dințat. Liniile șerpuesc în benzi de zigzaguri și curbe. Gura vaselor, de regulă, e lată și răsfrântă mult în afară. Ceramica de mână este făcută din

pastă poroasă, roșiatică și cu podoabe în relief, care seamănă cu o funie răsucită.

Stratul locuințelor, în această epocă apropiată de începuturile erei creștine, e aproape de suprafața pământului, de multe ori chiar în pătura vegetală, ceea ce a făcut ca, în unele locuri, unde pământul e cultivat din vechime, ca în satele răzeșești, așezările să fie cu desăvârșire distruse,

Fig. 28.

de oare ce plugul a scos afară tot materialul, din care doar puțin se mai găsește astăzi.

Așezările din această epocă nu mai sânt pe mari înălțimi, ci coborite în vale, în preajma pâraielor, a izvoarelor și a iazurilor, casele fiind răspândite, ceea ce face ca stațiunea să se întindă pe o suprafață mult mai mare ca în stațiunile precedente.

Atât în așezările din bronz, ca și în cele mai târzii, din epoca fierului, materialul casnic se găsește amestecat cu chirpiciu ars, ceea ce înseamnă că și aceste așezări au fost distruse de alte rânduri de năvălitori, fapt confirmat de izvoarele istorice, care ni vorbesc de o năvălire a Cimerienilor pe la 900-800, de alta a Sciților pe la 700, cum și de un al treilea val, mai însemnat, cel al Celților, prin veacul al III-lea î. de Hs.

Până astăzi nu s'a săpat nicio stațiune care să cuprindă numai epoca fierului, afară de câteva sondagii făcute la Izvoare, în apropierea stațiunii cu ceramică pictată. Materialul găsit acolo, ca și în stratul superior de la Horodiștea-Calu, reprezintă sfârșitul epocii fierului. Cioburi din vase lucrate de mână cu obișnuitul decor, funie răsucită, unelte de piatră și de os, laolaltă cu obiecte de fier și de aramă. Apoi cioburi lucrate la roată, din pastă fină roșiatică gălbuie, bucăți de amfore, mărgelile de sticlă, oglinzi de bronz și săgeți mici în trei muchi, din același metal, toate acestea, — obiecte de import —, fac dovada strânselor legături, pe care regiunile acestea le aveau cu Sudul și Orientul Europei prin cetățile grecești și mai târziu cu cele romane de la gurile Dunării, cu mult înainte de cucerirea Daciei.

Ceramica locală, lucrată la roată, e caracteristică prin vase cu picior înalt, de stil caliciform și de veche tradiție europeană. Pe lângă benzile de linii incise, făcute cu un instrument dințat,

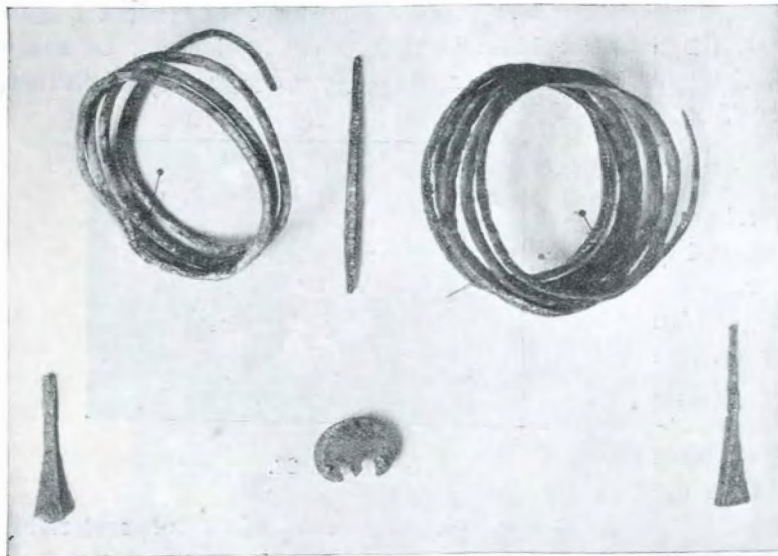

Fig. 29.

se întâlnesc adesea și linii cu lustru, cum obișnuiesc să facă și astăzi olarii, la țară.

Locuințele sânt aceleași ca și în eneolitic, iar morții nu se mai inhumau, ci se incinerau, cenușa păstrându-se în urne, lucrate primitiv din lut ca niște căni cilindrice, împodobite cu proeminențe și brăie răsucite, în relief.

* * *

Încă din neolitic, triburile ce locuiau în părțile acestea se constată că nu erau nomade: știau să lucreze pământul și să cultive grâul, o specie mai mărunță, după cum se vede din depositul de grâu carbonizat găsit la Izvoare.

Erau apoi cunoscute: orzul, săcara, ovăsul și mai ales meiul. În săpăturile de la Horodiștea-Calu s'a găsit o bucată din pâne de meu, iar, la Izvoare, de grâu, carbonizate.

Mulțimea rășnișilor lungărețe, caracteristice pentru epoca pietrei lustruite, e surprinzătoare

în stațiunile din acest județ, ceea ce dovedește consumarea cerealelor pe o scară întinsă. Se știe că, măcar în epoca fierului, regiunea din Nordul Dunării era vestită în Răsăritul Europei pentru abundența grâului.

În chirpiciul din dărămăturile caselor, dacă se cercetează cu luare aminte, se pot vedea ușor urmele spicelor și ale boabelor din materia cu care și atunci ca și astăzi se amesteca lutul pentru lipitul caselor.

E dovedit apoi că, în această îndepărtată vreme, către vremea copilăriei omenirii, era cunoscută și întrebuințarea inului, care creștea sălbatec. Mulțimea prășnelor pentru fuse și a greutăților pentru țesut dovedește că era cunoscută indeletnicirea țesutului. Abundența apoi a oaselor de animale sălbatece: cerb, mistreț, căprior și urs, ni arată că vânatul era un principal mijloc de viață, ca și pescuitul. Greutățile pentru

năvoade, care abundă mai ales în stațiunile de pe lângă Bistrița, și cârligele de undiță, dovedesc și ele acest lucru. Melcii și scoicile erau, se vede, o hrană preferată, dată fiind marea mul-

Fig. 30.

țime de găoci ce se găsesc în fiecare stațiune.

* * *

Regiunea aceasta din Estul Carpaților, care se găsea în centrul marii puteri a Geților, de și n'a

stat niciodată sub stăpânire romană, se vede totuși, — din feluritele urme găsite în pământ, — că a avut întinse legături, cel puțin comerciale, cu lumea romană, poate chiar din vremea re-

Mănăstirea Bistrița, un denar republican (88 înainte de Hristos) și denari de la Traian și Vespasian aflați în regiunea Tazlăului, un denar Vespasian găsit la Căciulești în stațiune, un denar Ves-

Fig. 31.

publicii. Această dovadă, — pe lângă uneltele, podoabele și vasele găsite în stațiunile din ultima perioadă a vrăstei fierului —, o face și numărul destul de însemnat de monete ce s'au aflat în

pasian găsit la Dragomirești și denari de la Domițian, Vespasian și Diva Faustina găsiți la Racova, lângă Buhuș.

În cele ce urmează voi înșira stațiunile preistorice descoperite până în prezent în Neamț, descriindu-le în ordinea vechimii pe care o prezintă materialul aflat prin săpături sistematice, prin simple sondagii, ori adunat de de-asupra pământului.

Descrierea va fi cât de sumară, atât cât e necesară unei simple prezentări a materialului aflat în Muzeul Regional de Arheologie din Piatra-Neamț. Rămâne ca expunerea științifică și aprofundată să o facă înșiși conducătorii competenți ai săpăturilor respective.

CULTURA „PRE-CUCUTENIANĂ” SAU IZVOARE I.

Izvoare. A doua săpătură arheologică, făcută științific, în județul Neamț, a fost cea de la Izvoare. Un sâțșor ca la nouă kilometri spre Răsărit de Piatra, pe drumul ce duce la comunele Dochia și Mărgineni, Izvoarele și-au luat numele de la un grup bogat de șipote, care din străvechime își culeg apa limpede ca cristalul în niște tulpini uriașe de stejar, scobite anume. Aceste

Fig. 32.

aceste părți. Monetele sânt toate de argint, afară de una singură de bronz, cu efigia împăratului Licinius, găsită în stațiunea preistorică Bătea Doamnei, de lângă Piatra. Un denar republican (69 înainte de Hristos) găsit în satul

bogate izvoare nu seacă nici pe cea mai seacă toasă vreme.

Cele mai multe și mai bogate stațiuni preistorice din acest județ se înșiră de-a dreapta și de-a stânga Bistriței, pe terasa superioară. Pe dreapta avem: Băta Doamnei, Bolovoia-Văleni, Horodiștea-Calu, Ruseni și Căndești, iar pe sprincenele terasei din stânga se înșiră: Traianul, Po-

științifică a Izvoarelor, lucru care s'a și făcut în două serii de campanii: 1956 și 1938.

Pe același teren, în straturi suprapuse, se găsește la Izvoare, începând din sus în jos, îndată după pătura de pământ vegetal, groasă de jumătate de metru, două straturi de civilizații diferite din preistoria omenirii.

Stratul superior, în grosime de un metru și șai-

Fig. 33.

dolenii, Dealul Stanciului din Sberești, Cetățuia și Dealul Moenii din Costișa și Valea Rea din Racova de lângă Buhuș.

Izvoarele sânt pe stânga Bistriței, la un chilometru și jumătate spre Nord de linia stațiunilor de pe terasă, într'o mică depresiune (supt platforma inferioară, numită Dealul Izvoarelor). Acestei așezări îi lipsește cu totul elementul topografic al apărării naturale, atât de mult căutat de lumea preistorică în așezările ei.

Cu mai bine de treizeci de ani în urmă, la săparea unor iazuri în localitate, s'au găsit în pământ vase de lut. Călăuzit de această prețioasă informație, am cercetat Izvoarele în 1923 pentru prima oară, identificând un interesant material găsit la suprafață. Cercetând și mai târziu localitatea, când se adânciseră șanțurile șoselei comunale ce taie latura din spre Apus a stațiunii, s'au putut vedea aruncate pe drum și în râpa de devale cioburi de toată frumuseța, bucăți de idoli, instrumente de os și piatră și alte obiecte, cărora lucrătorii de la șanț nu li dăduseră nicio însemnătate. Dându-mi samă de bogăția acestei stațiuni, cum și de importanța materialului ce cuprinde cercetarea ei sistematică, ea a intrat printre cele d'întăiu griji ale mele.

După săpăturile întreprinse la Horodiștea-Calu, d. profesor Radu Vulpe și d-na E. Vulpe, șef de lucrări la Muzeul de Antichități din București, au fost rugați să întreprindă explorarea

zeci de centimetri, cuprinde ceramică pictată de stil „Cucuteni A”. Strat extrem de bogat în material: pături groase din sfărâmaturi de chirpiciu din case arse, mari cantități de cioburi, pe care pictura s'a păstrat destul de bine, rășniți de tip vechi, ovaie, idoli, podoabe și unelte din os și piatră.

Stratul al doilea, cel inferior, în grosime de

Fig. 34.

cincizeci-șaizeci centimetri și care se coboară până la o adâncime de aproape trei metri în unele locuri, ni înfățișează urmele unei culturi ce nu se asemănă cu cea din stratul de de-asupra. Alți oameni, altă tehnică în lucrul ceramicel și alt gen de podoabe pe vase.

Stratul acesta, numit Izvoare I¹, cuprinde bu-

¹ Cultura pre-cucuteniană, pentru prima dată găsită, în strat deosebit, prin săpăturile d-lui profesor R. Vulpe, la Izvoare, s'a numit și „Izvoare I”, spre deosebire de cultura tip Cucuteni A, care la Izvoare formează un strat deosebit.

căți din vase de lut cu o pastă bine curățită, lustruită pe din afară, de o singură culoare, cenușiu bătând în galben închis sau în brun.

Cea mai mare parte din cioburi provin din cupe mici și mijlocii, cu gura largă, scunde și cu fundul mic, plat. Bucăți din vase mari se găsesc rar. În general forma vaselor din acest strat se apropie de cea a unui trunchiu de con. Ornamentul este plastic: linii săpate, drepte sau curbe în formă de spirală¹, linii punctate cu un instrument dințat², mici proeminențe rotunde³ și scobituri alveolare.

Unele cioburi au un decor format din linii săpate mai adânc, drepte sau curbe, și care au fost umplute cu culoare albă⁴. Decor caracteristic stratului din Gumelnița⁵.

Zone de caneluri largi sânt iarăși caracteristice stratului din Izvoare I, desfășurându-se în cercuri concentrice sau încunjurând vasul pe partea superioară, între gât și umăr, sau mai rar, ca în figura 3 f, caneluri paralele încunjoară vasul de la fund și până supt umăr.

Spațiile între spirale descriu adesea triunghiuri ascuțite, hașurate cu linii săpate. Tradiția aceasta se păstrează și în epoca mai târzie a ceramicii, pictate stil A.

CULTURA CERAMICEI PICTATE, STIL A.

Stratul superior cuprinde, la Izvoare, civilizația caracterizată prin ceramica pictată de tip moldav,

Fig. 35.

numit Cucuteni A. Cea mai mare parte din olărie este pictată polichrom.

Acest strat de cultură, după cum s'a mai arătat cuprinde mai multe faze, din care cea mai veche, constatată la un nivel mai apropiat de stratul

¹ Fig. 1-b și d.; fig. 2- a, c, d și f; fig. 3-f.

² Fig. 4.

³ Fig. 2-a și d.; fig. 3-a, b și g.; fig. 4-b; fig. 5-c.

⁴ Fig. 1-b.; fig. 5-d.

⁵ *Dacia*, vol. II, p. 76: Vlad Demetrescu, *Fouilles de Gumelnița*.

„pre-cucutenian“, presintă câteva caractere deosebite. Fasa aceasta arhaică a ceramicii pictate de stil A are multe note asemănătoare cu cele mai vechi straturi de cultură din valea Dunării (D. V. Rosetti, *Săpăturile de la Vidra*, p. 15)

Vasul a, fig. 7 și fig. 8, care arată detaliul desenului exterior, întregit mai mult de jumătate astfel că s'a putut reda o latură completă, de la fund la gură, are o înălțime de 30 cm., diame-

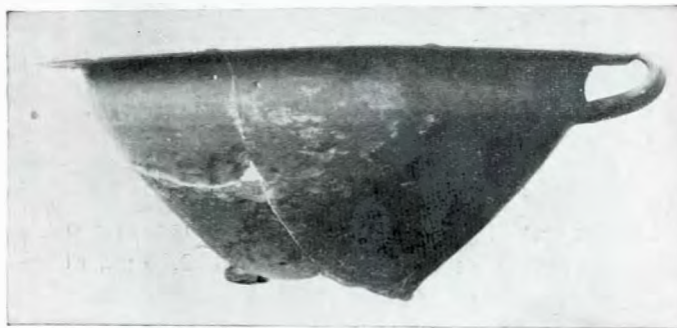

Fig. 36.

rul gurii 26 cm., al pântecelui de 36, cu fundul plat de 13 cm. lățime. E pictat pe din afară în ntregime, iar, pe dinlăuntru, numai gura.

Pe din afară, s'a dat întâiu o culoare albă-inchisă, care formează fondul, peste care apoi s'a pus ornamentul fundamental, în roș-cărămiziu, lustruit. Desemnul se desfășoară în patru zone:

Gura, înaltă de 3 cm. jumătate, este dreaptă, foarte puțin aplecată în lăuntru și împodobită cu o linie de puncte de mărimea unui vârf de deget, văpsite cu un alb-gălbui.

Zona gâtului, lată de 6 cm., în același roș-cărămiziu lustruit, e încadrată între două linii de puncte mici în alb-mat. Desemnul înfățișează grupe de linii în unghiuri, cercuri și linii de puncte mici cu alb-mat pe roș lustruit¹.

Pântecelul vasului cuprinde patru caneluri largi, dintre care pe cele două din mijloc se aștern șiruri de puncte scobite, văpsite cu alb. Și această zonă este acoperită pe fondul alb-cenușiu cu o culoare groasă de roș-cărămiziu lustruit, din care se ridică o singură proeminență plată, de forma unui nasture mare (4 cm. jumătate diam.), încunjurată de o linie albă.

O bandă de câteva linii incise încunjoară vasul, marcând linia de despărțire a zonei pântecelui de partea inferioară, în trunchiu de con. Zona aceasta e decorată cu o serie de ovaluri, care scoboară până la fund, unde sânt tăiate drept.

¹ Decor format din puncte pictate cu alb s'a găsit pe câteva cioburi în stratul cel mai vechiu, *Săpăturile de la Vidra* de D. D. V. Rosetti, pp. 8-10.

Ovalurile acestea, încunjurate de două linii săpate și vâpsite cu alb, sânt în roș-cărămiziu lustruit, ca și semicercurile ce se înșiră de-asupra, despărțind ovalele.

Spațiile largi dintre ovale și semicercuri sânt umplute cu un câmp de culoare în alb mat.

Fig. 37.

Un alt vas (fig. 7 b), întregit în parte, are o înălțime de 25 cm., diametrul gurii 25 cm., al pântecelui 29, cu fundul numai de 10 cm., pictat numai pe din afară. Decorul se împarte în trei zone, gura fiind lipsită de podoabă. Fondul e în roș-cărămiziu bine lustruit, peste care s'a pus

Fig. 38.

desemnul în linii mate cenușii, benzi late în alb, linii săpate și scobituri.

Umărul e decorat cu o bandă lată de 45 mm., mărgenită sus și jos de câte o linie în roș-deschis, pe care se înșiră puncte mici albe. Între aceste două linii de puncte se desfășoară un desen fin de linii mate pe fondul lustruit. Liniile mate formează din distanță în distanță romburi culcate, având fiecare, în mijloc, o linie din șase puncte albe.

Pântecelul bombat, împodobit cu un șir de scobituri de mărimea unui vârf de deget, vâpsite cu alb mat.

Partea inferioară, de forma unui trunchiu de con, începe prin o linie săpată, care încunjoară vasul, vâpsită cu o bandă lată de culoare albă. Supt această linie se desfășoară același decor ca și la vasul a, fig. 7 și fig. 8: semicercuri și lungi ovale în cărămiziu cu lustru, conturate cu

Fig. 39.

o linie săpată. Golurile dintre ovale și semicercuri sânt umplute cu alb mat. Interiorul nu are decor; se observă însă urmele unei vâpseli în alb peste pasta cărămizie, bine arsă și curată.

Un vas-castron, întregit în parte, dar căruia îi lipsește fundul: pe din lăuntru n'are niciun decor, numai o fețuială de culoare albă.

Gura înaltă, dreaptă, puțin deschisă în afară, acoperită cu o bandă în cărămiziu-mat, buza fiind conturată cu o linie de puncte albe.

Fig. 40.

Zona gurii e despărțită de restul vasului prin o bandă formată din două linii late de culoare albă, între care reiese fondul roș în o linie supțire.

Restul până în apropiere de fund, care e încunjurat de un cerc de puncte albe, e acoperit cu un desen de o rară fineță, format din cercuri mici de puncte albe și linii mate, ce se desfășoară în spirale și unghiuri hașurate.

Vasul mare (fig. 7 c și fig. 9), de formă bitronconică, cu gura dreaptă deschisă în afară, are înălțimea de 36 cm., diametrul gurii 18 cm.,

pântecele 31, iar fundul plat de 12 cm. Decorul este prost păstrat.

Gura, fără desemn, e despărțită de umărul vasului prin două caneluri largi în cărămiziu lustruit, după care urmează o zonă lată de 7 cm., cărămiziu mat, fără decor.

Vine apoi o grupă de alte trei caneluri largi, după care începe partea cea mai largă a vasului; pântecele, decorat cu benzi late din ocru lustruit, desemnând spirale libere în formă de S culcat, cercuri și semicercuri, conturate cu linii săpate. Zona aceasta, de frumoasă podoabă, se termină supt partea mai umflată a vasului cu o linie săpată, după care urmează regiunea fundului, lipsită de decor.

Pe zona pântecelui, vasul păstrează o toartă negăurită, în forma unei proeminențe lungărețe, prinsă vertical. În interior, vasul n'a avut decor; gura păstrează urme de culoare roșatică, cu lustru.

Unul din vasele mai de preț ale acestui Muzeu ar fi de sigur vasul-castron, al cărui exterior ni-l schițează fig. 10, iar interiorul fig. 11, dacă s'ar fi putut reconstitui în întregime. Înalt de 17 cm., și larg 33 cm. la gură, e lucrat din o pastă bine curățită și arsă, de culoare cărămizie. Peste fondul ce-l dă însăși pasta s'a așternut, pe din afară ca și pe din lăuntru, un ocru roș-gălbui lustruit, pe care se desfășoară desenul.

În interior, zona gurii are un desemn simplu, care constă din benzi de linii scurte, perpendi-

Fig. 41.

culare. Restul decorului interior e format din spirale, pastile și triunghiuri, care reiese din culoarea de fond și din desemnul în benzi de culoare galbenă-roșiatică.

În exterior, gura n'are niciun ornament, iar mijlocul fundului este marcat printr'o pată mare circulară, de culoare roș-cărămiziu făinos, conturată cu un cerc de puncte mici, albe.

Umărul e acoperit cu un interesant decor, ce se desfășoară într'o zonă lată de 8 cm., mărginită de câte o bandă de linii stricate, ce încunjoară vasul, văpsite cu alb mat. Desemnul e format din cercuri, care se alternează cu pastile în roș lustruit și conturate cu benzi de linii

Fig. 42.

striate văpsite cu alb. Spațiul dintre motivele desemnului e acoperit cu roș-cărămiziu din ocru făinos. Lângă gură are o urechiușă formată dintr'o proeminență dispusă orizontal și cu o mică gaură în aceeași direcție. Proeminența, scobită puțin la mijloc, formează două coarne mici.

Zona următoare, până la linia fundului, e formată din grupe de câte trei dreptunghiuri de culoare albă, care merg descrescând spre fund. Aceste grupe de dreptunghiuri încunjoară vasul, distanța dintre ele fiind acoperită cu roșul lustruit al fondului.

De-asupra păturii, ce ni înfățișează stadiul arhaic al ceramicii pictate, vine stratul gros cu materialul clasic al acestei strălucite culturi de tip Cucuteni A.

Una dintre cele mai prețioase piese din Muzeu, găsită la Izvoare, este vasul de cult (fig. 12), reconstituit în întregime și care e compus din două corpuri: partea de jos, piciorul, — înalt de 20 cm. —, de formă cilindrică, e prevăzut cu obișnuitele două găuri circulare la marginea superioară. Piciorul se unește cu corpul principal al vasului prin patru brațe scurte.

Vasul, în întregime, are o înălțime de 45 cm., fiind împodobit cu un minunat decor din spirale libere, culcate, ce încunjoară vasul în benzi succedându-se pieziș. Spațiul liber între spirale este hașurat cu linii în două nuanțe de roș.

Spiralele sânt în alb-cenușiu, conturate cu brun. Gura, largă de 14 cm., are un desen deosebit: bucle din benzi roșii și brune pe fond alb. Pe din lăuntru, vasul n'a avut podoabe.

Fig. 13 ni înfățișează, la mijloc, un alt vas, al cărui picior nu s'a putut reconstitui în întregime. Are o înălțime de 31 cm., iar diametrul gurii 17 cm.

Fig. 43.

Desemnul se desfășoară același, spirale culcate în linie continuă, în trei zone: gura, pântecul și piciorul. Pe fondul roș-deschis se schițează desenul în roș-cărămiziu lustruit, descriind spirale în linie continuă, afară de zona gurii, unde spirala e liberă. Motivul principal e conturat cu o linie supțire în roș închis, iar spațiile dintre spirale sânt colorate cu alb, care îmbinat cu roșul fondului, dă pastile, triunghiuri hașurate și grupe de linii scurte asemănătoare unei mâni cu degetele apropiate, sau mai degrabă unei labe, motiv ce se găsește reprezentat plastic și în stratul „pre-cucutenian”. Acest motiv, însoțit de puncte scobite în forma unui vârf de deget, cum și linii de puncte mici în alb, se întâmpină des mai cu deosebire în stratul arhaic de stil A din această stațiune, așa de bogată și interesantă.

Tot fig. 13 ni arată alte două vase mai mici, întregi, pictate policrom: unul înalt de 17 cm. al doilea de 10 cm. Forma amândurora e biconică, caracteristică acestei epoci. Gura puțin deschisă în afară și cu câte o urechiușă găurită perpendicular, la mijlocul vasului. Pictura, în alb și roș pe fond alb, formează în general derivații de meandre din benzi late, conturate cu roș mai închis. Desemnul se așterne în zone: umărul și gura, pântecul și partea de jos.

Fig. 14 reprezintă o lingură întreagă, lungă de 16 cm. $\frac{1}{2}$, cu diametrul găvanului de 9 cm. $\frac{1}{2}$.

E pictată pe amândouă părțile, în benzi de linii drepte și cercuri colorate alternativ cu alb și roș, conturate cu linii supțiri în roș-brun. Coadă are o gaură de acățat și e terminată cu trei coarne mici. Fragmente de linguri, cozi și găvane s'au găsit multe în această stațiune, cu frumoasă pictură, bine păstrată. Cele mai interesante se păstrează în Muzeu, între care unele de dimensiuni neobișnuit de mari.

Fig. 15 înfățișează un fragment dintr'un vas a cărui gură avea o deschidere de 30 cm. Fondul, în cărămiziu închis, e așternut cu frumoase meandre în roș și alb, conturate cu brun.

Fig. 16 ni dă un vas de formă sferică, cu două proeminențe, găurite perpendicular, pe linia pântecului, care are un diametru de 33 cm., înălțimea vasului fiind de 32 cm. Decorul e format din spirale în roș pe fond alb, conturate cu roș mai închis. Fundul nu are o lățime mai mare de 11 cm. Spiralele sânt libere, culcate, iar spațiile completate cu semicercuri și bucle. Gura e împodobită cu o bandă de ovale tăiate sus.

Fig. 17, litera *a* și *b*, reprezintă două funduri de cupă mici, decorate cu motive solare, care se întâlnesc destul de des în această cultură a ceramicii pictate de stil A și B.¹ Celelalte două bucăți din aceeași figură fac parte din vase împodobite cu benzi liniare late, de culoare albă. Fragmentul *d* e pictat cu benzi de linii paralele, albe și roșii, întretăiate în scară.

S'a putut reconstitui un vas de mari dimensiuni, găsit în această stațiune și care va fi fost

Fig. 44.

folosit pentru păstratul cerealelor. Are înălțimea de 75 cm., de formă aproape cilindrică, cu fundul conic. Păreții sânt dintr'o pastă poroasă, vineție și incomplet arsă. Gura dreaptă cilindrică, după care urmează imediat umărul, denotă că vasul a avut capac. Pe din afară, exceptând gura, care e lustruită, întreaga suprafață

¹ Svastica și simbolurile derivate din roată sânt foarte frecvente în preistorie; Déchelette, *o. c.*, vol. II, p. 153.

este împodobită cu valuri în relief, trase cu degetele pe pasta moale, fără nicio ordine. Vasul, neavând fundul decât de 25 cm., nu se poate susține în sus.

S'au găsit și multe vase-miniaturi, cele mai adesea ori lucrate primitiv. Sânt dese apoi cioburile mai mari și mai mici, provenind din vase de dimensiuni mijlocii și mici, din pastă neagră, lustruită pe ambele părți și împodobită în exterior cu linii mate de culoare alb-cenușiu, înfățișând spirale și unghiuri, din care unele sânt hașurate.

Plastica la Izvoare este înfățișată, în deosebi, prin figurine de pământ ars, închipuind o zeitățe feminină. Nu lipsesc nici idoli zoomorfi, cari de obicei reprezintă un taur.

Figurinele 1, 2, 3, 5 și 6 din fig. 18 ni arată o parte din idoli umani, găsiți până în prezent la Izvoare. N-le 1 și 2 ni dau două fragmente de idoli plași, cari probabil erau purtați ca amulete. Fig. 19 și 20 ni arată un interesant idol feminin steatopyg, împodobit pe ambele părți cu un bogat decor de linii săpate.

Fig. 21 înfățișează mijlocul și picioarele unui idol cu centură, iar fig. 18, 5 și fig. 22 un fragment dintr'un idol steatopyg, cu genunchii îndoiți, făcut spre a fi așezat pe scaun. Fig. 22 ni

Fig. 45.

arată și un astfel de tron lucrat din pământ ars, cu spătarul în formă de coarne ¹.

¹ Idoli șezând pe scaun s'au găsit și în alte stațiuni din țară; *Dacia*, vol. I, p. 186: „Fouilles de Căscioarele” de Gh. Ștefan, și *Dacia*, vol. I, p. 88: „Fouilles de Gumelnița”, de Vi. Demetrescu.

Săpăturile de la Izvoare ni-au dat și un număr de idoli represintând diferite animale de pe lângă casa omului. Fig. 23 dă un animal (fotografia dă mărimea naturală a idolului), blana bogată fiind înfățișată prin linii de puncte săpate.

Fig. 24 arată probabil un berbec, iar fig. 25

Fig. 46.

represintă încă două din aceste figurini zoomorfe, lucrate din pământ ars.

Fig. 26 dă câteva din uneltele de os și de piatră găsite la Izvoare: un cârlig de os pentru undiță, obiecte de os care serviau la cusut și împuns, două dălți de os. Apoi topoare și dălți de piatră, două cuțite și două vârfuri de săgeată din cremene.

Fig. 27 înfățișează șapte topoare de piatră lustruită, din care trei, un fel de topoare-măciuci, găurite spre a li se pune coadă, au fost rupte din pricina îndelungatei întrebuințări.

Dintre uneltele casnice, care se găsesc din abundență aici, sânt și rășnițele de formă ovală, percutoarele și pietrele pentru lustruit, cum și greutatea pentru țesut, de formă conică sau prismatică.

Nu lipsesc nici obiectele de podoabă corporală: astfel fig. 28 ni dă trei mărgelile din lut ars și o jumătate din a patra. Triburile care au trăit pe aceste locuri, obișnuiau ca obiecte de podoabă și dinții de mistreț (fig. 28), cum și găoacele de scoici, căutate mult de omul primitiv pentru luciul lor sedefiu.

Printre grămezile de oase, rămășițele prânzurilor omului preistoric, s'au găsit, aici ca și în celelalte stațiuni din județ, multe găoci de melci.

Fig. 29 ni înfățișează două brățări întregi, de aramă, o aplică, apoi câteva fragmente, din același metal, din ace de păr. În pătura de pământ vegetal, deci aproape de suprafața pământului,

se găsesc și urme din epoca fierului, de sigur de la Geții cari au stăpânit atâta vreme aceste pământuri. Urmele din această epocă sânt însă și mai dese ceva mai la deal, pe întreaga coastă,

Fig. 47.

până la iazul, astăzi sec, din sus de sat. Se găsesc deci multe cioburi din pastă cenușie, lucrate la roată, greutăți pentru țesut, oase de cervidee și chirpiciu ars.

Fig. 48.

În apropierea stațiunii preistorice s'a găsit și locul unei așezări medievale, cu ceramică smălțuită, cuie, pinteni, cuțite și ace din fier. Un fund de vas smălțuit e deosebit de interesant prin semnul ce-l poartă imprimat, în forma literei L mare, de mână, cu bucla de-asupra întoarsă spre stânga.

Târpești.

Pe valea Topoliții, de-asupra întinsei terase, numită și Râpa lui Budăiu, în satul Târpești este o săracă așezare preistorică cu interesant material din cultura „pre-cucuteniană” și din cultura Cucuteni B. Săpătura n'a dat niciun vas întreg¹. Ceramica pre-cucuteniană, de o singură culoare gălbui închis, cenușiu, ori brun, prezintă numai decor plastic pe fondul lustruit al pastei. Motivele cele mai obișnuite sânt: linii de puncte dreptunghiulare, săpate, formând benzi și cercuri. Mici proeminențe în forma unui vârf de con, negăurite, apar frecvent și aici ca și la

¹ Săpătura de o zi la Târpești a fost condusă de d. profesor Radu Vulpe.

Izvoare. Canelurile pe suprafața lustruită a vasului sânt obișnuite și aici.

Fig. 30 ni arată și câțiva din cei treisprezece-patrusprezece idoli găsiți la Târpești: trunchiul unui idol plat și partea inferioară a unui idol steatopyg (așezat greșit, invers, în fotografie). Picioarele-i sânt unite formând în locul tălpilor un pedestal rotund, spre a putea fi așezat. Pe amândouă șoldurile, figurina are câte o mică proeminență. S'au găsit și idoli tauri, din cari, unul, necomplet, ni-l înfățișează, — în mijloc —, aceiași fotografie.

Interesant e și un arșic (astragal) mare, cu una din laturi netezită drept, prin șlefuire. Era întrebuințat, probabil, pentru lustruirea vaselor.

Rășniți ovale, așchii de cremene și topoare din piatră șlefuită s'au găsit și aici în număr destul de mare.

Văleni.

În jurul orașului Piatra e un grup de așezări preistorice, între care locul de frunte, până în prezent, îl ocupă cea din satul Văleni². Aici, pe o insulă mare, încunjurată altă dată de două brațe ale Bistriței, se ridică un pat înalt de straturi din gresie, unde Gheorghe Asachi își întemeiasă conac și fabrică de hârtie. Această insulă, scăldată astăzi de apă numai pe o parte, a fost aleasă de preistorici, de la cari ni-au rămas aici două așezări, în locuri mai înalte.

Spre Sud-Est avem o stațiune cu ceramică pictată, stil A, cum și puține urme din cultura pre-cucuteniană, iar spre Nord, la o mică depărtare, o altă așezare, cu ceramică pictată stil B.

Fig. 49.

În fața acestei insule, două-trei sute de pași mai spre Sud, pe terasa superioară a Bistriței, la locul numit Bolovoia, se găsește o altă păreche

² Bătea Doamnei, la doi kilometri spre Apus de oraș, Vălenii și Bolovoia, la trei kilometri spre Sud-Est, și Cozla, chiar în coasta orașului spre Nord.

No.	EPOCA	LOCALITATEA	No.	EPOCA	LOCALITATEA
1		Izvoare	48	● ○	Ingărești
2		Locul școalei	49		Cenușa
3	●	La iaz	50	●	Pârâul Herlei
4		Brășăuți	51	●	Pârâul Sărata
5	●	Râpa lui Budăi	52	○	Pometea
6		Locul școalei	53		Dealul Osoiului
7	●	Dărmănești	54		Dealul Brașovani
8		Văleni	55	○	Dealul Mogoșiei
9	●	Dealul Bolvoaia	56	●	Homiceni
10	●	Băta Doamnei	57	○	În Siliște
11	●	Dealul Cozla	58		Dealul Tornița
12	● ○	Horociștea	59		Lupărie
13		Negulești	60		Dealul Cheșchet
14		Dealul Stanciului	61		Grumăzești
15	○	Dealul Florescului	62	●	Dealul Tănase
16		Cetățuia	63	●	Dealul Ungurașului
17		Dealul Moenii	64	●	Truclești
18	●	Orbic	65	●	Iazul Cârliqi
19		Dealul Găinăriei	66	●	Mânjești
20	●	Dealul bisericii	67		În Siliște
21	●	Murgucești	68	●	Râpi
22	●	Popești	69		Goșmani
23		Cetățuia Frumușica	70	●	Braniste
24	○	În Siliște	71	●	Cetățue
25		Dealul Mătăhuea	72		Poiana Mare
26		Dealul Hârciului	73		Dealul Staniștea
27		Cetățuia	74		Călimani
28		Piciorul Crucii	75		Movila Sărățica
29		Dealul Bordeelor	76		Dealul Teiului
30	●	Dealul Ceuca	77	●	Dealul Mălăiste
31		Iliseni	78		Movila lui Poetele
32		Traian	79	●	Movila Flocoasă
33		Borseni	80		Mănăstirea Bistrița
34	●	Dealul Morii	81		Dealul Osoiului
35	● ○	Chirilas	82		Dealul Gruului
36	○	La Păr	83		Dealul Blancului
37	○	Soci	84		Runcul din Deal
38		La Fagani	85	●	Satul Nou
39		Cetățuia	86		Hrsești
40	●	Dușești	87		Dealul Mare
41	●	Cetățuia	88		Dealul Cucului
42	●	Poeana din Deal	89		Dealul Fluturului
43	●	Capul Dealului	90	●	Dealul Vărașilor
44		Islaz	91	●	Cetățuia
45		Dealul Comorii	92		Dealul Viei
46		Movila Găinoasă	93		Cetățuia
47		Rupturi	94	○	Pe terasa Cracăului

LEGENDA

PRECYCUTENIAN

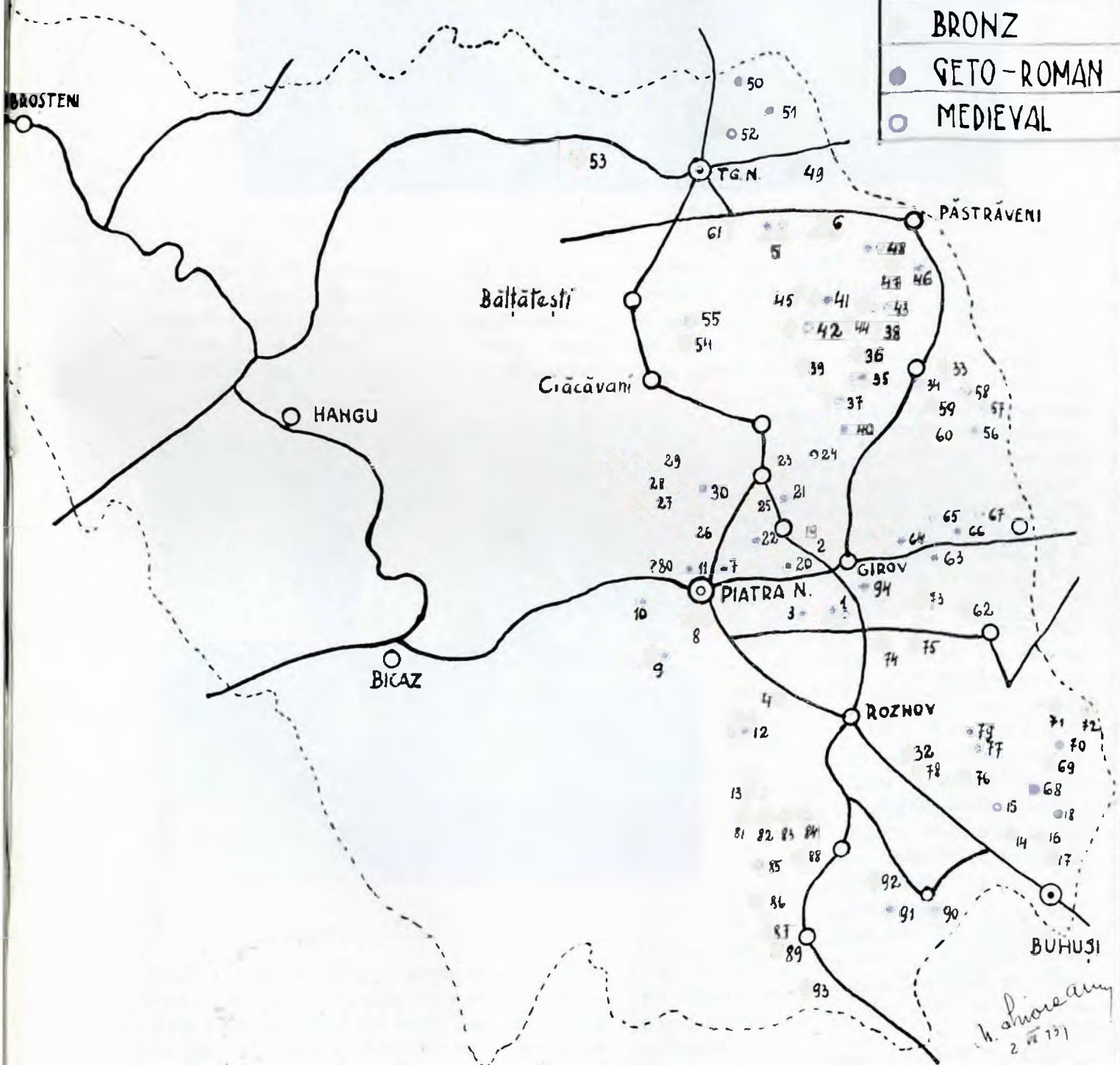
CVCVTENI A.

CVCVTENI B.

BRONZ

GETO-ROMAN

MEDIEVAL

de așezări preistorice: una cu urme de ceramică geto-romană, iar cealaltă cu ceramică pictată stil A, arhaic.

Fiecare din aceste patru așezări se întinde pe o mică suprafață ce nu depășește un hectar.

numai ceramică de cel mai clasic stil A. Fondul, cu alb, peste care se pictează cu roș și brun. Rar se găsește în partea superioară a stratului și câte un fragment pictat de stil B, fapt explicabil, de oare ce imediat alături, la treizeci-patruzeci de

Fig. 50.

Prima, cea din partea sud-estică a grădinii, scoboară numai până la un metru și un sfert adâncime, de unde începe un strat de prundiș.

Parte din materialul scos și așezat în Muzeu se vede în fig. 31. Stratul, care începe de la

pași spre Nord, se află așezarea numai cu ceramică de acest tip. După cum se vede din fig. 31, pe lângă ceramica de care s'a vorbit, au mai fost găsite figurine de lut de tip steatopyg, topoare găurite, lame de silex și multe gresii.

Fig. 51.

20-30 cm. de la suprafața pământului, cuprinde, — atât cât s'a putut vedea dintr'un sondagiu — două etaje, nu destul de precis separate: stratul de jos, cu ceramică monochromă lustruită, cu podoabe incise, după care, mai sus, se găsește

În partea de Nord a grădinii, stratul cu ceramică pictată, stil B, are aceeași grosime ca și cel din stațiunea vecină, scoborând până la un metru și chiar mai mult în unele locuri. Într'un sondagiu, stratul cu ceramică mono și bicromă, din cultura mai timpurie, se oprește la șaptezeci de centimetri. La nouăzeci de centimetri s'a dat de ceramică stil A, iar mai la adâncime, până la un metru și douăzeci de centimetri, ceramică vineție lustruită, cu podoabe incise și ceramică neagră lustruită.

Fig. 32 și 33 arată vase stil B, întregite, sau găsite chiar întregi, cu decor în benzi late de linii brune pe fondul alb-roșiatic al pastei. Alte ori aceste benzi formează bucle, derivații de spirală. Pictura se așterne numai pe partea superioară a vasului. S'au găsit printre celalt material și un număr de peste cincisprezece lespezi, culese din albia râului, cam de aceeași dimensiune, un centimetru grosimea, iar diametrul de zece-cinsprezece centimetri. Lespezile, de formă perfect circulară, nu poartă nicio urmă de întrebuințare.

Podișul Bolovoia, care nu-i mai mare decât

patru hectare, e încunjurat pe mai bine de trei părți de o râpă prăpăstioasă, fiind separat de dealul de care ține, printr'un gât îngust, de-a curmezișul căruia se văd urmele unui fel de zid prost, fără legătură între pietre. Capetele zidului se sfârșesc în niște ighiaburi adânci.

Zidul are un metru și treizeci de centimetri lățime și pare a avea mici intreruperi, pământul

Un picior-suport, din cele obișnuite pentru vasele de cult, de formă cilindrică, are pe partea superioară, mai îngustă, tradiționalele două găuri circulare, așezate una în fața alteia, de o parte și de alta a vasului. Vasul, rău păstrat, are o înălțime de patruzeci și unul de centimetri, fără urme de pictură. Un vas de aceeași formă cu vasele a și b, fig. 7, găsite la Izvoare,

Fig. 52.

presintând de-asupra, pe linia zidului, o ridicătură cam de jumătate de metru. Spre Nord, linia aceasta presintă o ridicătură cam de jumătate de metru. Spre Nord, ea presintă o ridicătură circulară mai mare, lată de dolsprezece metri pe șase metri.

La capătul acestui zid, care poate să nu fie o îngrămădire naturală de pietre, ci mai curând lucru de mână omenească, s'au găsit în pământ, la o adâncime de vre-un metru, cioburi din vase mari de deposit, din epoca fierului mai târzie. În general, pe această parte, așezarea e foarte săracă: ici colo câte un ciob sau o bucată de chirpicu.

Spre Sud-Vestul podișului Bolovoia, așezarea este mai bogată și cuprinde material din o epocă mult mai veche.

Ceramica aici este rău păstrată, pământul fiind mlăștinos; totuși, din cât s'a putut constata printr'un sondagiu, este de tip arhaic, găsit la Izvoare.

Un vas de o tehnică rudimentară s'a găsit, cu grâu carbonizat. Lucrat din pastă poroasă, cărămie, fără pictură, are forma unui trunchiu de con, înalt de treizeci și patru centimetri, gura largă de treizeci și cinci centimetri, iar fundul de abia șaptesprezece centimetri lățime. La mijloc are două rânduri de câte patru proeminențe, negăurit fiecare rând.

în stratul arhaic, nu păstrează decât decorul incis.

Fig. 54 dă alte două vase: unul bitronconic, cu o singură proeminență, găurită perpendicular, pe linia pântecelui. Pasta fiind poroasă și vasul rău păstrat, în umezeală, urmele decorului pictat și incis sânt de abia vizibile.

Mai bine păstrată este jumătatea de vas-castron

Fig. 53.

(întregită) ce se vede tot în fig. 34. Decorul e din benzi în roș-cărămiziu, lustruit și alb, conturate cu linii săpate. Pe umărul vasului se înșiră un rând de proeminențe găurite perpendicular.

S'a mai găsit o parte dintr'un idol plat, topoare de piatră lustruită, silexuri, rășniți ovale, grămezi mari de chirpicu și cioburi din vase de diferite mărimi.

Horodiștea-Calu.

Una din stațiunile cele d'întăiu cunoscute în acest județ e cea de la Horodiștea, satul Calu. Și aceasta, ca și Mătăhuia-Dobreni și Tralanul de la Zănești, au putut fi ușor cunoscute, de oare ce tustrele se ruinează, mâncate de ape sau de numeroasele lutării, săpate în coaste, prăvălind zilnic un material prețios.

Horodiștea s'a săpat sistematic în 1935¹. Din pricină că stațiunea se află pe un pînten de deal între două ape, Bistrița și pârăul Calu, care au măcinat-o, straturile cu viață preistorică sînt dislocate, încălecate unul peste altul, materialul nu e bine demarcat stratigrafic.

Surpându-se stațiunea, adesea au ieșit la suprafață obiecte de mare interes științific, care s'au împrăștiat fără urmă. Dintre acestea, a slujit norocul ca unul să poată fi salvat: un cazan mare de bronz, astăzi în proprietatea Museului Național de Antichități. Vasul poartă ca ornament peste mijloc un șnur în relief. Gura, puțin răsfrântă în afară, are patru torți, din care două mici, iar celelalte mult mai mari, spre a putea fi apucate ușor cu mîna. Torțile mari sînt împodobite cu câte trei nasturi scobiți.

În stratul superior se găsește material din epoca geto-romană, ultima vrăstă a fierului. Ceramica de la suprafață este în relief, șnur și proeminențe. S'au găsit urne cinerare, de formă cilindrică (fig. 35), cești conice câte cu o singură toartă, care prînde gura de fundul vasului, care de sigur va fi fost întrebuințat pentru cult. Printre vasele lucrate

Fig. 54.

cu mîna sînt și un fel de ulcele-miniaturi.

Ceramica lucrată la roată e din pastă cenușie. Decorul, departe de frumuseța ce o găsim în ceramica pictată, este înfățișat în această epocă a fierului, în la Tène, prin benzi de linii săpate, șer-

puite sau în unghiuri, făcute la roată cu un instrument dințat. Alte vase sînt împodobite cu grupe de linii lustruite. Mai rar se găsesc cioburi decorate cu linii de culoare roșie.

Torțile sînt bine dezvoltate, ca și astăzi, spre a se putea apuca vasul ușor.

Fig. 36 reprezintă un castron, întregit din câteva bucăți, care poartă urmele, — părechi de găuri una în fața alteia, — unei alte întregiri,

Fig. 55.

poate chiar în gospodăria în care vasul a fost întrebuințat de nou.

Fig. 37 ni arată câteva cești de cult, din care una, cea din mijloc, a fost găsită în cazanul mare de bronz (fig. 38). Tot din această epocă s'au găsit și câteva vase-strecurători, lucrate la roată din pastă cenușie.

Ceramica pictată de stil B este destul de bogată la Horodiștea. Fig. 39 reprezintă gura unui vas mare, decorat cu negru peste fondul alb.

Fig. 40 dă trei cioburi cu decorul caracteristic pentru stilul B. Peste fondul-roz gălbui s'a pus desemnul în brun, lustruit.

Fig. 41 arată alte două bucăți cu decor de tranziție între A și B, ca și cupa din fig. 42, cu ghirlande de linii în galben închis și benzi în brun lustruit, pe fondul roș cărămiziu. Vasul, pe umăr, poartă o mică urechiușă găurită orizontal. Fundul nu are decor.

Fig. 43 înfățișează o cupă de aceeași mărime, 10 cm., înălțime. Pe fondul roș-cărămiziu, o ghirlandă de linii gălbui împodobește zona gurii, după care se desfășoară pe pantece spirale libere, formate din benzi de aceeași culoare, spațiile fiind acoperite cu brun lustruit. Fundul, aproape sferic, împodobit în linii gălbui, formează un triunghi înscris într'un cerc. În mijlocul triunghiului, fondul roș al vasului formează un cerc.

Fig. 44 ni dă gura unui mare vas, de formă sferică, pictat în zone. Decorul constă din spirale de linii late, albe, conturate cu brun. Spațiile

¹ Săpăturile, încă inedite, s'au făcut supt conducerea d-lui profesor Radu Vulpe, materialul rezultat fiind rînduit în vitrinele 1, 2 și 3 ale Museului din Piatra.

libere sânt acoperite cu roș. Spiralele sânt libere.

Fig. 45 reprezintă un pictor, suport de vas, de formă elegantă, înalt de 44 cm. Pe fondul roz al vasului sânt desemnate spirale din câte două linii late în brun, despărțite printr'o linie supțire ce reiese din culoarea roșie a fondului. Spațiul liber e așternut cu alb. Piciorul, la marginea de sus, are obișnuitele găuri circulare.

Plastica la Horodiștea-Calu este reprezentată

Fig. 56.

printr'un număr de idoli antropomorfi, de tip plat și steatopyg, niciunul complet. S'au găsit și idoli anlmali, înfățișând taurul, simbolul bărbăției. Unii din idoli sânt pictați, alții decorați cu strlățiuni.

S'au aflat, apoi, cantități mari de oase și coarne de la diferite animale de casă și sălbatece, instrumente de os, ace de cusut, de împletit, dălți, pumnale, sule și scoici ca obiect de podoabă (fig. 46).

Nu lipsesc nici greutatele din pământ ars mărgelile și prășnele pentru fuse, confecționate din același material, apoi polisoarele, măclucile din corn de cerb, cum și un mare număr de râșniți ovale, topoare de piatră lustruită, așchii și săgeți de cremene, printre care și o lamă de obsidiană. Pe un fund de vas s'a găsit o cantitate de praf roș, care se întrebuința de sigur la decoratul obiectelor casnice, ba poate chiar al corpului, lucru obișnuit la preistorici, cari văpsiau și scheletele morților.

În stratul superior s'au găsit râșniți circulare, găurite la mijloc, făcute din lavă vulcanică, adusă aici de la mari depărtări.

Într'o vatră s'a găsit și o bucată dintr'o turtă de meiu, carbonisată: se pot observa bine boabele de meiu, în pastă. Din la Tène, avem, în Museu, din această stațiune, și obiecte de bronz: brățări, cercei și vârfuri de săgeți în trei muchi, cu aripioare. Multe obiecte, ca: vârfuri de lănci, cuie, cuțite, sânt din fier. S'au aflat și câteva obiecte de import, o oglindă romană de bronz,

cum și fragmente de amfore și vase străine, din o pastă deosebit de fină.

Un obiect ciudat (fig. 48), făcut dintr'un os cilindric, gol înăuntru și cu creștături la ambele capete, ceia ce denotă că piesa e întreagă, are pe una din fețe o serie de linii și puncte, săpate. Piesa, nu e, socot, altceva decât un început de înțelegere, prin semne grafice, al omului primitiv.

Înțelegerea prin semne grafice omul a întrebuințat-o încă din paleolitic¹, când scria pe oase de ren și până chiar nu de mult în urmă, când răbojul era cel din urmă ecou al străvechiului obicei. Întrebuințarea răbojului e îndătinată de mii de ani, nu numai în părțile noastre, dar și la strămoșii Slavilor².

Costișa.

În această comună, aproape de Buhuș, sânt mai multe locuri care păstrează interesante urme de viață preistorică, înșirate pe sprinceană terasei superioare din stânga Bistriței. Până în prezent s'a săpat în următoarele locuri:

În satul Sbereștii-de-Sus, pe Dealul Stanciului, apoi, ca la 2 km. mai la vale, pe Cetățuie și pe Piciorul Moienei, numit și Dealul Bisericii, un km. jumătate mai spre Sud-Est.

Pe Dealul Stanciului³, s'a găsit ceramică pictată stil A, cum și rari elemente din cultura precucuteniană. Fig. 49 ni arată un fragment dintr'un vas cu gura cilindrică și fundul sferic. Pe umăr,

Fig. 57.

o linie săpată înfășoară vasul, despărțind decorul din benzi liniare roșii, conturate cu brun, pe fondul alb, de cel din zona pântecului împodobită cu spirale. Pe linia incisă se vede o urechiușă lunguiață, găurită orizontal. Celelalte două bucăți pictate, din aceeași figură, ni dau frag-

¹ Déchelette, *o. c.*, vol. I, p. 235.

² Lubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, vol. II, p. 330.

³ Săpătura a fost condusă de d-na Ec. Vulpe, în 1932.

mente din gura a două vase împodobite cu frumoase spirale în roș, alb și brun. Vasele erau împodobite și pe din lăuntru.

Alte două cioburi din fig. 49 fac parte din

Printre obiectele de folos casnic găsite aici, notăm: vârfuri ascuțite din corn de căprior, lame de silex și rășniți ovale.

Săpătura făcută la *Cetățuia*, supt conducerea

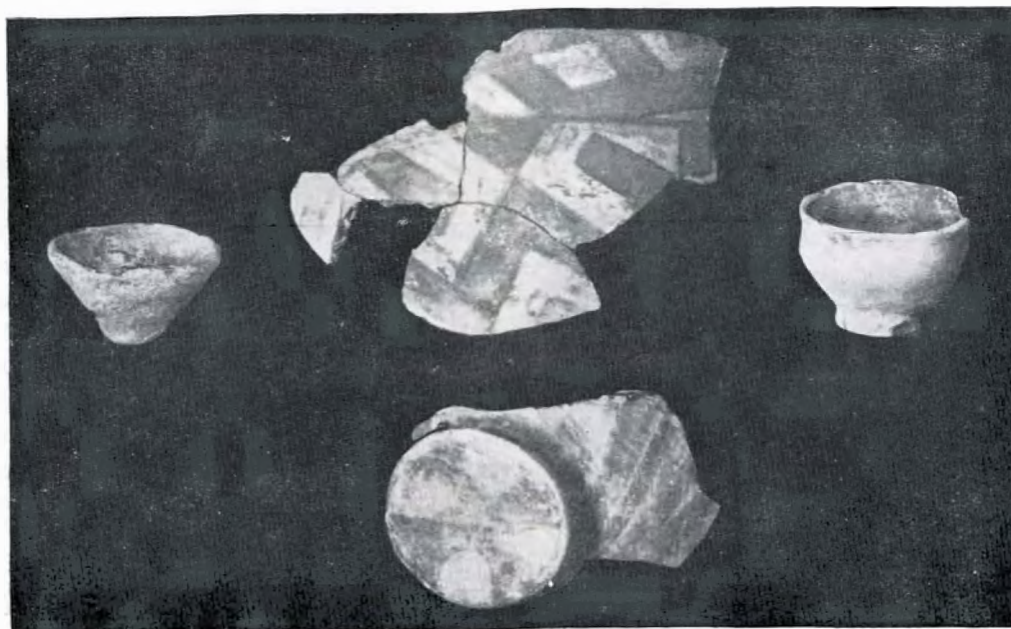

Fig. 58.

vase mai mici, decorate cu spirale săpate și caneluri, fără pictură. Nu lipsesc în această stațiune fragmente de ceramică din pastă neagră lustruită, împodobită cu linii în cenușiu-mat. S'au găsit și câteva figurine din lut ars, din care e

d-lui profesor R. Vulpe, a scos numai material din epoca bronzului, după cum se vede din fig. 50, cu o ceramică fără pictură, împodobită numai cu linii săpate și reliefuri.

Stațiunea de pe *Dealul Moienii*, săpată de d-na

Fig. 59.

vrednic de semnalat un idol masculin cu centură și mai ales un idol steatopyg, căruia-i lipsește pieptul și capul. Figurina e frumos împodobită cu striații grupate în unghiuri ascuțite, având pe pânțecă un triunghi în care se inscrie un grup de cinci ovale tăiate.

Ecaterina Vulpe, e mai bogată în material; stratul însă e răvășit din pricina lucrărilor agricole, fiind aproape de suprafața-pământului. Săpătura de aici a dat material eneolitic de toate tipurile, amestecat, neputându-se stabili o stratigrafie precisă.

Nu lipsesc cioburi din pastă cenușie cu lustru, împodobite cu proeminente și linii incise. Se găsesc și cioburi cu pictură de tip arhaic: grupe de linii săpate și colorate cu alb, încunjurând

Fig. 60.

desemnul în roș-cărămiziu lustruit, cum și caneluri largi cu linii de puncte alveolare, sau de puncte mici albe. Cea mai slab reprezentată este ceramica pictată de stil A.

Stilul B este înfățișat prin o colecție mai bogată de material. O cupă, în formă de coif suedes, are decor în spirală și linii de cruci în formă de X; fundul e împodobit cu o țesătură de linii lungi cuprinse într'un cerc. Pe fondul roștete al vasului se așterne decorul cu negru. Nu lipsesc aici rășnițele ovale, greutatea, topoarele de piatră, cușitele de cremene, obiectele de os și idoli antropomorfi și animalii. Din tot materialul acesta, o însemnătate mai mare o prezintă următoarele trei piese:

Un idol steatopyg, întreg, pictat; e singurul idol întreg și foarte bine păstrat, găsit până acum în acest județ. Corpul său e frumos modelat, are proporții, iar pânțelele visibil bombat, de sigur voit, spre a simboliza rodnicia. Dacă figurina găsită la Vidra s'a putut numi „Venus“, apoi și idolul de la Costișa (fig. 51) nu poate sta mai pe jos. Avem apoi (fig. 52) unul din rarii idoli bărbați, ușor de determinat.

O pintadera, un fel de pecete (fig. 52), cu care-și făceau acești strămoși ai noștri desene în colorii pe corp ca podoabă. În mijlocul figu-

rii 52 se vede un vas bitronconic, fără pictură, cu o proeminență găurită orizontal. Vasul are piciorul rupt.

În apropiere de stațiune se află o movilă, numită Comoara Urlatului, numire ce o găsim în una din hotarnicele lui Ștefan-cel-Mare. Astăzi se numește, în popor, simplu, Movila Urlatului.

Căciulești.

În Căciulești, vechiul sat Caucelești din veacul al XV-lea, am identificat două așezări străvechi: una la Murgucești, pe terasa mijlocie a Cracăului, și alta la Dealul Găinăriei, pe terasa superioară.

Din sondagiul făcut pe Dealul Găinăriei a rezultat material numai din epoca veche a ceramicii pictate, după cum se vede din fig. 53. Un bol înalt de 15 cm., cu lărgimea gurii de 12 cm., are fundul numai de 4 cm. O linie săpată încunjoră umărul vasului, pictat cu brun și roșiatic pe fondul alb. Parte din gura și pânțelele unei cupe mai mici ni arată același stil și decor. A treia bucată din fig. 53 dă fundul unei cupe cu o cruce în brun pe fondul alb. Un alt fragment din fundul unui vas mai mare e decorat cu linii circulare și puncte mari, negre pe fondul roș al pastei, ceea ce denotă o tran-

Fig. 61.

șițe spre stilul B. Și aici, ca și în alte stațiuni cu ceramică pictată, se păstrează tradiția torților făcute în forma unor proeminente bifurcate ca niște coarne. S'au găsit și câteva cioburi cu proeminente conice și cu decor de linii săpate.

Piciorul stâng al unui frumos idol striat (fig. 54) ni arată că meșterul preistoric făcea picioarele idolilor de tip steatopyg separat și apoi le îmbina. Fig. 55 dă partea care era lipită.

Murgucești, așezare săracă, cu material din La Tène, pastă cenușie lucrată la roată și cără-

Fig. 62.

mizle, mai grosolană, lucrată de mână, cu ornamente în șnur. Se văd și rari urme de ceramică pictată stil B, în partea de Răsărit.

Cetățuia Frumusea.

În Bodeștii Precistei-de-Jos, pe terasa supe-

bucățile, al căril interior ni-l arată fig. 56 și exteriorul fig. 57, are formă semi-sferică, înaltă de 11 cm., lărgimea gurii de 20 cm., iar fundul nu depășește 3 cm. jumătate. Pe umăr prezintă o proeminență orizontală, lată, cu o mică gaură perpendiculară la mijloc. Cele două colțuri de la extremitățile acestei urechi, lungă de 7 cm., sânt puțin prelungite. Pe fondul alb se desfășoară un decor de benzi late, conturate cu brun. Desemnul, în roșu lustruit peste alb, dă un decor de tip negativ. Un picior de vas, de aceeași tehnică și stil, înfățișează un decor în formă de cruce (fig. 58), iar gura unui bol arată un frumos desen meandric în alb, roș și brun. S'au mai găsit vase mici, miniaturi, fără decor, colți de mistreț, topoare de piatră și rășniți ovale.

Mătăhuia-Dobreni.

Pe dealul Mătăhuia din Dobreni avem o așezare cu ceramică pictată de stil B. Săpătura, făcută în 1938, sub conducerea d-lui Vladimir Dumitrescu, fost director al Muzeului Național de Antichități din București, a dat la iveală material mult, dar într-o rea stare de conservare. Tipul cel mai răspândit aici e cel al vaselor cu gura și umerii de formă cilindrică, cu fundul conic. Decorul brun, în spirale și

Fig. 63.

rioară din stânga Cracăului, se află Cetățuia cu numele de mai sus, unde câteva sondagii au putut stabili că stratul acestei stațiuni are o grosime de circa un metru și jumătate, cuprinzând o ceramică pictată de stil A, de o tehnică superioară și bine păstrată.

O cupă, din care nu s'au putut găsi toate

meandre cu derivații din aceste motive, se așterne pe fondul vaselor, făcute cu o muruială în culoarea pastei. Fig. 59, care ni înfățișează parte din materialul aflat în această stațiune și păstrat în Muzeul din Piatra, ni dă, sus, două cupe semi-sferice și una în forma unui coif, cum s'a găsit la Costișa și în alte stațiuni cu ceramică

de acest stil. Pe lângă vase s'au mai găsit și câteva bucăți de idoli umani, din cari unul împodobit cu strițiuni. Iar altul cu picioarele desfăcute și găurite jos. Mai avem de aici greutateți de formă prismatică, râșniți ovale, topoare de piatră și silexuri, din care unul e un vârf de săgeată, iar altul un fierăstrău cu multă grijă zimțuit (fig. 60).

Traianul.

Stațiunea aceasta, răspândită pe o întindere de 3-4 ha., se află în comuna Zănești, pe terasa

Fig. 64.

superioară din stânga Bistriței. Aici s'au făcut săpăturisupt conducerea d-lui Vladimir Dumitrescu, cea mai mare parte din material fiind luat pentru Muzeul Național de Antichități din București. O mică parte se găsește și în Muzeul din Piatra.

Ceramica din această stațiune este de tip B, trihrom, de tranziție, mai puțin de tip B dihrom.

Multe cioburi de vase mari pictate cu roș și alb sau cu brun și alb pe fondul de culoarea vasului. Desemnul e în benzi late de linii paralele, formând derivații de spirală, apoi zigzaguri, meandre, bucle și pastile. Vasele, cu gura largă, de tipul talgerelor, sânt pictate și pe din lăuntru. Pasta, în general, în această stațiune, este de culoare roșie bine curățită și bine arsă. Numai puține cioburi sânt din pastă gălbuie, obișnuită în stațiunile cu pictură de stil B.

Fig. 61 și fig. 62 ni dau două boluri cu corpul sferic, fundul mic, aproape rotund, și gura cilindrică. Vasele acestea, din fericire găsite întregi, păstrează tradiția din cultura de stil A, fiind pictate pe întreaga suprafață, împărțită în zone. Culoarea e alb și brun pe fond cărămiziu.

Unele vase, din care două fragmente se văd în fig. 63, sânt lucrate din o pastă brună, poroasă, în care se observă sfărâmătură din găoci de melci și scoici. Unul din aceste cioburi are ca decor o linie de năsturași în relief, restul fiind împodobit cu striături făcute cu un instrument dințat în formă de pieptene. Altul, cu

aceiași decor, are gura împodobită cu o bandă lată de puncte săpate în unghiuri ascuțite. S'au găsit și câteva cioburi de mici dimensiuni, din pastă vânăță cu lustru, decorate cu caneluri, linii de puncte săpate cu un instrument dințat și linii de alveole.

Pânțele unei mici cupe de formă sferică e pictat cu roș și brun pe fondul alb, având o urechiușă găurită orizontal; e tipul cunoscut în stilul A. Mai avem de aici trei bucăți de idoli, tip steatopyg, pictați și cu găuri la picioare, o mărgică de lut și o gură dintr'un vas rudimentar fără decor, dar caracteristic prin aceea că păreții au numeroase găuri de un diametru de aproape un cm.

Dealul lui Tănase.

În comuna Mărgineni, lângă Movila Lucașului, pe locul numit Dealul lui Tănase, se găsește o bogată așezare preistorică, din care câteva sondagii au scos ceramică pictată de stil B, lucrată ca și la Traian, de care nu e departe, din pastă bine arsă și împodobită cu mult gust. Stațiunea are însă marele desavantaj că, stratul fiind prea la suprafață, materialul este răscolit și sfărâmat. Decorul constă din benzi late de linii negre pe fondul roșiatec sau gălbuie al vasului. Adesea aceste benzi de linii se întretaie, formând un fel de țesătură, alte ori formează derivații de spirală și meandre. Frecvent e și desemnul în șiruri de linii încrucișate în formă de X, cum se vede pe

Fig. 65.

bolul din fig. 64. Se găsesc și aici, ca și la Traian, cioburi din pastă neagră, poroasă, având ca podoabă proeminențe și striături, făcute cu un instrument dințat. Alte cioburi sânt decorate, în regiunea gurii, cu proeminențe bifurcate, ori cu urechiușe lungărețe, găurite orizontal. O bucată de oală, din pastă poroasă, fără decor, are găuri din distanță în distanță, mai mari ca la strecurători.

S'au mai găsit apoi multe fragmente de idoli umani, mărgelile de pământ, lame dintr'un fel de silex gălbuie, cum și foarte multe greutateți din pământ ars, din care una, de formă conică, e vâpsită cu alb și găurită perpendicular. Poate să fi servit ca pedestal pentru idoli umani, cari

au picioarele unite într'un con ascuțit. O râșniță ovală s'a găsit, având, de-asupra, piatra de pisat, cu urma vizibilă a unei îndelungate întrebuințări (fig. 65).

Două coarne de cerb sânt ascuțite, ca o daltă, iar la capătul gros, unde cornul e scobit, sânt prevăzute câte cu o gaură mică, spre a se putea prinde unealta cu un cuiu în coada de lemn. Mai păstrăm de aici câteva coarne de zimbru (fig. 65), multe oase de bou, cal, cerb, colți de mistreț și arșice de toate mărimile, care abundă aici¹.

Grosimea stratului de cultură scoboară, pe alocuri, până la un metru și jumătate. Stratul de arsătură și chirpiciu începe chiar de la suprafața pământului.

Borșeni.

În comuna Războieni, satul Borșeni, pe Dealul Gheșău, e o stațiune cu ceramică pictată stil B. Adâncimea stratului nu merge mai jos de 60 cm., de unde începe pământul viu. Stratul fiind la suprafață, de și foarte bogat în material, — s'ar putea strânge harabale întregi cu cioburi, — este distrus cu desăvârșire prin munca câmpului și intemperii, pricină pentru care ornamentul pictat este șters. Gura unui bol decorat plastic cu mici proeminențe și cu striături se vede din fig. 66, amintind aceiași tehnică pe care am văzut-o și în celelalte stațiuni de același stil din județ. Fig. 67 ni arată un mic idol animal, căruia meșterul

Fig. 66.

nu a fost preocupat să-i facă nici botul, nici urechile sau gura, ci numai coarnele. Muzeul din Piatra păstrează de aici o frumoasă daltă dintr'o piatră tare de culoare gălbui.

În satul Almaș, pe Dealul Hârciului, — 594 m. altitudine —, am găsit, la o adâncime de un metru, chirpiciu de case arse, un idol animal foarte naiv lucrat și multe cioburi din pastă rudimentară, cum de altfel se găsesc în toate așezările preis-

¹ Determinarea oaselor s'a făcut de d. profesor Macarovici, la Institutul de paleontologie al Universității din Iași.

torice de supt munte, la altitudini mai mari. Ceramica e din epoca pietrei lustruite.

Satul *Negrești*, vecin cu Almașul, are patru așezări preistorice, pe care le-am putut identifica până acum :

Cetățuia, la o altitudine de 600 m., într'un vârf de deal acoperit cu pădure bătrână. La 30 cm. adâncime am găsit cioburi și așchii de cremene. Ceramica nu s'a putut determina, lipsindu-i notele caracteristice.

Fig. 67.

Pe *Piciorul Crucii*, în stânga pârăului Călugăriții, la 65 cm. adâncime, am găsit cioburi strâmbate de puterea focului care a topit casele. Cioburile provin din vase rudimentare, printre care am găsit și o râșniță ovală și un topor de piatră.

Pe altă vale, în dreapta *Pârăului Bordeielor*, s'a găsit aceiași ceramică trecută prin foc. Împodobită cu proeminențe, pare a fi eneolitică.

Pe dealul *Ilieștilor* din satul Poiana Negreștilor, pe o suprafață restrânsă, la o adâncime numai de 40-50 cm., se găsesc cioburi mărunte fără decor, pământ ars, râșnițe ovale și numeroase așchii de cremene și de obsidiană, fapt ce nu s'a întâmplat în nicio altă stațiune din județ. Sânt indicii că în această localitate se mai găsesc urme de viață preistorică și pe alte dealuri, afară de cele de mai sus.

De sigur că e vorba de niște așezări mici și de scurtă durată, ale unor oameni săraci de munte, după cum se găsesc și în alte părți ale județului: Bâta Doamnei, dealul Osoiului și dealul Blancului din Mastacău și dealul Osoiului din Vânătorii Neamțului, tot locuri înalte, supt munte.

În *Mastacăn*, sat răzeșesc de munte, din Câmpul-lui-Dragoș, sânt mai multe locuri cu urme preistorice: dealul Osoiului, dealul Blancului și dealul Gruului. Din sondagiile făcute s'a scos ceramică din epoca pietrei lustruite, fără decor, din pastă rudimentară, poroasă și foarte prost păstrată, din care pricină e greu de făcut o

determinare mai precisă. S'au găsit, pe lângă ceramică, bucăți de chirpiciu, rășnițe lungărețe, topoare de piatră și așchii de cremene.

În satul *Uricheni*, pe locul numit la *Rupturi*, de-asupra terasei pârăului Topolița, sânt urmele

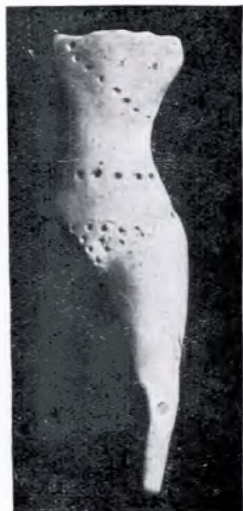

Fig. 68.

unei stațiuni cu ceramică pictată stil B. Stațiunea s'a ruinat în mare parte, surpată de pârău. Muzeul păstrează de aici un frumos idol feminin de tip steatopyg, decorat cu o linie de puncte săpate de-a curmezișul pieptului, în formă de eșarpă, cu altă linie peste pânțele și cu a treia puțin mai jos, formând un trunchiu în față. Idolului îi lipsește capul și, din picioarele larg deschise, lipsește unul. Fig. 68 reprezintă idolul în față, iar fig. 69, spatele.

În satul *Petricani*, pe locul școlii, terasa superioară a Topoliței, se găsește o așezare preistorică cu ceramică pictată stil B, și mai rar stil A: cioburi cu decor în spirală, conturat cu benzi de linii înclse și cioburi din pastă neagră cu lustru fig. 70. Se găsesc obișnuitele rășnițe ovale, topoare de piatră și așchii de silecs.

Pomelea, vechea suburbie a Târgului-Neamț, are în jurul bisericii o așezare cu ceramică pictată stil B. S'au făcut aici, în 1938, câteva sondagii supt conducerea d-lui profesor Radu Vulpe. Fig. 71 dă un frumos silex din această stațiune.

Regiunea *Ghigoieștilor*, vechiu sat răzeșesc pe șoseaua Piatra-Roman, cuprinde un grup de mai multe așezări din epoca fierului:

Pe *Dealul Ungurașului*, la zece centimetri adâncime, apar slabe urme, cioburi lucrate la roată, din pastă cenușie, caracteristice pentru epoca geto-romană.

La distanță de vre-un kilometru în vale, pe drumul spre Ghigoiești, apare, în apropierea iazului de la *Trudești*, același fel de ceramică. Sânt și cioburi cu decor incis.

În apropierea iazului *Cârliți*, unde se găsesc pe de-asupra cioburi geto-romane, două sondagii au dat slabe rezultate, negăsindu-se decât prea puține urme în pământ.

În regiunea unui alt iaz, mai la Nord, pe locul numit *Mânjești*, se găsesc cioburi de același soi, în stratul vegetal al pământului, mai rar și cioburi cu decor săpat.

Pe locul numit *Siliștea*, în partea de jos a satului, se văd urme din aceeași cultură; aici s'a găsit și o jumătate dintr'un topor de piatră foarte tare, negricioasă, artistic șlefuit și prevăzut cu o gaură.

Din cercetările făcute în această regiune se constată că, stratul acestor așezări mai noi fiind prea aproape de suprafața pământului, au fost distruse, sau, poate, așezările acestea având o scurtă durată, stratul a fost prea supt.

În satul Podoleni, pe *Dealul Teiului*, de-asupra terasei superioare de pe stânga Bistriței, la o adâncime de cincizeci de centimetri se găsesc urme din epoca bronzului, urme răspândite și mai spre Nord de *Movila Poiețele*.

Tot în Podoleni, valea Pârăului Verde, pe *Dealul Mălăiștea*, se găsesc cioburi din epoca

Fig. 69.

daco-romană, între care și un gât de amforă. În acest sat sânt și două movili: *Movila Podolenilor* sau *Movila Poiețele*, și, mai spre Nord, pe valea Pârăului Verde, *Movila Flocoasă*, unde am găsit, la oarecare adâncime, pământ ars și cioburi ce nu s'au putut încă d.termina.

În *Dușești*, aproape de biserica satului, la o adâncime numai de douăzeci de centimetri, apare un strat de arsătură amestecat cu cioburi lucrate la roată din pastă vântată și roșie. Cioburile sânt vâpsite cu roșu și unele împodobite cu linii de aceeași culoare. Stratul, — relativ sărac, — scoborâie până la nouăzeci de centimetri adâncime. Așezare geto-romană.

Fig. 70.

În satul Români, la *Râpi*, se găsește ceramică din epoca bronzului și La Tène.

Tot în această regiune, la *Goșmani*, se găsește ceramică pictată, iar la *Orbic* și pe *Cetățuia* de la Bârjoveni găsim ceramică din epoca daco-romană.

Peste Bistrița, în Borlești, sat mare și vechiu din Câmpul-lui-Dragoș, sânt mai multe locuri

dului, în țarină, se văd în pământ urmele unei sărăcăcioase așezări din bronz.

Urmele așezărilor preistorice din regiunea Tazlăului prezintă același caracter sărăcăcios. Astfel, pe *Cetățuia*, la o adâncime de treizeci de centimetri, se dă de pământ ars și de cioburi din epoca ceramicii pictate.

Pe *Dealul Fluturelui*, făcându-se săpături pentru construcția unui drum, s'a dat de un strat de arsătură și cioburi, rășnițe ovale și silexuri. Lucrătorii au găsit între alte obiecte și un topor de bronz, tip *à douille*, cu o lungime de optzeci și cinci milimetri, cu îmbucătura largă de patruzeci și cinci milimetri, iar lățimea gurii de treizeci și opt milimetri.

Scobitura merge până aproape de ascuțiș, care e puțin curbat. Conturul ce-l înfățișază marginea îmbucăturii nu e în linie dreaptă, ci puțin curbat, — concav —, fiind mărgenit de două nervuri paralele. Îmbucătura n'areo bișnuita gaură pentru prinsul cozii de lemn, în cuiu; ci numai o tortiță făcută în același scop (fig. 72).

În această localitate s'a găsit și un vârf de lance din fier, lată de șase centimetri, la mijlocul tăiușului, și lungă de patruzeci și patru centimetri¹.

În satul Căndești, la *Cetățuia* și pe *Dealul Vârâriilor*, sânt așezări din La Tène, cu material interesant, aproape de suprafață.

Fig. 71.

care păstrează material din timpurile preistorice:

Pe *Dealul Mare* sânt cioburi lucrate la roată și din pastă poroasă.

Satul Nou, urme din epoca fierului, la Tène.

Pe *Dealul Cucului*, s'au găsit lame de cremene, și cioburi din epoca bronzului, cu decor plastic. Pasta neagră.

La *Ursești*, pe terasa superioară a văii Nechi-

Pe coasta Cracăului, la *Călimani*, comuna Dochia, se află o așezare din epoca ceramicii pictate, stil B, cu material de o tehnică superioară. Stratul are adâncime de un metru.

Pe *Bâtca Doamnei*, spre Vest de Piatra, se află urme dintr'o sărăcăcioasă stațiune La Tène. Așe-

¹ Amândouă aceste piese au fost dăruite Muzeului de către d. inginer silvic Verșescu, din Tazlău.

zarea pare să fi fost apărută de două-trei șanțuri, pe locul de legătură cu muntele din care acest bot de deal face parte. Majoritatea ceramicii e lucrată cu mână și împodobită cu șnur. Cioburile lucrate la roată sânt rari (fig. 73).

Fig. 72.

Pe Dealul Cozla, în marginea de Nord a orașului Piatra, a fost o interesantă așezare La Tène, care s'a distrus când s'a făcut Parcul „Nicu Albu”. De și straturile sânt complet răscolite, sondagiul făcut a dat un frumos material, din care s'a întregit o parte (fig. 74).

În ultimul timp am mai identificat, prin mici sondagii, următoarele stațiuni, în cuprinsul județului Neamț:

Locul Școlii din Girov, stațiune relativ bogată, cu ceramică pictată, stil B.

La *Brășăuți*, comuna Dumbrava Roșie, urme din epoca bronzului.

Dărmănești, lângă Piatra, pe locul Școlilor Normale, urme din epoca geto-romană.

Pe Dealul Bisericii, din Turturești, material din „Cucuteni B”, din La Tène și medieval.

În satul *Popești*, din comuna Căciulești, așezare din La Tène.

Pe Dealul Morii din Uscăți, comuna Războieni, *idem*.

La *Chirilași*, *Poieni*, aceeași comună, La Tène și medieval.

La *Pâr*, *Poieni*, ceramică pictată stil B și medieval.

La *Fagani*, satul Marginea, din Războieni, material ce pare a fi din epoca bronzului.

Pe *Cetățuia* de pe Valea Albă și la *Soci*, în apropiere, ceramică stil B și medieval.

Pe *Cetățuia Băluțeni*, din Țibucanii-de-Sus, așezare cu ceramică stil B și La Tène.

Poiana din Deal, în apropiere, același material.

Capul Dealului-Rădeni, același material și interesante urme medievale.

Pe *Islaz-Rădeni* și la *Dealul Comorii*, același material.

Pe *Movila Găunoasă* sau *Movila Cohlacului* și la *Ingărești*, comuna General Averescu, foastă *Uricheni*, urme din La Tène și medieval.

Pe *Pârâul Herlei* și pe *Pârâul Sărata* din Răucești se vădesc două așezări La Tène.

Pe Dealul *Osoiului* din Vânătorii Neamțului, pe Dealul *Brașovani* din Ghindăuani și pe Dealul *Taruța* din comuna Dragomirești sânt așezări cu ceramică „Cucuteni B”.

Pe Dealul *Mogoei* din Ghindăoani, în *Homiceni* și în *Siliștea* din Hlăpești, La Tène și medieval.

La *Lupărie* și pe Dealul *Cheșchet*, din Dragomirești, ceramică pictată, stil B.

În comuna *Grumăzești*, o stațiune neidentificată.

În *Branîște*, spre Bârjoveni, ceramică La Tène.

Poiana Mare din Bârjoveni și pe Dealul *Staniștea* din Bălușești, așezări cu ceramică stil B.

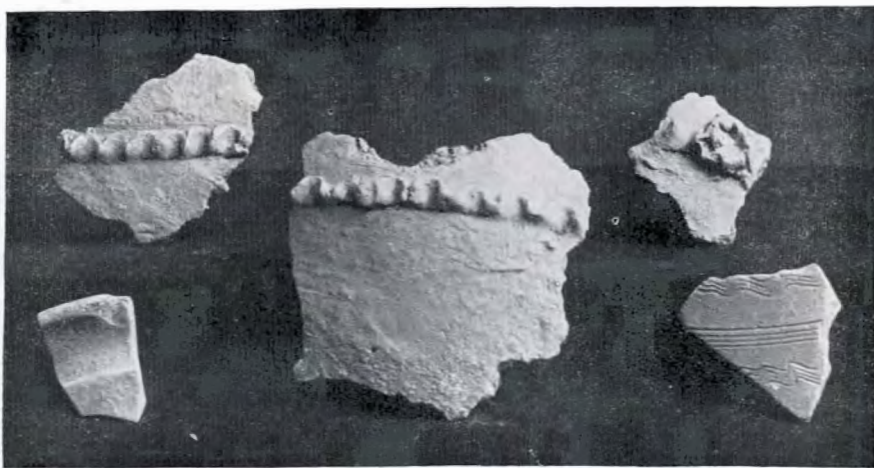

Fig. 73

În satul *Mănăstirea Bistrița* s'au găsit două interesante topoare de piatră.

Pe Dealul *Viei*, în satul Poloboc din Rădăuți, ceramică pictată stil B, și pe terasa Cracăului din *Doina*, comuna Dochia, cioburi caracteristice La Tène.

Din Țibucani, Muzeul păstrează un frumos

topor de bronz, tip „à douille“, cum și un vârf de lance din același metal¹.

Toporul are o lungime de 110 mm., imbucătura

Fig. 74.

largă de 50 mm., iar lățimea tăișului de 45 mm. E o piesă masivă, 300 gr. greutate. Scobitura în care intra coada merge numai până la jumătatea uneltei. Marginea imbucăturii e dreaptă, fiind conturată de o proeminență în formă de inel, cu o gaură mică pentru culu și cu o tortiță (fig. 75.

Pe ambele laturi se vede o podoabă formată din două nervuri paralele asemenea unui V cu vârful ascuțit spre tăiș.

Acest fel de topoare reprezintă o evoluție a topoarelor mai vechi, de bronz, care erau prevăzute câte cu două labii, sau acelora ce se prindeau în toporăște, intrând în ea ca o pană².

Lancea de la Țibucani are forma unei frunze de salcie, de o tehnică elegantă, asemănătoare tipului 2 descris în „Depositul de la Drașna-de-Jos“, de d. profesor I. Andrieșescu, în revista *Dacia*, vol. II, p. 358.

Arma are o lungime de 93 mm. și o lățime, unde ovalul e mai dezvoltat, de 30 mm. Mănunchiul în care coada se îmbuca e rupt. Ca podoabă, sulita are trei nervuri, care pleacă răsfirate din mănunchiu și se prelungesc spre vârf, apropiindu-se în unghi ascuțit (fig. 73 a).

Tot din Țibucani e și toporul de piatră, dibaciu șlefuit și bine păstrat, care se vede în fig. 73 c.

* * *

Un gospodar din Dumbrava Roșie, de lângă Piatra, mănând boii la arat în țarina satului Brășăuți, pe terasa mijlocie a Bistrișii, i se oprește

¹ Amândouă, donate Muzeului de d. V. Munteanu din Țibucani.

² I. Andrieșescu, *Asupra Epocii de Bronz în România*, p. 12.

plugul într-o coșcogeamite lespede. Socotind că dedesupt trebuie să fie o comoară, scoate, ajutat de toți ai casei sale, piatra din pământ, scoate și pe celelalte lespezi, pe care cea d'întăiu era așezată, și, desamăgit că n'a găsit comoara așteptată, strică oalele ce erau pline cu cenușă și cu bucăți de oase arse, împrăștie așchiile de cremene și sfarmă și acele de a-ramă, încercând să vadă dacă nu sânt cumva de aur. Peste noapte, alții, cari nădăduiau să fie mai norocoși, împrăștie și

ce mai rămăsese, luând cremenele pentru scăpărat. După trei ani de la întâmplare, aflând de

Fig. 75.

mormântul găsit la Brășăuți, am cules pietrele și le-am așezat la Muzeu, întocmai așa cum au fost găsite în pământ. E probabil un dolmen

din epoca bronzului. Coloarea cioburilor, din care am mai putut vedea câteva, ar adevăra această epocă.

Mormântul, după mărturiile cercetate, era așezat în direcția Nord-Sud, fiind compus din patru lespezi ce formau pereții, iar a cincea stătea

din Târgul-Ocnei. Deși stațiunea a fost distrusă prin plantarea unei vii, totuși în spațiile de pământ nelucrat se mai pot scoate lucruri de samă, ca acele două boluri și cupa de forma unui coif cu fundul plat (fig. 77). Obiecte de un deosebit interes științific, găsite în această stațiune, au fost

Fig. 76.

de-asupra, fără să acopere în întregime mormântul. Lespezile laterale au o lungime de $1\frac{1}{2}$ m. și o înălțime de aproape 60 cm. Lespezile de la fund au o dimensiune de 75 cm. pe 60 cm. Cea care formează acoperișul are o lățime de 1 m. pe 0.95.

culese prin grija d-lui dr. Iacobovici, profesor universitar, și așezate în Muzeul școlii primare de băieți no. 1, „Grigore Ghica“, din Târgul-Ocnei. Cercetări sumare științifice au fost făcute, în 1937, de d. Radu Vulpe¹.

Ciobul (fig. 78) din gura unui vas, găsit tot

Fig. 77.

Cioburile, de culoare neagră și împodobite cu săpături, erau de două-trei neamuri, ca grosime.

La o mică depărtare de acest loc se află o movilă de vre-un metru și jumătate de înaltă.

* * *

Muzeul din Piatra mai păstrează și câteva obiecte din afară de cuprinsul județului Neamț:

Câteva cioburi și vase dintr-o bogată stațiune

în această stațiune, are un desen romboidal din linii negre pe fond gălbui, asemănător în totul cu înfloriturile așa de caracteristice de pe gurile cămeșilor bărbătești în regiunea muntelui din Moldova-de-sus, Bucovina și Nordul Transilvaniei. Motivul acesta romboidal este aproape

¹ Cf. *Figurine thériomorphe, Cucuteni-B*, în revista *Ypek*.

fundamental în ornamentica populară din regiunile de mai sus și chiar în restul țării, spre deosebire de popoarele cu care ne învecinăm, unde acest motiv lipsește. Să fie aceasta o întâmplare, sau e mai curând dăinuirea unei străvechi tradiții?

Fig. 79 ni arată un topor găsit în comuna Racova, vecină cu Buhușul. Toporul, din piatră foarte dură, negricioasă, a fost rupt la muche, drept pe unde avea făcută gaura spre a i se pune coadă. Atât de mult prețuia, pentru omul primitiv, o astfel de unealtă, — de altfel artistic lucrată —, încât s'a încercat să-i poată face o altă gaură, pe care n'a terminat-o.

Un alt topor-măciucă, din același soi de piatră, modelat cu îngrijire, s'a găsit în satul Băsești, din județul Bacău. Toporul acesta se vede în figura 76-a, unde, alături, e un alt topor de formă cilindrică, întâmpinată foarte rar. Unealta aceasta, șlefuită frumos dintr'o piatră dură, vineție, a fost găsit în satul Mănăstirea Bistrița și dăruit Muzeului de d. învățător Florea.

Din satul Cristești, județul Baia, Muzeul păstrează o amforă aproape întreagă, dăruită de d. institutor Frițescu, din Târgul-Neamțului.

* * *

Urme de viață medievală se găsesc foarte adesea în pământul județului Neamț. Astfel aproape nu e țărină, care să poarte numele obișnuit în popor de „în siliște“, unde să nu se vădească aproape de suprafața pământului cioburi vechi cu smălțuri foarte bune, mai ales în galben, verde, roș și mai rar albastru.

Fig. 78.

În regiunea Războienilor, pe Valea Albă, se găsesc numeroase arme, — rămase de sigur pe urmele cunoscutei lupte dintre Stefan-cel-Mare și Turci, — lucrate din fier: vârfuri de lance, halebarde, ghiulele, pintenii și săbii de forme variate. Multe din aceste obiecte s'au irosit, transformându-se de săteni în obiecte de folos casnic, seceri, topoare și cuțite.

Muzeul din Piatra păstrează două săbii din acestea: una, curbă, lungă de optzeci și nouă de centimetri și lată de trei centimetri, fără mâner, care va fi fost din lemn. Cealaltă e dreaptă, cu capătul mânerului terminat într'un pătrat cu colțurile tăiate și fixat cu un nit bătut în mijloc, unde formează, pe amândouă fețele, câte o proeminență. Mânerul, din fier, are o lungime de

Fig. 79.

douăzeci de centimetri, sabia fiind ascuțită pe amândouă părțile. Cea mai mare parte din lamă a fost tăiată la un fierar, care a făcut din ea o seceră.

O altă spadă de fier¹ (fig. 80) are o lungime de un metru cu mânerul de douăzeci și cinci de centimetri. Lățimea e de șase centimetri, cu cinci jghiaburi de-a lungul lamei cu două tăiușuri.

Sabia aceasta, găsită în pământ la Boura-Fârțiți, sat din comuna Hangu, pe cunoscutul drum de penetrație săsească Bistrița-Tulgheș-Valea Hangului-Crăcăoani-Târgul Neamțului², este, cred, încă o dovadă a acestei influențe străine, datorită căreia au luat naștere primele noastre târguri din Moldova de supt munte, încă înainte de descălecat. Alte dovezi am de dat spre aceasta: toponimia ce dăinuiește și astăzi de-a lungul acestui străvechiu drum: Sasca, Săscuța, Dealul Sasului, Cetățuia, Cetățica, cetatea Altanul, care vor fi fost niște întărituri de lemn pentru apărarea acestui drum, întărituri din care n'a mai rămas nimic, nicio urmă. Tot în această regiune, nu cu mulți ani în urmă, s'a găsit în pământ, pe Schit, un sat din comuna Hangu, o cămașă de zale.

Fig. 81 reprezintă o cruce de bronz, găsită

¹ Se poate vedea în Muzeul școlii primare din satul Gura Hangului

² Revista *Boabe de Grâu*, n-1 3 din 1934, articolul „Cetatea Neamțului“, de preotul C. Matasă.

intr'un mormânt vechiu, cu prilejul săpăturii ce s'a făcut în jurul bisericii Sfântul Ioan din Piatra (cunoscutul monument zidit de Ștefan-cel-Mare,

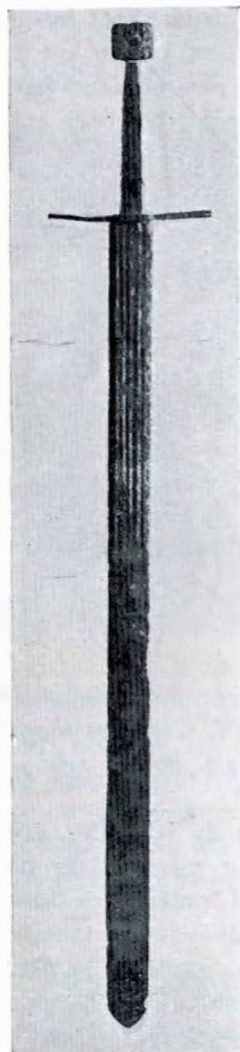

Fig. 80.

la 1498), acum mai în urmă, spre a i se consolida temelia.

Crucea este la fel cu cea găsită de d. profesor P. Nicorescu, de la Universitatea din Iași, în săpăturile din Dobrogea¹.

Crucea găsită la Piatra înfățișează doar o jumătate din ceia ce era ea odinioară, adică una din fețele care la un capăt se imbinau în balamale, care se și văd în piesa noastră, închizându-se ca o cutie, unde erau închise o parte din moaștele unui Sfânt sau o părticică din lemnul sfânt al Crucii Mântuitorului. Era deci o cruce-talisman, ce se punea în mormânt pentru ușurarea sufletului. E mai probabil, socot, că aceste cruci-relicvarii erau făcute pentru morți, iar nu

spre a fi purtate de cei vii, de oare ce în morminte se și găsesc, fiind lucrate rudimentar, turnate din bronz.

Crucea noastră are o lungime de optzeci și cinci de milimetri, cu brațul curmezis de șaiszeci și șapte de milimetri. Lățimea brațului mai lung e de nouăsprezece milimetri, a celui scurt numai de șaptesprezece milimetri. Pe brațul lung se vede chipul Maicii Domnului, iar pe capetele celor trei brațe superioare se află câte un medalion cu Sfinți, probabil Evangheliști. Lucrarea e lipsită de orice artă, de abia distingându-se imaginile.

Acest gen de cruci se fabricau în Palestina, începând de prin secolul al IV-lea, pentru pelerini, iar folosirea lor n'a durat mai târziu de acest secol al XIV-lea¹.

În județul Neamț se găsește și un număr mare de „movili“, din care până în prezent n'a fost cercetată niciuna.

Despre unele din ele vorbesc hotărnicile de prin veacul al XV-lea, cum e: Movila Găunoasă, Movila Lucașului, Movila Răbăia și Movila sau Comoara Urlatului.

O însemnătate deosebită mi se pare însă că o au cele trei grupe de movili de pe valea Ozanei, în dreptul Braniștei, de pe drumul ce duce la Mănăstirea Neamțului. Două grupe au câte șapte, iar a treia grupă e formată din vre-o patru movili. Grupele sânt aproape una de alta, iar movilele dintr'o grupă n'au o distanță mai mare de trei-patru metri între ele. În medie, înălțimea

Fig. 81.

lor nu trece de doi metri, iar diametrul bazei de zece-doisprezece metri.

¹ *Une croix-reliquaire de Dobroudja, București.*

¹ *Ibid.*

Cioburile rari, găsite la suprafață, nu pot spune nimic. Până la facerea unor sondagii, nu se poate afirma ce cuprind, sau poate vor fi un simplu fenomen natural.

CONCLUSII.

Cercetările de până astăzi în județul Neamț au dus la descoperirea a nouăzeci și patru de localități cu așezări din diferite epoci: patru din cultura pre-cucuteniană, opt cu ceramică pictată stil A, patruzeci și cinci cu ceramică stil B, șapte din bronz și treizeci și opt din epoca fierului, în general La Tène. Un număr de patru-cinci nu s'au putut determina în chip mai precis. Așezări necunoscute încă în această regiune nu pot fi mai multe decât zece-cincisprezece.

Mai toate stațiunile din A, B și din bronz sânt pe înălțimi ce variază între patru sute cincizeci și șase sute cincizeci metri, pe când, la cele din epoca fierului, douăsprezece sânt pe locuri ceva mai înalte, iar restul, așezate în vale pe lângă ape.

Așezările la Neamț sânt în genere sărace în material, afară de cele cu ceramica pictată stil A și de vre-o zece din cele cu ceramica de stil B. În multe din B, de și cu material bogat, stratul fiind la suprafață, materialul este cu totul degradat din pricina lucrărilor agricole, cum se vede la Borșeni, Dealul lui Tănase, Dealul Molnei, Dealul Brașovanului, Dealul Bolovoia și Petricani. În majoritatea așezărilor din B, ceramica e rară și rău păstrată, de oare ce pasta a fost incomplet arsă. Fiind făinoasă, decorul pictat sau incis s'a șters cu totul. În cazul acesta sânt, mai ales, stațiunile așezate imediat supt munte, pe înălțimi mai mari, între cinci și șase sute de metri. În altele, cum e cea de la Goșmani și de pe Piciorul Bordeielor, de și stratul de chirpiciu e gros, ceramica e extrem de rară.

Oamenii ceramicii pictate stil A au avut așezările limitate la un spațiu restrâns, de cel mult o jumătate de hectar; cele din stilul B sânt mult mai întinse, circumscrise, totuși, la un spațiu limitat, în afara căruia nu se mai găsesc urme de locuințe.

În epoca fierului așezările încep a se răspândi, părăsind „cetățuile”, spre a se forma primele sate, cu spații mai mari între case.

Oamenii ceramicii pictate se pare că duceau

o viață mai legată de locul pe care se așezaseră și chiar mai îndestulată, dată fiind bogăția inventariului casnic în dărâmăturile locuințelor. Stratul gros al acestor dărâmături, din epoca ceramicii de stil A, dovedește dăinuirea îndelungată pe același loc, iar simțul artistic cu care-și făuriau și împodobiau vasele, arată o rasă superioară de oameni, cu mai vechi tradiții de cultură, ale căror începuturi nu s'au născut pe locurile noastre.

Celor d'întăiu oaspeți ai acestui pământ, oamenilor ceramicii pre-cucuteniene și celor ai ceramicii stil A, puțini la număr, li-au urmat un alt val de triburi, plecat poate din același trunchiu, din același centru de civilizație, dar cu tradiții câte odată deosebite. Aceștia sânt locuitorii celor mai bine de patruzeci de așezări cu ceramica de stil B. Epoca de tranziție între A și B este reprezentată prin strat aparte numai într-o stațiune, la Tralan, iar printr'un amestec din aceste două culturi, la Horodiștea-Calu. Tranziția, deci, nu s'ar fi petrecut pe locurile noastre.

S'ar mai părea apoi că triburile ce au urmat, — în epoca bronzului și a fierului —, să locuiască acest pământ, au dus o viață mai puțin așezată decât a înaintașilor și în același timp mai simplă și mai sărăcăcioasă.

În cea ce privește așezările medievale, cu mult mai multe decât cele despre care se pomeneste în această lucrare¹, se poate face dovada, cel puțin pentru unele din ele, a legăturii lor cu epoca anterioară din La Tène. Aș putea da un exemplu spre dovadă: amestecul în unele locuri al ceramicii din La Tène cu cea medievală, și în care vasele de lut medievale au gura plată, lăjită mult în afară, purtând ca decor aceleași linii săpate, făcute la roată, în zigzag sau șerpuint. Pasta nu mai este vineție, ci roșietecă și cam nisipoasă, cum e în genere ceramica veche medievală. Săpături sistematice în aceste stațiuni, vor da fără indoială, — în această privință, — date mai precise și mai bogate.

Interesant de remarcat e și constatarea că în șase-șapte așezări medievale se observă, în împodobirea vaselor mai mici de lut, tradiția preistorică a liniilor de pătrățele săpate, făcute în pasta moale cu un instrument dințat.

¹ Un studiu mai complex al satelor medievale din județul Neamț sper să-l pot face odată cu cel al toponimiei din această regiune.

CE A FOST MOSCOPOLEA PENTRU ROMÂNI.

URME DE ARTĂ ROMÂNEȘTI IN ALBANIA.

Am trimis mai de mult d-lui N. Iorga o fotografie din pagina de titlu a manuscriptului (de 109 file) lui Cavalioti din anul 1743, descoperit de noi la Biblioteca Sf. Petru din Bitcuchi, în acest an¹. Prin ea se vede că scriitorul Cavalioti s'a născut cel puțin cu zece ani înainte de 1728. Născut deci pe la 1718, e imposibil să fi avut ca profesor la Ianina pe Eugeniu Bulgaris, care e născut la 1716, adică aproape de aceeași vârstă cu Cavalioti. Se poate să fi avut ca profesor doar pe Metodie Antracitul (după părerea noastră). Cariera didactică la Moscopole Cavalioti a început-o cu mult înaintea anului 1750. În anul 1741, când se întemeiază primul «Ἐλληνικὸν Σχολεῖον» la Moscopole, el e acum διδάσκαλος. Autografele lui, descoperite de noi de la 1936 și mai încoace, mărturisesc pe deplin părerea mea.

Inscripția tronului mitropolitan din biserica Sf. Nicolae:

Ἡ παρὼν ἑρὼς μετ' ἡμῶν ἀνέστη μετὰ τὸν ἀνέστησαν ἐκκαλοῦσθαι ἐν ἔτει 1758, ἐπιστατοῦντος τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Δυρράχίου, κυρίου Νεοφύτου, καὶ ἐπιτροπεύοντος τοῦ κυρίου Ἀθανασίου Γκόζτου, δαπάνῃ μὲν τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου, χειρὸς δὲ ἑμοῦ τοῦ Ἀντωνίου Κερκηραίου, εἰς ἐνθύμησιν αἰώνιον.

S'a făcut deci la 1758, supt Neofit de Durazzo, cu grija lui Atanase Gojdu, printr'un Corfiot. Gojdu e ruda marelui filantrop ardelean.

Cartea lui Const. H. Schenderi, «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ σύγχρονης Μοσχόπολεως», ediția din 1928, conține toate inscripțiile bisericilor, la pa-

¹ Λογικὴ Πράξις εἰς. V. Rev. Ist., VII, pp. 193-5.

ginile 45-49, precum și aceia a Sf. Prodrom (pp. 45-54), precum și, pagina 126, la capitolul «Διάφορα συμπληρωματικά».

Ca adevăr istoric, trebuie corectat Skenderi,

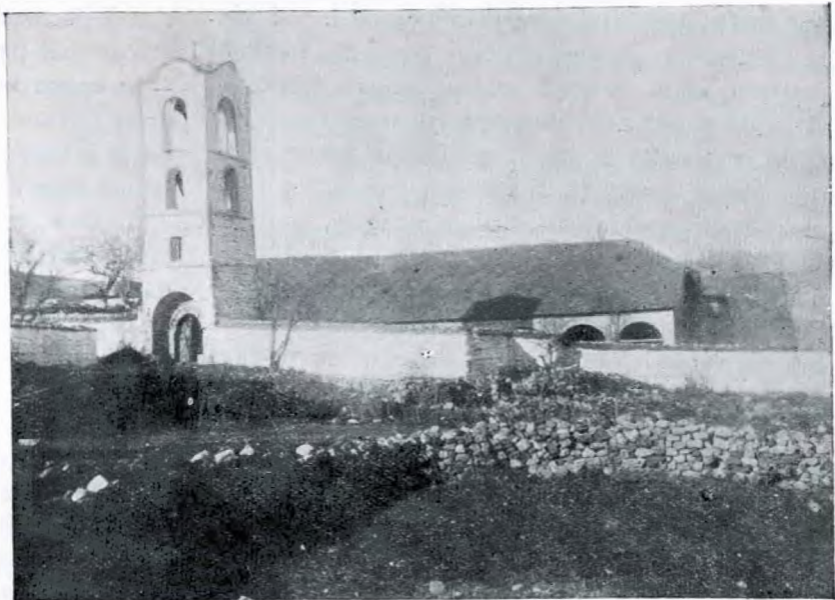

Fig. 1. — Mitropia din Moscopole (Albania) fot. D. Berciu.

el însuși Albanes moscopolean, la p. 17, unde spune că Moscopolea ar fi avut mitropolit titular: «Κατὰ τὴν αὐτὴν ἑτος σωτήριον, τοῦ πανιερωτάτου... Μητροπολίτου τῆς Ἀγιοτάτης Μητροπόλεως Μοσχόπολεως, Κορυτζᾶς καὶ Σελασφόρου, κυρίου Νικηφόρου...» etc. Originalul acestei însemnări de pe condica Prodromului (însemnare dovedită în curând de noi că e chiar autograf al lui Cavalioti), nu pomeneste cuvântul «Μοσχόπολεως», ci dă numai: «...Μητροπολίτου ... Κορυτζᾶς καὶ Σελασφόρου» (al Corcei și Selasforului¹). La ediția mai veche din

¹ Selasfor = Tvezda de azi, sat cu multe mine, la Nord de Corița.

«Ιστορία Μοσχολέως», Atena 1906, Skenderi e mai fidel în reproducerea însemnărilor. Atât Ioasaf, Moscopolean crescut la Corița (dovadă că o casă a sa proprie o dăruiește bisericii Sf. Maria de acolo la 1725, după un act de danie, care figurează tot odată și ca «Ἀρχιδὼν»), patriarh al Ohridei (1709-42), cât și Nichifor (1743-53), au luat toate inițiativele pentru întemeierile de așezăminte culturale și bisericești moscopolene la Mitropolia din Corița, unde Aromânii moscopoleni n'au lipsit niciodată de a colabora cu Albanesii noștri.

În interesul albanoromân voiui dovedi acestea prin descoperiri de multe documente, cronici, etc., găsite și aici, la Mitropolia din Corița.

Adaug, pentru a se vedea mediul din care s'au ridicat aceste lăcașuri, un statut al băcanilor din Moscopole la 1779 (din condica băcanilor, aflată la mănăstirea Prodrom, Moscopole), autograf al lui Daniil Mihail Adam Hagî, autorul dicționarului a patru limbi.

† 1779, Ἰανουαρίου 2, ρουφέτιον μπακαλίδων.
Ἐπειδὴ ὅλον τὸ σύστημα τοῦδε τοῦ παντός με τάξιν καὶ εὐρρυθμίαν διακαταδέχεται, καὶ ποτὲ δὲν ἔμπιπτει εἰς ἀμυχάνιν, διὰ τὸ ἀισχυρίωνος διοικεῖσθαι ὑπὸ τοῦ οὐρανίου καὶ τοῦ ἐπιγείου βασιλέως, διὰ ἐτοῦτο καὶ ἡμεῖς οἱ ἐκ τοῦ ρουφετίου τῶν μπακαλίδων, βλέποντες πολλὰ ἀτοπα, ὅπου γίνονται εἰς τὸ ἡμέτερον

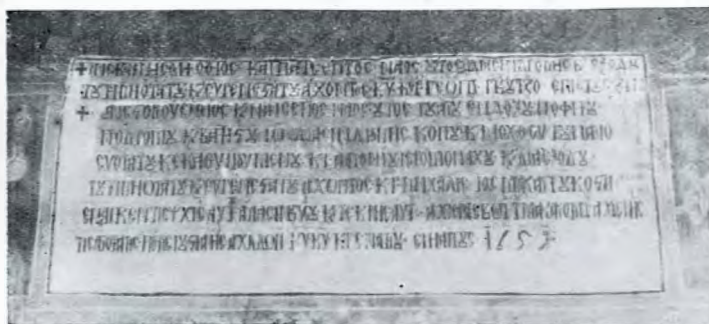

Fig. 3. — Μαναστήρεα Σφ. Προδρόμου. Ἰνσκριπτιὰ ἐκ τῆς ἐντροῦς, φὼτ. Δ. Βερκιού.

ρουφέτιον, μετὰ τὸ νὰ ἔλειψεν ἡ τάξις καὶ ἡ ἀρμονία, εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ἀπάντων ἡ πρὸς ἀλλήλους ἐδῶ, τῶρα ὅπου ἔχομεν, διὰ τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου, ἀκρὰν ἐλευθερίαν καὶ μεγάλην ἡσυχίαν, θεσπίζομεν ὅρους τινάς, ὅπου νὰ φυλάττωνται καὶ ἀπαράλαχτα, καὶ μετὰ ἐτούτους νὰ διασιλεύῃ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀλήθεια νὰ λάμπῃ. Λοιπὸν πρῶτον θεμέλιον κτίζομεν

τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην, καὶ μετὰ ἐτούτην νὰ κατατροπώσωμεν ὅλους τοὺς ὑπερβαντίους.

Δεύτερον. Οἱ πρωτομαρτύροις νὰ τιμῶνται κατ' ἐξοχίαν, ὡς ἐν ὅποιον τοῦτοι ἀναλαμβάνουσι τὰς φροντίδας τῶν μικροτέρων· ἂν δὲ εἰς φανῇ ἀπειθής εἰς τὴν

Fig. 2. — Μαναστήρεα Σφ. Προδρόμου ἐκ τῆς Μοσκοπόλεως, φὼτ. Δ. Βερκιού.

προσταγὴν τῶν πρωτομαρτύρων, μετὰ τὴν ἀμαρτίαν τοῦ νὰ εἶναι ἔξω τοῦ ρουφετίου, ὡς ὁλέθριος καὶ ἐπιζήμιος.

Τρίτον. Ὅταν ἔρχεται ὀλίγη πραχματεία, καὶ γίνεται στενοχωρία ἀναμεταξύ μας, τότε (εἰς αὐτὸ τὸ κατὰ τὴν), διὰ νὰ μὴ γίνῃ ζημία κἀνεὶς, διορίζομεν τὸν Κώστην Μποῦσα, τὸν Εὐθύμιον Τζουμνίτικον, τὸν Ἀθανάσιον Μόσχο, τὸν Ντίνα Νάτζα, τὸν Νάστον Ῥαμπογιάνη καὶ τὸν Ντόνην Κήκα¹, νὰ κάμουν τὸ παζάρι ἐτούτοις πρῶτον, καὶ ἔτι νὰ μοιράσων ἀδελφικῶς ἐπίσης εἰς κάθε ἕναν τὴν πραχματεία ὅπου ἔτυχεν. Ἄν ὅμως ᾤθελαν εὐγὴ ἄλλος διὰ νὰ κάμῃ παζάρι, ἐτούτος τὸ τέκνον τοῦ σκότους νὰ ᾔγῃ ἀποσυναγωγίως καὶ πάντα ὀργαλμένως ἀπὸ τὸ ρουφέτιον. Πλὴν ὅταν γίνεται πλουσιοπάροχον τὸ πρᾶγμα, τότε ἔχει τὴν ἀδειαν κάθε ἕνας νὰ κάμῃ παζάρι καθὼς ἔμπορεῖ· ὅμως ἔξω ἀπὸ τὴν χώραν νὰ μὴ τολμήσῃ τινὰ νὰ εὐγὴ διὰ νὰ κατερίσῃ πραχματεῖαν, ἀλλὰ νὰ σταθῇ ἕως νὰ ξεφορτωθῇ εἰς τὸ μετάνην, ὡς τότε ἀκολούτως δύναται λάβεῖ.

Τέταρτον. Τὰ ἐργαστήρια τῶν συντρόφων, ἡγοῦν τῶν συμπατριωτῶν ἡμῶν, νὰ παζαρόνουνται ἐμπροσθεν τοῦ ρουφετίου, διὰ νὰ μὴ ἀδικεῖται κανένα μέρος,

¹ Documentul dă nume evident românesc, între acești băcani: Costea Busa, Eltimie Țumiticiu Dina Nața, poate Nastu Raboiani, dacă nu și Anton Ghica. — N. Iorga.

καί, ἂν φανῇ ἀπειθής ὁ νοικιασμένος εἰς τὸν αὐθέν-
την τοῦ ἐργαστηρίου, ἢ ἤθελε τοῦ κάμινι κάμιναν

τιμημένους ἀνθρώπους ὅπου περνοῦν διὰ τῆς ἀγορᾶς,
νὰ δαρθῇ εἰς τὴν ψάλακα¹ μέσα εἰς τὸ παζάρι καὶ
ἔτσι νὰ σωφρονισθῇ.

Ἐννατον. Ὅταν οἱ πρωτομα-
τωρες κράξουν τοὺς μικροὺς διὰ
καμιναν ὑπόθεσιν, νὰ ἀφίσουν κάθε
ὕπηρεσίαν τους, καὶ νὰ τοὺς ἀκολου-
θήσουν, ὁμοίως καί, ὅταν ἀποθάνῃ
κἀνέννας ἀδελφός μας, ὅλοι νὰ εὐρεθοῦν
εἰς τὸν ἐνταφιασμόν του.

Δέκατον. Ἀνίσως εὐρεθῇ κἀνέννας
ὅπου νὰ κάμῃ συντροφίαν μὲ Τοῦρκον,
κᾶντε διὰ ὀψάρια ἀλατομένα, κᾶντε
διὰ ψασούλι, κᾶντε διὰ ἄλλο τι, νὰ
εἶναι ἔξω τοῦ βουφέτιου.

Ἐνδέκατον. Ταῖς Κυριακαῖς τὰ
ἐργαστήρια νὰ ᾔναι σφαλισμένα, ὅμως
ἀδειαν ἔχει νὰ σταθῇ ἔξω ἀπὸ τὴν
θύραν, καί, ἂν γυρεῦει κἀνέννας τί-
ποτε πρᾶγμα, ἄς τὸν δώσῃ. Ὅμοίως
ἐκεῖνος ὅπου ἔχει ἐργαστήριον, δὲν
ἔχει θέλημα τὰ θάλλῃ τὸ πρᾶγμά
του εἰς τόπον ξένον, καὶ τὸ τυρῇ
καὶ τὸ θούτυρον, ὅταν τὸ φέρουν οἱ
τζουμπανπάσιδες², νὰ μὴ τολμήσῃ τις νὰ εὐγῇ ἔξω
ἀπὸ τὴν χώραν, διὰ νὰ τὰ πάρῃ, ἀλλὰ νὰ ὑπάγῃ εἰς

ἀταξίαν, νὰ ἔχῃ νὰ εὐγῇ μὲ τὴν ἀμαρτίαν του.

Πέμπτον. Ὅταν ἔχῃ τινὰς χρεῖαν διὰ χουσιεκαί-
ρην, πρῶτον νὰ τοῦ στοιχήσῃ ἐμπροστὰ
εἰς τὸ βουφέτιον, καὶ ὕστερα νὰ τὸν
ἐμπάσῃ εἰς τὸ ἐργαστήριόν του· εἰ δὲ
καὶ κρύφα ἂν θὰ κάμῃ κάμιναν συμφω-
νίαν, νὰ εἶνε τὸ χουσιμέτη τοῦ θούλου
χαμμένον, καὶ νὰ μὴ πιεσθῇ εἰς τὸ
βουφέτιον. Πρὸς τοῦτοις τὰ μικρὰ παι-
διά ἔχουν τὰ κάμουν χουσιμέτη τρία
χρόνια, τὰ δὲ μεγαλῆτερα δύο μόνον
χρόνια. Ἡ πρώτη ρούγα νὰ εἶναι δέκα
γρόσια, ὕστερον δὲ καθὼς ἡμπορέσουν,
ὅμως ἀπαράττητα ἕως πέντε χρόνια,
θέλουν νὰ σταθοῦν χουσιεκαρέους.

Ἑκτον. Ἐκεῖνος ὅπου δίδῃ ἔξλη (sic)
τὸ πρᾶγμα νὰ ἔχῃ νὰ πληρώσῃ εἰς τὸν
κριτὴν τῆς Κοριτζᾶς μόνος του τὸ κατ'
ἔτος δεδόμενον καρίκ), καὶ ἔδω, εἰς
τὸν ζαμπίτην¹ τζερεματῖν².

Ἑβδομον. Ἄν τύχῃ ἓνας ἀδελφός
ποῦ ἀδικεῖται, ἢ νὰ ὑδρίζεται, ἢ νὰ
ἀτιμιάζεται, δὲν ἔχει θέλημα νὰ ὑπάγῃ
ἀλλοῦ διὰ ἐκδίκησιν, μόνον νὰ πα-
ρασταθῇ εἰς τὸ βουφέτιον, καὶ τότε
γίνεται ἡ πρέπουσα τιμωρία.

Ὅγδοον. Ἄν εὐρεθῇ τινὰς ὅπου νὰ
ὑδρίσῃ τὸν μεγαλῆτερόν του, ἢ νὰ ἀτιμάσῃ τοὺς τὸ σπῆτην τοῦτου καὶ ἔτσι νὰ κάμῃ παζάρι.

¹ Românește: zabit.

² Românește: geremea.

¹ Românește: falanga.

² Cioban-bașii români.

Fig. 4. — Biserica Sf. Nicolae din Moscopole, fot. D. Berciu.

Fig. 5. — Biserica Sf. Nicolae din Moscopole. Frescă reprezentând pe cititor in costum din țară, fot. D. Berciu.

Ἐποῦτοι γὰρ εἶναι οἱ ὄροι τοῦ βουφετίου, καὶ γὰρ
σταθούσιν αἰώνως ὅσοις ὁμῶς θέλουν μελετήσῃ γὰρ τοὺς
χαλάσσουν, γὰρ ἔχουν ἐντίδικον τὴν Ἀγίαν Τριάδα, καὶ
γὰρ θώσῃ λόγον τῷ ἀδεκάστῳ Κριτῇ ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως.

Κόστη Γκέρχα θεδαιοῖ †.

Κόστη Γιόργη Κιοπέκα θεδαιοῖ.

Κωνσταντῖνος Μιγάλη Παπαθανασίου θεδαιοῖ.

† Θύμιος Νικόλα Τζουμιτίκου θεδ.

† Ἀθανάσιος Μάτου θεδ.

† Κωνσταντῖνος Νάκι θεδ.

Τίμζα Κωνσταντῖνου θεδ.

Γιάννη Τζότζο θεδαιοῖ.

Pe lângă manuscriptul autograf al lui Cavalioti, descoperit de noi în August 1936, cu data de 1743, la mănăstirea Sf. Petru din Bitcuchi, care va trebui să înlăture ipotezele despre data nașterii lui Cavalioti și data începerii lui în cariera de διδάσκαλος în Moscopole, anul acesta (Iulie 1938) am găsit la Berat, în biblioteca Mitropoliei și bisericii Sântă-Măria, alte două autografe, legate împreună, plus un al treilea, pe care le dau:

πρῶτος, Θαρρηλιώνος 3-η ψθίνοντος... (1752, Maiu.)

Φυσικὴ πραγματεία συντεθεῖσα παρὰ τοῦ σοφοῦ-
γλωττῆρος διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου¹
Καθεδαιώτου τοῦ ἐκ Μοσχολέως καὶ παρ' αὐτοῦ
ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυ-
θείσῃ σχολῇ.

Προοίμιον.

Οὐδὲν τῶν ἐν τῷ μετὰ σώματος εἶναι ἄλλο καὶ εἶναι
καὶ λέγεσθαι ἀγαθὸν δίκαιον ἢ εἶναι ὁρθῶς etc. (Ur-
mează 116 file, cu note marginale pe ici colo,
terminând cu obișnuitul: Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα
καὶ κράτος).

Apoi șase file albe, după care începe:

Μεταφυσική. Προῖμιον.

Τὸ τῆς μεταφυσικῆς ὄνομα κατὰ τὴν τῶν πολλῶν
ἱστορίαν ἐλήφθη ἀπὸ τοῦ ταύτην μετὰ τὰ φυσικὰ
εὐρεθῆναι καὶ τούτοις προστεθῆναι...

Are în total 176 file, scriere frumoasă, asemănătoare celei de la 1743, pe care am fotografiat-o. Regret că n'am putut să o dau și pe aceasta. Că este autograf al lui Cavalioti nu mă îndoiesc. Comparându-le cu manuscrisele inedite de la Academia Română (cf. V. Papacostea, *Teodor Cavalioti*, pp. 54-7, etc.), dau aici mai jos, în traducerea română fidelă, două pasagii dintr'un articol al meu, publicat săptămâna trecută, în „Drita” din Tirana, 17 August 1938.

Deocamdată interesează studiul manuscrisului din Beratul balcanic, albano-grec, al lui Costa Berati,

¹ Până aci titlul primei pagini e scris cu roșu.

proprietatea Bibliotecii Naționale din Tirana, precum și cele patru manuscrise (după care două ale lui Cavalioti), plus un al cincilea, scris mai frumos decât celelalte, însă nu autograf, operă a lui Nicolae Cersula Zachintiotul, fără dată.

Manuscrisul cu data de 1707, fără nume de autor (căci este ruptă fila întâia), căruia i-am pus numărul 152, nu are pagină de titlu, însă cuprinde câteva pagini și desemnează asemănătoare cu manu-

Fig. 6. — Biserica Sf. Nicolae din Moscopole. Inscriptie din interior, fot. D. Berciu.

scrisul „Λογικὴ πραγματεία” al lui Cavalioti (1743, din biblioteca mănăstirii Sf. Petru din Bitcuchi).

Cel cu data de 1752 se intitulează Φυσικὴ πραγματεία, etc. După 116 file, alături de „Fisică” urmează „Metafisica”. O copie a acestui autograf al lui Cavalioti o are și Academia Română din București, care nu conține nici data. Cercetătorul le va găsi pe acestea la Berat, cu numărul 160.

Cu autograful lui Cavalioti „Λογικὴ πραγματεία” al bibliotecii de la Sf. Petru din Bitcuchi și cu

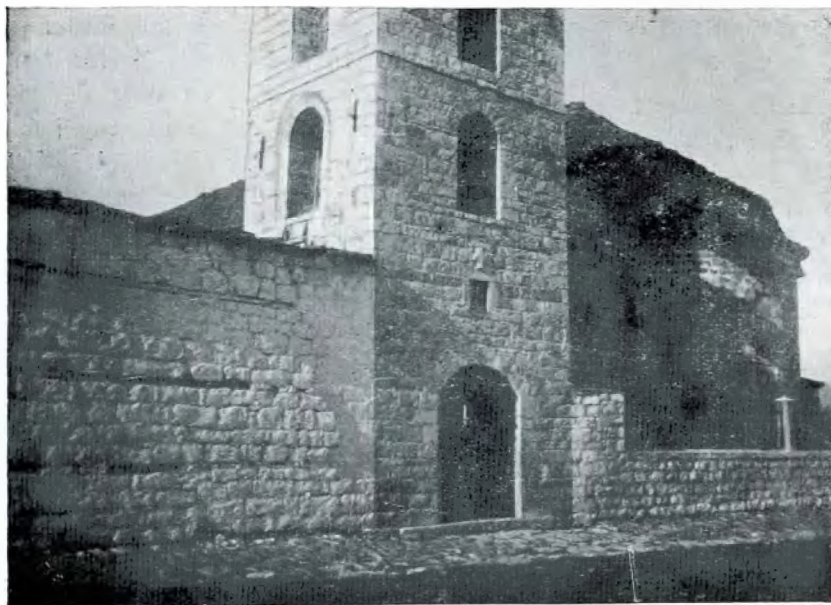

Fig. 7. – Poarta bisericii Sf. Nicolae din Moscopole: zid și turn, fot. D. Berciu.

Fig. 8. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole: arcadele, fot. D. Berciu.

Fig. 9. – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole : arcadele, fot. D. Berciu.

Fig. 10 – Biserica Sf. Nicolae din Moscopole : interior, fresce, fot. D. Berciu.

„Fisica“ și „Metafisica“ din Berat (Mitropolie), Albania posedă seria autografelor celor mai vechi, scrise în anii 1743 și 1752, pe când „Logica“

Fig. 11. — Biserica Sf. Nicolae din Moscopole : fresce, fot. D. Berciu.

Academiei din București are data de 1755, iar „Fisica“ și „Metafisica“ nu au date de loc.

Adaug o conferință la Moscopole în anul 1779, în care Cavalioti, Daniil și Teodor Hagifilipi (colleg bun al celor doi și traducător al Evangheliei în limba albanesă), precum și iconomul Constantin Berat (autorul unui mare manuscris, variat, în limba albanesă, din 1764) iau parte ca martori. După cum se știe (vedeți „Povestea unei Cărți“ de d. Victor Papacostea, p. 6), Cavalioti moare după zece ani de la această dată (1789). Cronica de mai jos e scoasă din cartea „Σύντομος Ιστορική περιγραφή της ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων“, de Alexondis, Corfù, 1868 (p. 72).

¹ Αποτελεσματικὴ Ἀπόφασις.

† Ὁ Κορυτζᾶς καὶ Μοσχόπολεως Ἰωακείμ ἐπιθεδαίοι.

† Ἡ Ταπεινότης ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος ἀποδεικτικοῦ γράμματος ὁλόν ἀποκαθίστησιν. Ἐπειδὴ γὰρ διχόνοια ἦτον ἀναμεταξύ ἡμῶν τε καὶ τοῦ ἁγίου Βελεγράδων, κυρίου Ἰωάσαφ, διὰ τὴν ἐνορίαν, ἣν οὖν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Στερμενίου μετὰ καὶ τῶν χωρίων Μαλεσέγι, Σίρ-μινι, Κούκιανι, Γοστίμα, Μουρίκιανι, καὶ εἰς ὅσα μανδρὰ καὶ χωρὰ εἶναι εἰς αὐτὴν τὴν ἐνορίαν καὶ ἐδῶθεν τοῦ Σκουμδρίου εἰς τὸ σύνορον Σπαθίας, καὶ ἐγὼ μὲν, καθ' ἃ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ ἁγίου Λυχνιδῶν, κύρ Γρηγορίου, ἐξήτουν νὰ τὴν κυ-

ρεύσω αὐτὴν τὴν ἐνορίαν, ὃ δὲ ἅγιος Βελεγράδων ὡσαύτως ἐγύρευε νὰ τὴν κυρεύσῃ, ὡς εἶχεν ἐπικρατήσῃ καὶ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πρὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ ἐπὶ τοῦ μακαρίτου θεοῦ αὐτοῦ, Μεθοδίου, καὶ τῶν λοιπῶν προκατόχων των, καὶ περὶ τοῦτου ἀναφορὰς γενομένης παρὰ τοῦ ἁγίου Βελεγράδων τῇ ἁγίᾳ τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ψῆφος γέγονε παρὰ τε τοῦ Παναγιωτάτου καὶ τῆς ἁγίας καὶ ἱερᾶς Συνόδου, ὅπως, δι' ἐξουχίας τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς καὶ τοῦ ἁγίου Πρεσπῶν καὶ Λυχνιδῶν, θεωρηθῇ ἡ πρὸς ἡμᾶς ἀλλήλους διαφορὰ αὕτη καὶ συστήσωσιν ἡμῖν τὴν εἰρηνίαν διαλλαγήν, εἴτε διὰ μαρτύρων, εἴτε ἐκ παραδόσεως. Συγκροτηθέντων ἡμῶν ἀμφοτέρων, ἡμῶν τε καὶ τοῦ ἁγίου Βελεγράδων, ἐν Μοσχόπολει καὶ Μητροπόλει τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς, κύρ Ἰωακείμ, παρόντων δὲ τοῦ ἁγίου πρῶτον Γκόρας καὶ τῶν ἐντίμων κληρικῶν τῆς Μητροπόλεως ταύτης, καὶ λογοτριβῆς οὐ σμικρᾶς γενομένης, ἐπειδὴ ἐν φρικτῷ ἐπιτιμῷ ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Βελεγράδων, κύρ Ἰωάσαφ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀναφορᾶς, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ, πρὸ τοῦ κύρ Γρηγορίου, αὐτὸς ἐκυρεύεε τὴν ἐνορίαν αὐτὴν καὶ πρὸ αὐτοῦ οἱ προκατοχοὶ τῆς ἐπαρχίας Βελεγράδων, τοῦτου χάριν καὶ ὡς κατητήθη τὴν ἐνορίαν ταύτην, καὶ ἔστω ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἐφεξῆς μέλος τῆς ἐπαρχίας Βελεγράδων, καὶ ἕκαστος ἀναπαυέσθω εἰς τὰ ἐκπαλαὶ ὅρια τῆς κατ' αὐτὸν ἐπαρχίας ἀταράχως, μένων ἐφ' ἡσυχίας ἐν ᾧ ἐκλήθη. Τοῦτου χάριν γέγονε καὶ τὸ παρὸν ἀποφαντικὸν εἰς τὴν περὶ τοῦτου θεβάζωσιν καὶ ἀσφάλειαν ἐνώπιον τοῦ τε ἁγίου Κορυτζᾶς, κύρ Ἰωακείμ, καὶ τοῦ ἁγίου

Fig. 12. — Biserica Sf. Nicolae din Moscopole : fresce, fot. D. Berciu.

πρῶτον Γκόρας, κύρ Σεραφεῖμ, καὶ τῶν παρευρεθέντων ἐντίμων κληρικῶν, ἔχων τὸ κύρος καὶ βέβαιον ἐν παντὶ τόπῳ.

αψοθ'-ψ (1779), Αὐγούστου 18'.

† Γκόρας καὶ Δυρράχίου Κωνσταντῖνος ὑποβεδαίοι.

- † Ὁ πρόφην Γκόρας Σεραφεῖμ μαρτυρεῖ.
 † Ὁ οἰκονόμος ἐν ἱερεῦσι Κωνσταντῖνος μαρτυρεῖ.
 † Ὁ ἐν ἱερεῦσι σακελλάριος Δανιήλ μαρτυρεῖ.
 † Ὁ ἱεροδιδάσκαλος πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος μαρτυρεῖ.
 Θεόδωρος Χατζή-Φιλίππιδης μαρτυρεῖ.
 Βρέτος Κωνσταντῖνου μαρτυρεῖ.

Cronici albano-moscopolene se află în Condica Mare a Mitropoliei orașului Corița-Corcea (Korça) (p. 22).

Κατὰ τὸ 1822, Ἰουνίου 19, συνέβη πυρκαϊὰ εἰς τὴν ἀγορὰν μας, ἥτις ἐκὰν ὁλόκληρος, μετ' ἐξήμιαν μεγάλην τῆς πολιτείας, καθ' ὅσον τὴν αὐτὴν ἐκείνην ἐδόμοιδα πολλοὶ τῶν ἐμπόρων εἶχον φέρῃ ὅλας τῶν τὰς πραγματείας ἀπὸ Τριέστιον καὶ Βενετίαν, πληστοὶ δὲ ἐκ τῶν Μοσχοπολιτῶν εἶχον μεταφέρειν ἐνταῦθα, ὥς εἰς ἀσφαλέστερον μέρος, ὅλα τῶν τὰ πολύτιμα πράγματα καὶ λοιπὰ, ὡς φοβούμενοι τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Τουρκαλδωνῶν, καὶ ἅπαντα ἐντὸς ὀλίγων ὥρων τῆς νυκτὸς ἔμιναν παρὰ τὸ πύρρον, χωρὶς νὰ σωθῇ τὸ μηδὲν.

Tot acolo, Ioasaf dăruiește casa sa proprie mănăstirii Sf. Maria din Corcea (1725).

Ὁ μακαριώτατος, λογιώτατος καὶ θεοπρόδελχτος Πατριάρχης τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀκριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας καὶ Πρόεδρος Κορυτζᾶς καὶ Σελασφόρου, κύριος, κύριος Ἰωάσαφ, ἀφ' ἑρῶσε τῆς ἀγίας καὶ σεβασμιωτάτης μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τὴν οἰκοδομήν τῆς οἰκίας μετὰ πάσης τῆς περιουσίας αὐτῆς, ἣν ὠκοδόμησεν ἐκ θεμελίων, ἀναλώμασιν ἰδίαις οἰκείᾳ καὶ ἐπιμελείᾳ. Ἀφ' ἑρῶσε δὲ ταύτην χάριν ψυχικῆς σωτηρίας ἑαυτοῦ, τῶν γονέων αὐτοῦ καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ. Αἰωνία ἡ μνήμη τρις.

Prin mijlocirea lui Ioasaf, Nicolae Mavrocordat trimete în fiecare an din Moldova 150 de groși pentru înființarea școlii din Corcea, la 1728:

Ὁ ὑψηλότατος, σοφώτατος καὶ θεοσεβέστατος Αὐθέντης καὶ Ἱερειῶν πάσης Οὐγγροβλαχίας, κύριος Ἰωάννης Νικόλαος Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτος, μεσιτεύσαντος τοῦ Πατριάρχου, κυρίου Ἰωάσαφ, ἀφ' ἑρῶσε διὰ χρυσοβούλλου αὐθεντικοῦ τῆ αὐτῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυτζᾶς ἑρῶσια ἑκατὸν πεντήκοντα (150) καθ' ἑκάστον ἔτος, εἰς σύστασιν σχολείου Ἑλληνικῆς Γλώσσης, χάριν ψυχικῆς σωτηρίας τῆς ἑαυτοῦ Ὑψηλότητος, τῶν γονέων καὶ τῶν τέκνων του.
 Ἐκδίδεται δὲ τὸ χρυσόβουλλον αὐτὸ παρὰ τῆς Α. Ὑψηλότητος ἐν ἔτει σωτηρίου χιλιοστῷ ἐπτακοσιοστῷ εἰκοστῷ διδῶν, Αὐγούστου 15. Αἰωνία ἡ μνήμη τρις.

Vor urma¹ mențiuni de cronici despre Moscopole și Corcea.

¹ Le vom da aiurea. — N. I.

NOTĂ. — Autorul textului de mai sus, d-l Ilie Chifățezi (Ilo Mitkë Quafëzezi) e directorul unei școli albaneze din Corița. D-sa scrie și vorbește corect românește, folosind după posibilitățile de acolo, sporite în prezent prin înjgheburile unei biblioteci la Institutul Român de la Santi Quaranta, bibliografia românească. A tradus și din literatura noastră în limba albanesă. E cel mai bun cunosător al manuscriselor aflătoare în mănăstirile, bisericile și bibliotecile din Albania, de unde a cules un foarte bogat material. Colaborarea d-sale în cadrul Institutului Român din Albania de supt

Fig. 13. — Autograf al lui Teodor Anastase Cavalioti.

conducerea d-lui profesor N. Iorga, devine cu atât mai prețioasă.

La textul d-lui Chifățezi, revăzut de d. profesor N. Iorga, am adăugat o serie de fotografii din Moscopole, cel mai de văză oraș pe vremuri din Balcani, cu o populație organizată pe bresle (v. și condicele din mănăstirea Prodrum) care s'a apropiat într-o vreme de numărul de 100.000 de suflete, cu o tipografie, o școală superioară și numeroase biserici, care conțin adevărate comori de artă, necercetate încă. Multe fresce sânt în bună stare, altele sânt însă pe cale de a dispărea,

cum este de pildă fresca din bisericuța Sf. Varvara reprezentând pe ctitorul Costache Vretu în hainele locului și ale timpului său, spre deosebire de un alt membru al aceleiași familii care apare în biserică Sf. Nicolae (fig. 5), într'un costum analog aceleia purtat de boierii ctitori de lăcașuri sfinte de la Nord de Dunăre. Bisericele din Moscopole, cruțate ca prin minune de la prăpăd și încunjurate azi de toate pățile de grămezi de ruine, arată

Fig. 14. — Institutul Român de la Santi-Quaranta (Albania).

care a fost strălucirea acestui centru românesc de odinioară. Studiarea acestor biserici cu inscripțiile, condicele, hrisoavele și bogatele lor picturi în care se resimte și o influență venită de la Nord de Dunăre, face parte din programul de activitate al institutului de la Santi Quaranta, ca și cercetarea artei bizantine și a folklorului.

NOTĂ. — Dăm mai jos textul unor inscripții din Moscopole, pe care le transcriem cu greșelile lor de ortografie.

La Prodrom (fig. 3):

† 'Ανεκαινίσθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος, διὰ σὺνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμωτάτου καὶ εὐγε-

νεστάτου ἄρχοντος κυρίου κὺρ Γεώργη Γκοῦτζο, ἐπ' ἔτους ζρμ'.

† 'Ανεστορήθη (sic) ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος, τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ 'Ιωάννου, διὰ σὺνδρομῆς, κόπου καὶ μόχθου τοῦ πανοσιωτάτου καὶ καθυγινομένου κὺρ 'Αντωνίου ἱερομονάχου καὶ διὰ ἐξόδου τοῦ τιμωτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κὺρ Μηχάλης ἱδς μακαρίτου Κόστα*, ἔναικεν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἅμα σινδύου καὶ τέκνης αὐτοῦ, ἀρχιερατέδωντος τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς ἀγιοτάτης πότις 'Ιουστινιανῆς 'Αχρίδων, κυρίου κυρίου κὺρ 'Εγνατίου, Εἰνάπου (sic) 1659.

Pe margene, mai mic:

* Καληνίκου Μοναχοῦ.

La Sf. Nicolae (fig. 5):

'Ηγάπησα, Κύριε, τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου· μὴ, Κύριε, συναπολέσῃς μετ' ἁμαρτωλῶν τὴν ψυχὴν μου.

La Sf. Nicolae (fig. 6):

'Ο θεοτερπὴς οὗτος ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νηκολάου, ἐν ἀκινήτῳ μὲν ὑδρυμένος ἔτει ἁγίο θεογενέας ἀψκά', κατὰ μῆνα 'Ιούλιον, εὐτυχῆς ἐλλήψε τέρμα κατὰ τὸ ἰθ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός, κατὰ δὲ τὸ ἀψκά' σωτήριον ἔτο εὐποτύπως διεγράφη τὸ ἄσυλον αὐτοῦ θῆμα ἀναλώμασι τῶν πέριξ σεοσέπτων (sic) χριστιανῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἐκπρεπῶς ἐξεῖκασται τὸ περιγένομενον τοῦ καθολικοῦ παντὴ πάντως διὰ χειρὸς πολυϊστορὸς τε καὶ ὀξυγράφου καλᾶμου τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου κὺρ Δαβίδ, τοῦ Σελεντζιότου, καὶ τῷ κ. ἄ. (sic) κατ' αὐτὸν ξυνορίδος(;) Κωνσταντίνου τε καὶ Χρήστου, πολυτελεῖ χαρηγία τοῦ ἐν τῇ μακαρία τῇ λήξει κυρίου κὺρ Χατζῆ Γεωργίου, ἀρχιερατεύοντος ἐν τῇ 'Αχρίδι καὶ Σελασφόρῳ τοῦ μακαριωτάτου κυρίου κὺρ 'Ιωάσαφ, ἐπὶ τῆς ἐπιτροπικῆς κηδεμονίας τοῦ κὺρ παπα Νικολάου τῆς πούσιω (sic) 'Οκτωμβρίου ὁγδόῃ ἐπὶ δεκάτῃ, κατὰ τὸ ἀψκά' ἔτος τῆς ἐν σαρκὶ Κυρίου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν οἰκονομίας.

D. Berciu,

conducătorul Institutului român din Albania.

În *Le Messenger d'Athènes* de la 28 Maiu, cineva care semnează G. L. A. reia chestia săbiei „Domnului Constantin“, reproducând și această părere a directorului Museului din Turin, unde se păstrează unul din exemplare :

„No. 3835, Turin, 22 Maiu 1911. Monsieur (autorul notiței).

Je vous envoie l'estampage demandé. Mais je ne vous cache pas que dans le catalogue du Musée il y a une note qui réfute l'opinion de (Victor) Langlois; elle dit que le propriétaire du sabre a dû être quelque prince Constantin, portant le titre de αὐθέντης, donné à tout archonte ou noble dignitaire. Le nom et la forme de l'écriture montrent qu'il s'agit d'un prince de Moldavie“.

Anonimul e contra acestei păreri. Se sprijină pe numele de Constantin, care e și al ultimului Împărat bizantin. „Forma literelor“ ar fi nepotrivită cu „vremea când Moldovlahia(!) se găsea supt dominația turcească“ și ar fi aidoma ca în inscripțiile pe marmură sau pe icoane“. Αὐθέντης s'ar explica prin aceia că Paleologul „s'a suit pe tronul Bizanțului în circumstanțe dureroase“ și „a refuzat să fie încoronat la Sfânta Sofia“, Phrantzes el însuși intitulându-l αὐθέντης καὶ Κωνσταντινός. Dacă-și dă în diplome titlul imperial, e „pentru a înălța importanța acestor favoruri“.

Sabia e însă „pentru usagiul personal“, și el „se umilește înaintea lui Dumnezeu“. Ba ea ar putea veni din vremea când Constantin era numai despot. Sabia s'ar fi vândut „cu unul din steagurile lui Mohammed al II-lea“. Și, în sfârșit, icoana Maicii Domnului e a apărătoarei Constantinopolei.

Ingeniositatea acestei argumentări nu resistă la critică. Nicio singură afirmație nu se menține. Iar cunoașterea formelor de grafie și artă în vremea Brâncoveanului îi lipsesc cu desăvârșire autorului.

Ioan N. Teștiban, *Dintr'un pridvor cu fresce* [Roman 1939].

E vorba de frescele bisericii episcopale din Roman, care sânt presintate într'o strălucită reproducere 'n colori, datorită, cum se spune cu mândrie în titlu chiar, „Secției de arte grafice a Liceului Industrial din Roman“. A se observa că, și în epoca lui Rareș, Alexandru-cel-Bun, alături de frumoasa Doamnă a lui, e presintat ca foarte bătrân, cu o lungă barbă albă. Foarte interesantă și vederea, *corespunzătoare*, a Cetății-Albe. Alături, a cetății Sucevei, cu turnurile zidurilor. În „Danțul Salomeii“, părechea regală și dregătorii sânt în costumele moldovenești ale epocii (p. 7). Cu privire la inscripțiile românești din pridvor (v. p. 35), ele arată prin aceasta chiar că nu sânt din epoca lui Rareș.

*

Alba-Iulia, Itinerarul turistic, al d-lui Const. H. Economu (Alba-Iulia 1939), va aduce, cu modesta-i presintare, mai ales în ce privește ilustrațiile, un bun serviciu. Ca observații e sigur că „Fehérvár“ e traducerea vechiului nostru Bălgrad, care trăiește încă în gura poporului, deci : „Cetate-Albă“ (p. 6). Dar *numele slav nu poate veni de la un simplu grup de populație, ci de la un Stat, și el nu poate fi decât cel așa-zis „morav“, cuprinzând și Panonia, înlocuitor al celui carolingian, de la care a împrumutat sistemul cetăților* (burguri; pentru Unguri, mai târziu, *vâr*). Deci *acel Stat a pătruns până aici, fixându-și la intrarea în Ardeal cetățuia de graniță contra invasiilor barbare*. E un element nou de introdus în istoria Românilor.

Bună partea istorică, și pentru vremea cea mai nouă. Se reproduc toate bisericile. *Ar fi fost bine să se arăte ce am moștenit și ce am adaus, deosebit*.

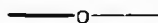
*

Din biserica unită din Făgăraș.

Pe zidul din dreapta, sus :

„Cu mila lu Dumnezeu am scris eu numele aice ca să pomenească la sta beserecă, eu, Nica, copilu den casă, care am fost ispravnic mare, m[eseț]a lunie 24, 1697“.

R É S U M É F R A N Ç A I S

PRÊTRE C. MATASĂ. — *Études sur la préhistoire du district de Neamț*. — Catalogue descriptif des trouvailles faites par l'auteur.

ÉLIE M. CHIAFAZESI. — *Ce qu'a été Moschopolis pour les Roumains. Traces d'art roumain*

en Albanie. — Description et documents concernant cet ancien centre des Roumains dans les Balkans. Note finale de M. J. Berciu.

CHRONIQUE par N. Iorga.

R E D A C Ț I A :

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 28.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :

Ediția pe hârtie chromo, Lei 120. — Ediția pe hârtie velină, Lei 90.

**PREȚUL
L E I 120**

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 3 8

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ + Vălenii-de-Munte

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, ALEXANDRU LAPEDATU, AURELIAN SACERDOȚEANU, PR. NIC. POPESCU, VICTOR G. ȘTEFĂNESCU, ARTUR VERONA, G. OPRESCU ȘI VIRGIL DRĂGHICEANU.

Secretar-Director: VICTOR BRĂTULESCU.

CUPRINSUL

TEXT:

	Pagina
N. IORGA: <i>Arta românească în Banatul Muntos</i>	147
VICTOR BRĂTULESCU: <i>Biserici din Valea Teleajenului</i>	167
<i>Cronică</i>	189
Resumat frances	192

ILUSTRAȚIUNI:

	Pagina
<i>Arta românească în Banatul Muntos.</i>	
Fig. 1. — Biserica din Capăt	145
Fig. 2. — Biserica din Capăt: vedere din față	145
Fig. 3. — Case din comuna Pecinișca	146
Fig. 4. — Casă în stil românesc în comuna Cornea	146
Fig. 5. — Sfeșnice de lemn din biserica de la Domașnia	147
Fig. 6. — Chivot din biserica de la Bolvașnița	147
Fig. 7. — Biserica din comuna Globu-Râu	147
Fig. 8. — Biserica din Mehadia	148
Fig. 9. — Biserica din Ieșelnița	148
Fig. 10. — Inscricția zugrăvită a bisericii din Iablanita	149
Fig. 11. — Icoană din biserica de la Domașnia	149
Fig. 12. — " " " " " "	150
Fig. 13. — Icoană din biserica de la Corni	150
Fig. 14. — Icoane " " " " " "	151
Fig. 15. — " " " " " " Bozovici	151
Fig. 16. — Icoană din biserica de la Pecinișca	152
Fig. 17. — " " " " " " Corni	152
Fig. 18. — Icoane din biserica de la Hugova	153
Fig. 19. — " " " " " " Ieșelnița	153
Fig. 20. — Inscricția bisericii din Bolvașnița	154
Fig. 21. — " " " " " " Corni	154
Fig. 22. — " " " " " " Oravița	154
Fig. 23. — Icoane bănățene pe strană	155
Fig. 24. — Icoană bănățeană	155
Fig. 25. — Icoană din biserica de la Bolvașnița	156
Fig. 26. — " " " " " " Bozovici	156
Fig. 27. — " " " " " " Domașnia	157
Fig. 28. — Pictură din biserica de la Oravița	157
Fig. 29. — " " " " " " Domașnia	157
Fig. 30. — Icoană din biserica de la Bolvașnița	158
Fig. 31. — Icoane din biserica de la Corni	158
Fig. 32. — Ușile împărătești din biserica de la Pleșevița	159
Fig. 33. — Ușile împărătești în biserica de la Corni	159
Fig. 34. — Biserica din Valea-Bolvașnița: cerdac de lemn pentru cor	160
Fig. 35. — Catapeteasmă de biserică bănățeană	160
Fig. 36. — Catapeteasma bisericii din Pecinișca	161
Fig. 37. — " " " " " " Corni	161
Fig. 38. — " " " " " " Ogradena-veche	162
Fig. 39. — " " " " " " Domașnia	163
Fig. 40. — " " " " " " Iablanita	163
Fig. 41. — Ușile împărătești din biserica de la Pecinișca	164
Fig. 42. — Ușile împărătești din biserica de la Bozovici	164
Fig. 43. — Catapeteasma bisericii din Oravița	165
Fig. 44. — Biserica din Pecinișca: candelă orientală	166
<i>Biserici din Valea Teleajenului.</i>	
Fig. 1. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci	167
Fig. 2. — " " " " " " Vedere din față	168
Fig. 3. — " " " " " " Fațada	168
Fig. 4. — " " " " " " Sf. Teodor Ti-	169
ron. Pictură exterioară	169
Fig. 5. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare	169
Fig. 6. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare	170
Fig. 7. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare	170
Fig. 8. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare la altar	171
Fig. 9. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Pictura exterioară	171
Fig. 10. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare	172
Fig. 11. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare	172
Fig. 12. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Raiul	173

ARTĂ ROMÂNEASCĂ ÎN BANATUL MUNTOS

DE N. IORGA.

O cercetare îndelungată, făcută zi de zi de la sat la sat, de la o biserică la altă biserică, imi

Biserica de lemn a putut să aibă ființă, ca la Capăt, în Torontal¹ (fig. 1, 2), în această parte răsăriteană munteasă, strict delimitată de natură aproape ca o țară deosebită a Banatului, numai în timpurile cât se continua aici o viață țărănească aproape autonomă, supt ocrotirea, adesea intermitentă, a prinților maghiari din Ardeal, sau, adaug, și în epoca, destul de îndelungată, în care stăpânirea turcească s'a întins asupra acestei regiuni, fără să aducă un nou fel de zidire, moscheile ele nseși trebuind să fi fost, foarte târziu, numai în centrele mari, căci Turcii nu se așezau în sate și, chiar dacă ar fi făcut-o, ei ar fi fost în număr mic și nu s'ar fi putut gândi să ridice acolo un lăcaș de închinare. Din arhitectura turcească a putut să rămână, mai mult decât dintr'o influență pe care ar fi exercitat-o Țara-Românească

Fig. 1. — Biserica din Capăt.

îngăduie să aduc înainte rezultatele care reiese din acest studiu, care poate adăugi un capitol nou la cunoașterea arhitecturii, picturii, chiar lucrului, în lemn la Români.

Nu este nicio îndoială că aici, ca și în Ardeal, cea d'întăiu formă de clădirea lăcașurilor bisericești precum și a caselor de locuință, a trebuit să fie în lemn. Această primă formă însă a dispărut, căci n'am găsit nici o singură biserică din acest material asemănător cu acela, așa de numeros, pe care-l întâlnim în Ardeal, poate și în unele părți ale Banatului, pe care nu le-am văzut, în Bucovina, unde forma este aceeași ca și la bisericile rutene din Galiția, în unele părți ale Moldovei și chiar, ca la Văleni, lângă Piatra Neamțului, ici și colo, ca la Posești, din părțile muntoase ale vechii Domnii a Țării-Românești. De lemn se păstrează numai, pe lângă masivele alcătuirii de piatră și de cărămidă (fig. 3, 4, 6), adăposturile trecătoare pe care, pentru lucrul câmpului, și le-au făcut și le păstrează Românii din aceste părți în mijlocul a ceea ce ei numesc „pământ” sau „păminte”, această locuință provisorie având în graiul ardelenesc numirea de „sălaș”.

Fig. 2. — Biserica din Capăt: vedere din față.

¹ Reproducem două vederi ale ei după broșura părintelui Caius Pascu, *Din trecutul bisericii de lemn din Capăt (jud. Timiș-Torontal)*, Timișoara 1939.

Fig. 3. – Case din comuna Pecinișca

Fig. 4. – Casă în stil românesc în comuna Cornea.

și ea influențată de stilul Turcilor otomani, acele deschideri boltite ale unor case sau și câteva pridvoare bisericesti, sprijinite, nu pe stâlpi, ci pe niște pilaștri pătrați, de un caracter destul de vulgar, pe care le găsește cineva numai ici și colo amestecate cu arhitectura obișnuită, care nu cuprinde nimic înaintea păretelui din față al lăcașului sfânt.

Elementul vechiu s'ar căuta în zădar, cu toate zvonurile care circulă une ori, în anumite părți

sânt Bufeni, adică acei oameni din pădurea cu bufnițe, ci *Frățuți* indigeni, autohtoni, se observă

Fig. 5. — Sfeșnice de lemn din biserica din Domașnia.

din Banat, cum sânt cele douăzeci și două de sate unde s'au așezat, în mai multe rânduri, de-a lungul secolului al XVIII-lea, așa-numiții Bufeni sau Țereni, veniți din Oltenia și întrebuințați la lucrul minelor, element curios și de sigur prețios, cu privire la care realitatea pe care am putut-o observa în patru centre de ale lor este fără îndoială inferioară frumoasei legende poetice pe care o răspândesc intelectualii ridicați dintre dâșii, cum a fost povestitorul de talent Damian Izverniceanu. Este adevărat că aici, de altfel și în câteva alte casuri, unde locuitorii nu

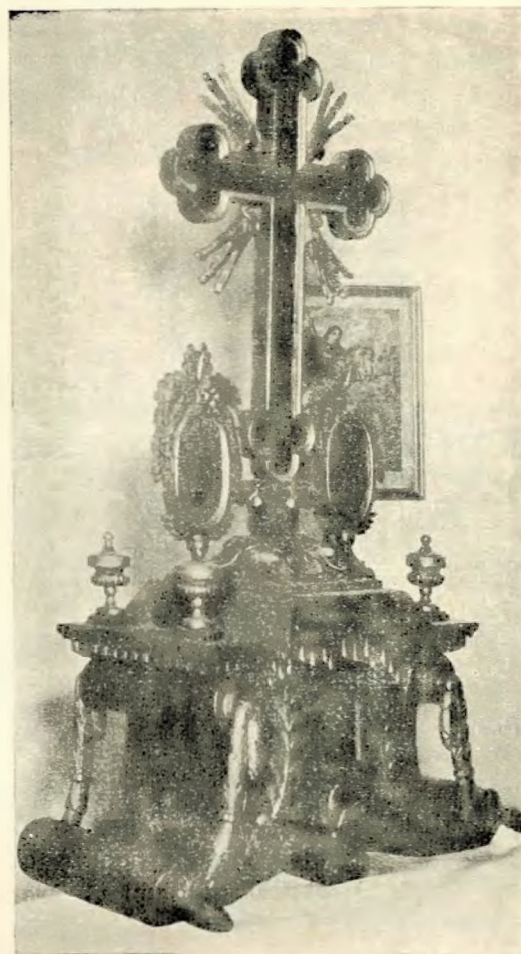

Fig. 6 — Chivot din biserica de la Bolvașnița.

câte un cerdac de lemn care se adaugă la clădirea de cărămidă. Acolo putem să recunoaștem

Fig. 7. — Biserica din comuna Globu-Rău.

o obișnuință adusă din patria cea veche pe care acești strămutați o vedeau neconținut în visul

lor, ca în cutare însemnări pe o carte bisericească în care unul, arătând că a ajuns în „Țara

— numele prefăcut de administrația austriacă s'a transmis Ungurilor —, au păstrat foarte multe ele-

Fig. 8. — Eiserica din Mehadia.

Banatului“, spune că el este din „Țara-Românească“, și că, de oare ce toți oamenii țin mai mult la vatra lor, îl doare inima pentru această moșie părăsită¹. Dar biserica Bufenilor n'are nici cel mai mic element care s'o deosebească de biserica acelor frați față de cari ei rămân și până astăzi într'o atitudine de isolare.

Casa de bărne a Bănăștenilor români, fără deosebire de origine locală, această casă mică, acoperită cu stuf sau cu coceni, este menționată și în cărți destul de târzii, cum este frumoasa descriere a acestui regluni de Leonard Böhm, la 1861.

Ici și colo am putut să fac a se fotografia locuințe de acestea mai vechi, astăzi lăsate în părăsire sau întrebuințate ca grajd, așa încât, uitându-ne prin micile ferestre pătrate, care par a fi potrivite pentru apărarea împotriva deselor năvăliri ale Turcilor pe vremea războaielor cu Austriei, în loc să descoperim o bătrână așezată la rosturile ei casnice am găsit vaca gospodărilor.

Atunci când de sus, oficial, a venit o îndrumare către noua formă de clădire țărănească, de care ne vom ocupa îndată, unii Români, ca acei din Corni, în lumea administrativă românească: Cornia,

¹ V. publicația mea, *Observații și probleme bănățene*, în *Studii și cercetări* ale Academiei Române, despre istoria acestui Banat de Răsărit.

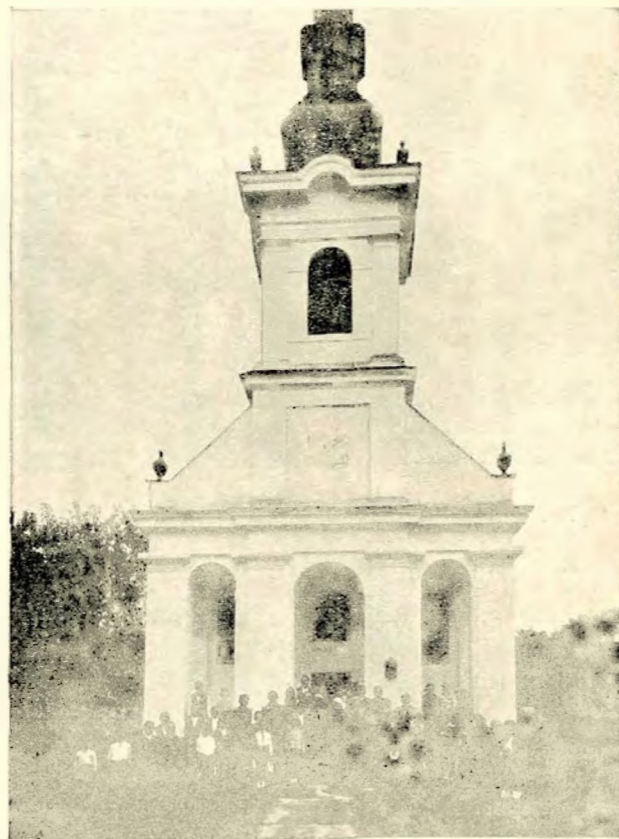

Fig. 9. — Biserica din Ieșelnița.

mente din vechea zidire neinfluențată de arhitectura rurală a Apusului. Câte una din aceste

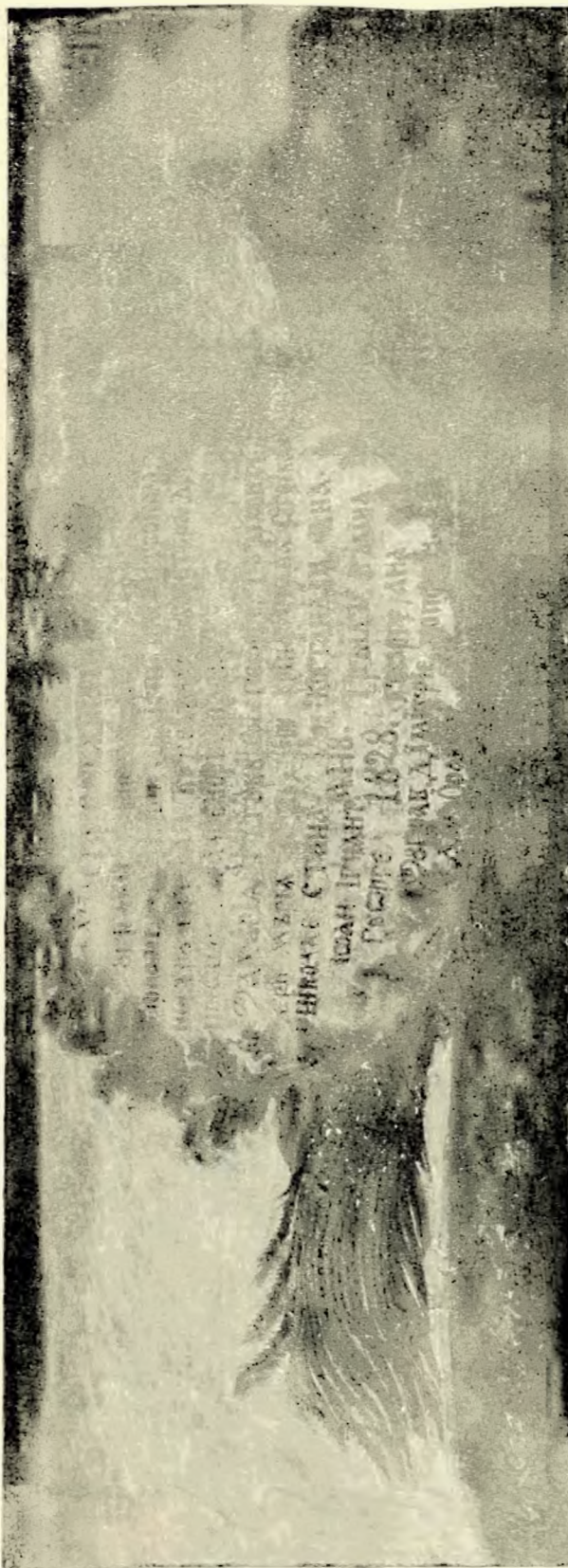

Fig. 10. - Inscriptia zugrăvită a bisericii din Iablanița.

case cu cerdac în față este alcătuită din trei odăi, din care cea din dreapta, ținută destul de curat, chiar atunci când înăuntru locuiește o biată

babă părăsită, cea din stânga fiind întrebuințată pentru păstrarea grâului, cânepel, fasolelor și pentru depunerea deosebitelor unelte de casă, la mijloc fiind vatra, al cărei fum mi s'a părut că nu se duce în întregime prin horn. Aceasta ar fi o formă de casă românească.

O alta, tot cu cerdac, nu are încăpere mijlocie, așa încât bucătăria a trebuit să se facă într-o înjghebare din curte, și intri deci de-a dreptul într'o odaie foarte mică, întrebuințată ca deposit, iar în dreapta, și pentru locuință și pentru primirea oaspeților, este o cămaruță îngrijită, pe părăzii căreia, în lipsa oricărei griji pentru răs-

Fig. 11. - Icoană din biserica de la Domașnia.

pândirea icoanelor și a tablourilor în legătură cu dinastia și cu rosturile țării, astăzi unificată, se atârnă tot felul de banale iconițe catolice, care se vând la bălciuri. În sfârșit, în gospodăria cea mare, la intrare, într'o groapă, este fabrica de țuică, prin adâncul întunec văzându-se, în vremea fabricării acestui licvid, scânteierea vechilor cazane de aramă. De jur împrejur, ca la hanurile din vechea țară liberă, se întinde coridorul, din care se intră în odaia de o orânduire mai complicată.

Asupra unor mai vechi înjghebări de lemn care au fost distruse, și în concurență cu această încercare de adaptare a vechilor amintiri cu

Fig. 12. — Icoană din biserica de la Domașnia.

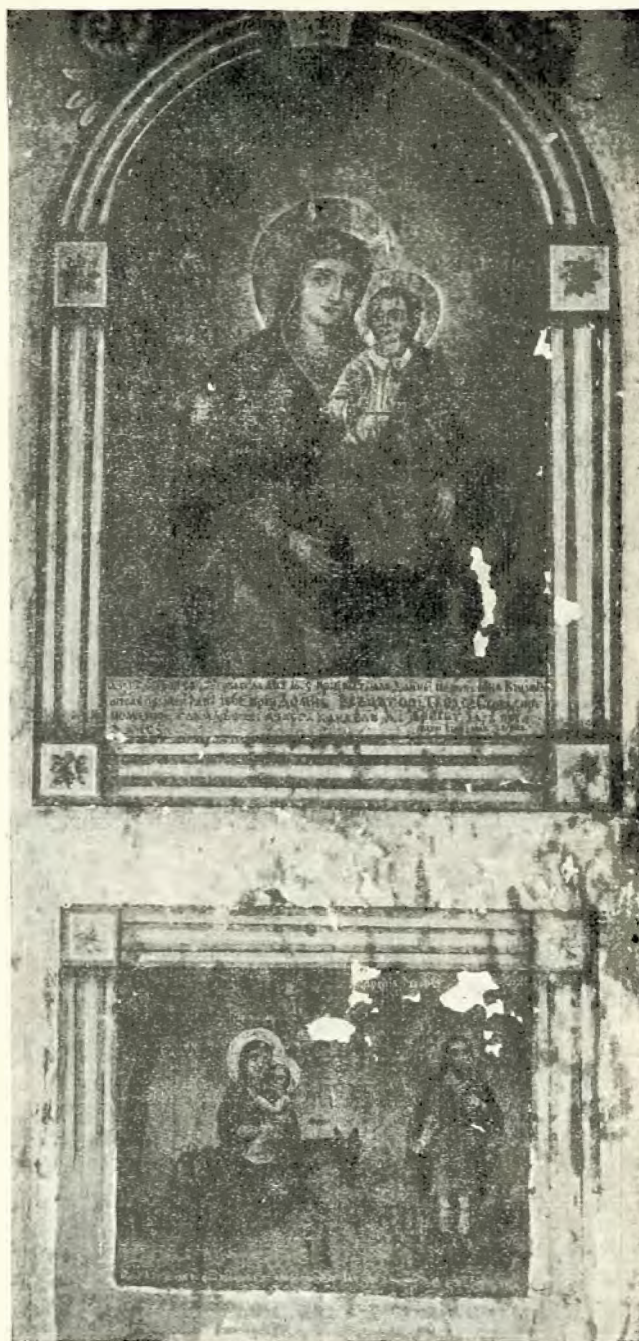

Fig. 13. — Icoană din biserica de la Corni.

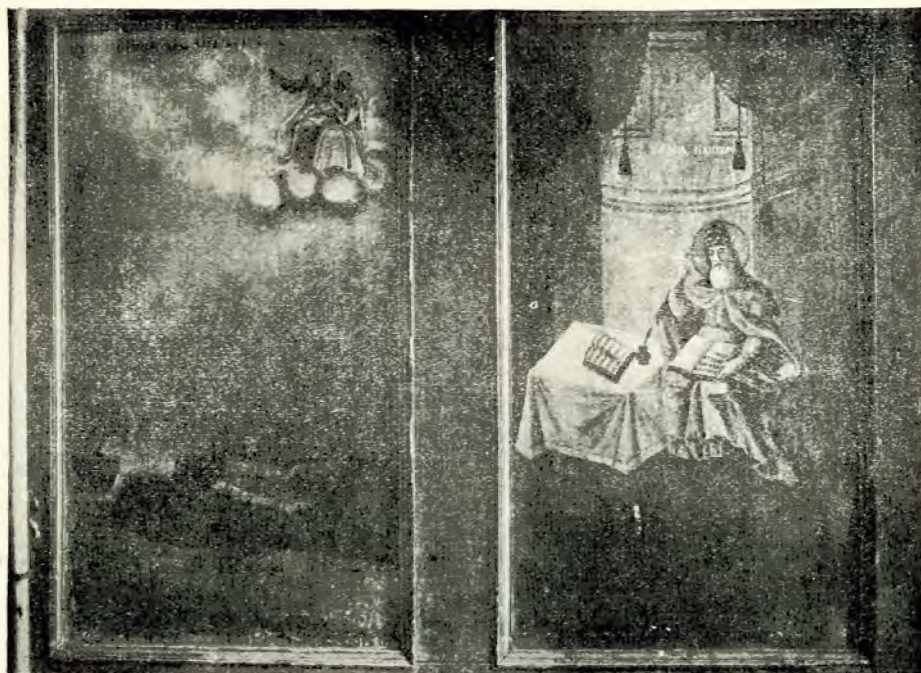

Fig. 14. — Icoane din biserica de la Corni.

Fig. 15. — Icoane din biserica de la Bozovici.

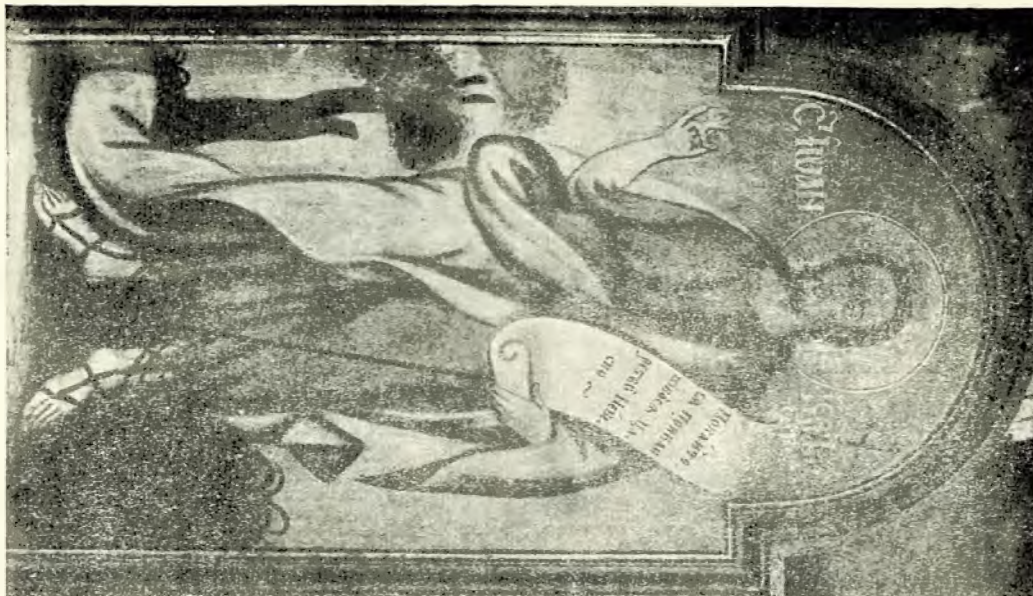

Fig. 16. — Icoană din biserică de la Pecinișca.

Fig. 17. — Icoană din biserică de la Corni.

modelul cel nou, s'a așternut prin casă ca și prin biserică stilul cel nou pe care l-a adus administrația austriacă, instalată, cum se știe, la 1718,

dosul păretelui de la Vest, în linii zugrăvite, decât în câteva mai rari casuri, ca la Bolvașnița, pentru sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Oravița, pentru

Fig. 18. — Icoane de la biserica din Plugova.

prin pacea de la Pojarevič-Passarowitz și menținută cu toată înfrângerea din războiul de la 1738-39 (fig. 7, 8, 9).

1828 (fig. 10, 20, 22), și la Corni, pentru 1862 (fig. 21)¹. Protocoalele, pe care n'am avut firește vremea să le cercetez unul câte unul, dar care vor trebui

Fig. 19. — Icoane de la biserica din Ieselnița.

În ce privește bisericile, niciuna nu poartă, după obiceiul din Țară, o inscripție. Ea nu se găsește nici săpată în piatră la intrare, nici în

studiate de o misiune de studenți, care să ia pe

¹ Citirea inscripțiilor, în studiul citat la Academia Română.

Fig. 20. — Inscriptia bisericii din Bolvașnița.

Fig. 21. — Inscriptia bisericii din Corni.

Fig. 22. — Inscriptia bisericii din Oravița.

Fig. 24. - Icoană bănăteană.

Fig. 23. - Icoane bănățene pe sira.

Fig. 25. — Icoană din biserica de la Bolvașnița.

rând deosebitele biserici, fără a copia de mai multe ori un text identic, încep prin anii 1780, fiind redactate românește și de episcopii sârbi, cari, în mare parte, ca Iosif Ioanovici Șacabent, erau cunoscători ai limbii noastre și înțiați în toate rosturile românești. De la punctul de plecare al protocolului, ici și colo păstrat în întregime, se poate ajunge neapărat la stabilirea unei date pentru întâia ridicare al lăcașului. Pe alocuri se dă însă una de caracter tradițional, precum este, într'un cas, acela de 1777.

Așa, cred că, și în ce privește casele țărănești și în ce privește bisericile, afară de rari excepții, — și, chiar atunci, s'ar putea admite ca dată anterioară numai o înjghebare primitivă, care a dispărut, — modelele au fost aduse și impuse populației și preoților numai după stabilirea unei liniști permanente în acest Banat, în momentul când Casa de Austria a renunțat să caute prin războiu întinderea graniții posesiunilor sale până departe în Balcani. Deci către sfârșitul domniei lui Iosif al II-lea, după încheierea păcii de la Siștov, și după ce doi succesori ai lui au întărit instituția, mai veche cu aproape un sfert de secol, a grăniceratului, adică a serviciului militar statornic, până la o anumită vârstă, al țăranilor rămași în satul lor și ducându-și pe alături și ocupația lor agricolă, s'a creat ca basă a întregii acestei arhitecturi, forma, obișnuită și pentru locuință și pentru biserică, în regiunile apusene, de unde venia dinastia, și în toată lumea germană, până în aceste margini ale Răsăritului.

Fig. 26. — Icoană din biserica de la Bozovici.

Este vorba deci de o casă având normele de construcție din regiunea Rinului, a Bavariei, a Suabiei, de un sistem de sat în care casele acestea sânt legate una de alta, înșirându-se odăile în lungime, fără curte în fund și, în față, numai un spațiu destul de îngust. Este, adică, nu o creație a vechilor Germani, cari trăiau cu totul în alte împrejurări, ci imprumutarea normelor care au presidat la formarea stilului galo-roman din Apus, așa cum se vede și astăzi, alături de *ferme* isolate, în tot Sudul Franciei; dar ceia ce predomină este caracterul militar. Grănicerii aceștia se găsesc așezați în fragmentele, întru totul asemenea,

originalității românești este închisă pentru totdeauna, și, din generație în generație, oamenii

Fig. 27. - Icoană din biserica de la Domașnia.

ale unei uriașe căsărmi: de alminteri, în unele însemnări de dăzii pe cărțile bisericești de la începutul secolului al XIX-lea, dându-se numele donatorului și calitatea lui în această oaste specială, se adăugia numărul pe care-l poartă el în alcătuirea ostășească a localității. În astfel de condiții, evident că nimeni n'are dreptul la originalitate. Celulele acestea stau gata pentru a se supune unor ordine, trimetându-se locuitorii la paza vre unei gherete sau altui punct de supraveghere pe linia Dunării, ori și ducându-se supt steagul împărațesc pentru a lua parte la o luptă cu dușmanul păgân de peste Dunăre. Epoca

Fig. 28. - Pictură din biserica de la Oravița.

Fig. 29. - Pictură din biserica de la Domașnia.

au pierdut obiceiul de a gândi personal, de a avea un gust al lor, afară doar de acele remi-

Fig. 30. — Icoană din biserica de la Bolvașnița.

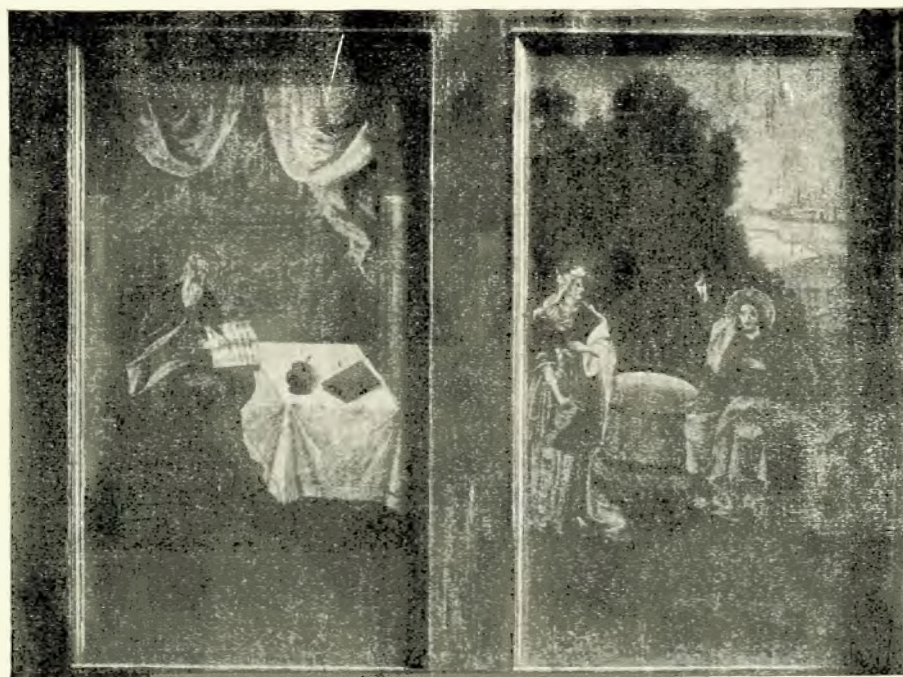

Fig. 31. — Icoane din biserica de la Corni.

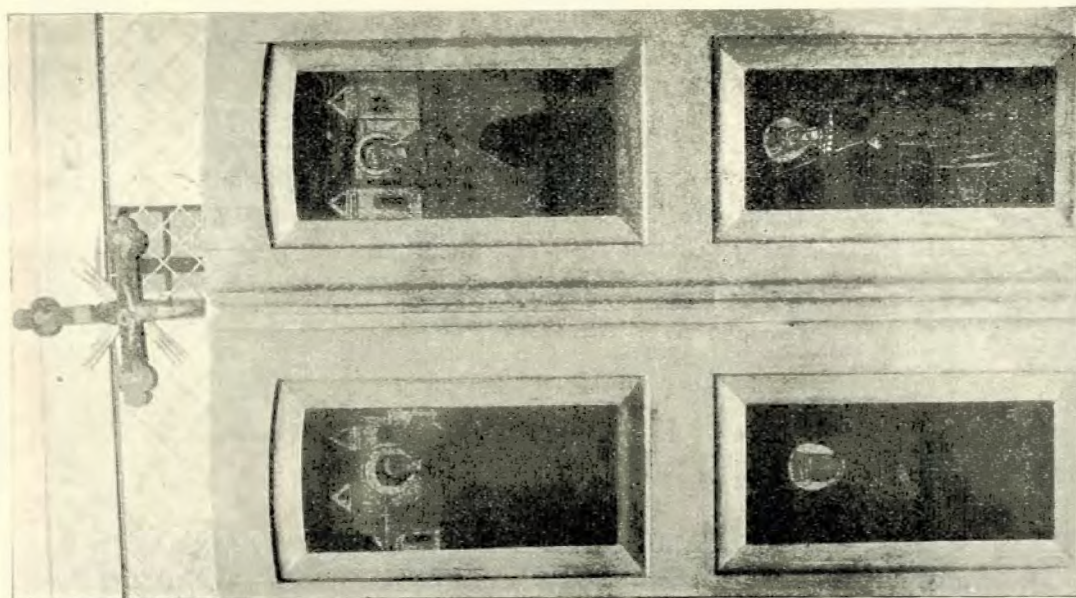

Fig. 32. – Ușile împărătești din biserica de la Pleșevita.

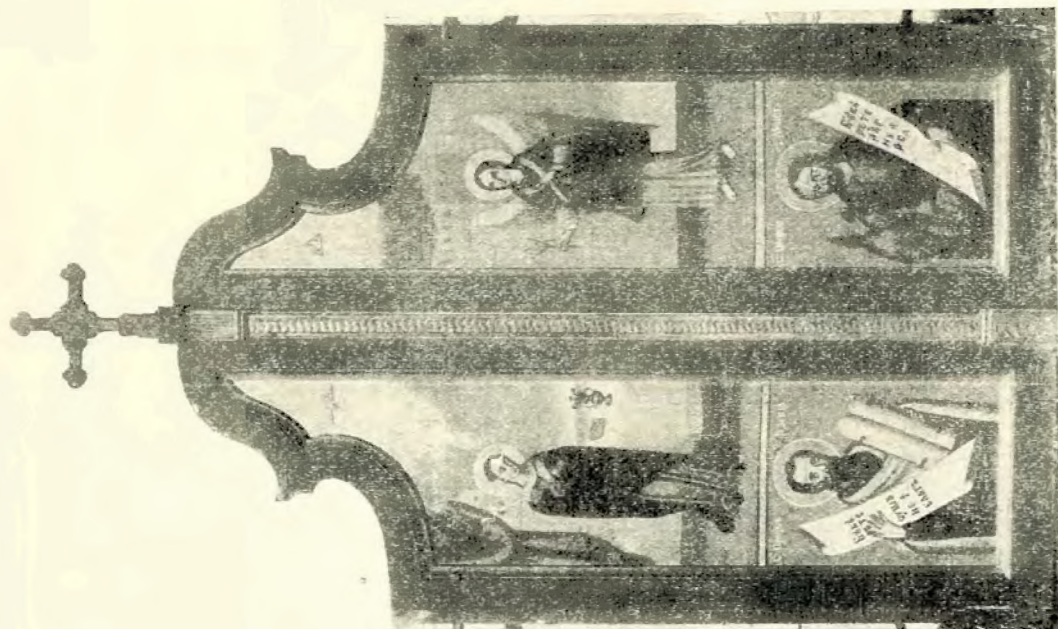

Fig. 33. – Ușile împărătești în biserica de la Corni.

niscențe, tolerate de guvern, pe care le-am semnalat la Corni. Nu este un sat, ci o stradă,

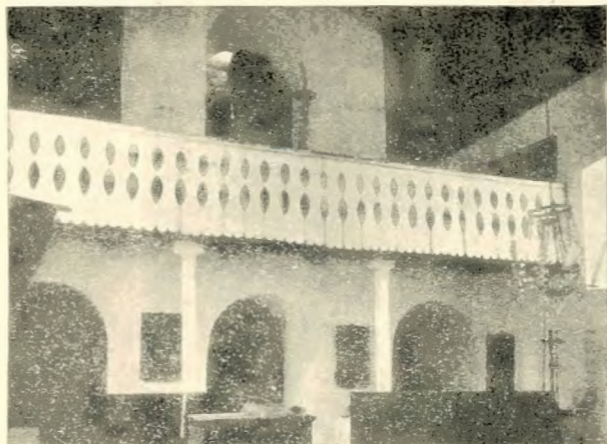

Fig. 34. — Biserica din Valea-Bolvașnița: cerdac de lemn pentru cor.

și nu este o stradă, ci este un front, gata să răspundă la apel.

Venind la biserică, aici ca și în Bucovina, s'a introdus, aproape la aceeași epocă, forma *bisericii*

lităresc, ea însăși lipită de această singură încăpere a lăcașului. Zic: singură încăpere, fiindcă aici nu poate fi vorba de un adevărat pronaos, despărțit prin coloane sau printr'un zid, ci construcția are o singură întindere, de și o ușă în față este deschisă pentru femei, bărbajii intrând pe altă ușă, în dreapta, pentru ca, deci, cele două sexuri să fie separate disciplinat între dănele.

Fără îndoială că poporul românesc a avut de la cei mai depărtați strămoși ai săi în epoca preistorică un canon al frumuseții în ceea ce privește construcția. Dar închipuirea lui creatoare s'a manifestat cu mult mai mult în ce privește pictura și în general artele decorative.

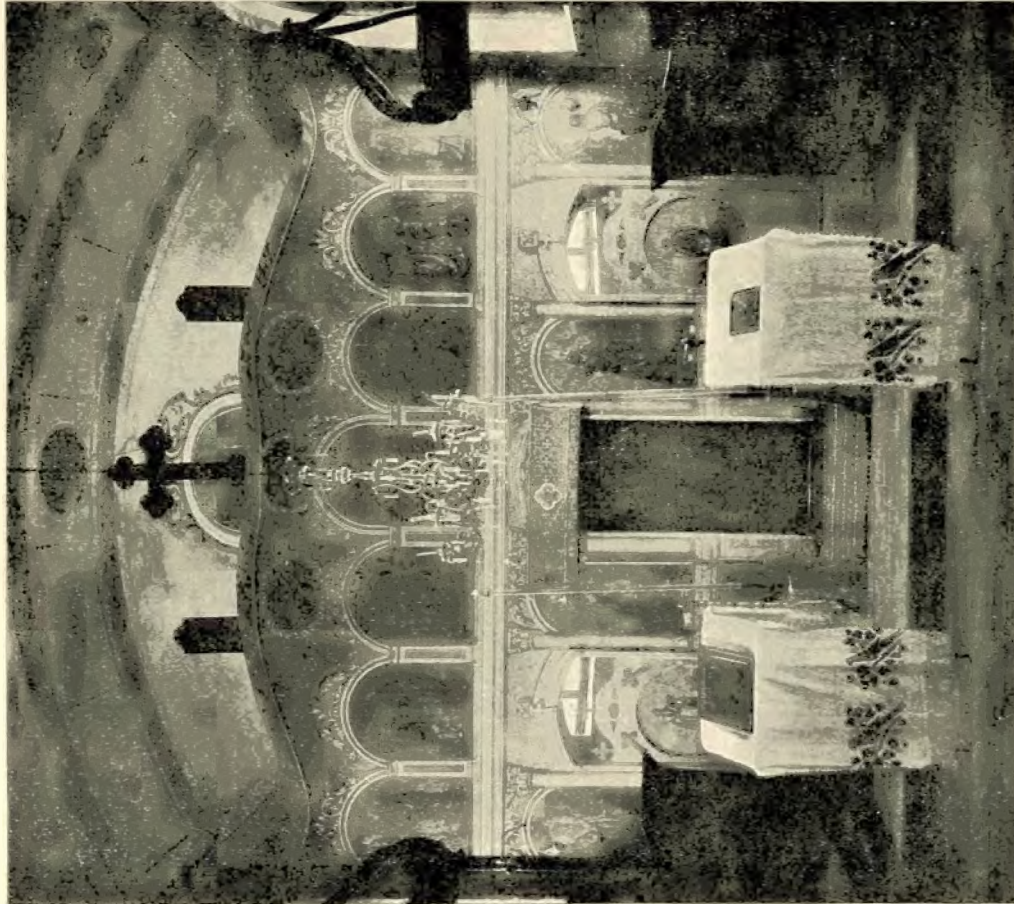
Aici, un trecut, care, ieri, a fost suprimat prin ordin, se păstrează și până acum, de și nu în aceeași măsură pretutindeni. Această conservare a vechilor și bunelor datine nu privește însă casa țărănească. Firește nu poate fi vorba de zugrăvirea pereților înăuntru ca în afară, dar în țara liberă femeile au urmărit cu cea mai mare atenție sculptura în piatră a bisericilor pentru a încerca să reproducă aceleași motive, stilisându-le, pe

Fig. 35. — Catapeteasmă de biserică bănățeană

dreptunghiulare, fără sinuri la dreapta și stânga, fără rotunjirea altarului, lipsită de turnulețul de de-asupra naosului și având clopotnița impunătoare, care se vede de departe ca un steag mi-

păreții umilelor locuințe ale satului. Numai de câteva ori, în două sau trei locuri din Banat, am putut observa astfel de ornamente de stuc de caracter linear. Sculptura în lemn se reduce la

Bul. Com. Mon. Ist. — Fasc. 96, 1928.

Fig. 36. — Catapeteasma bisericii din Pecinișca.

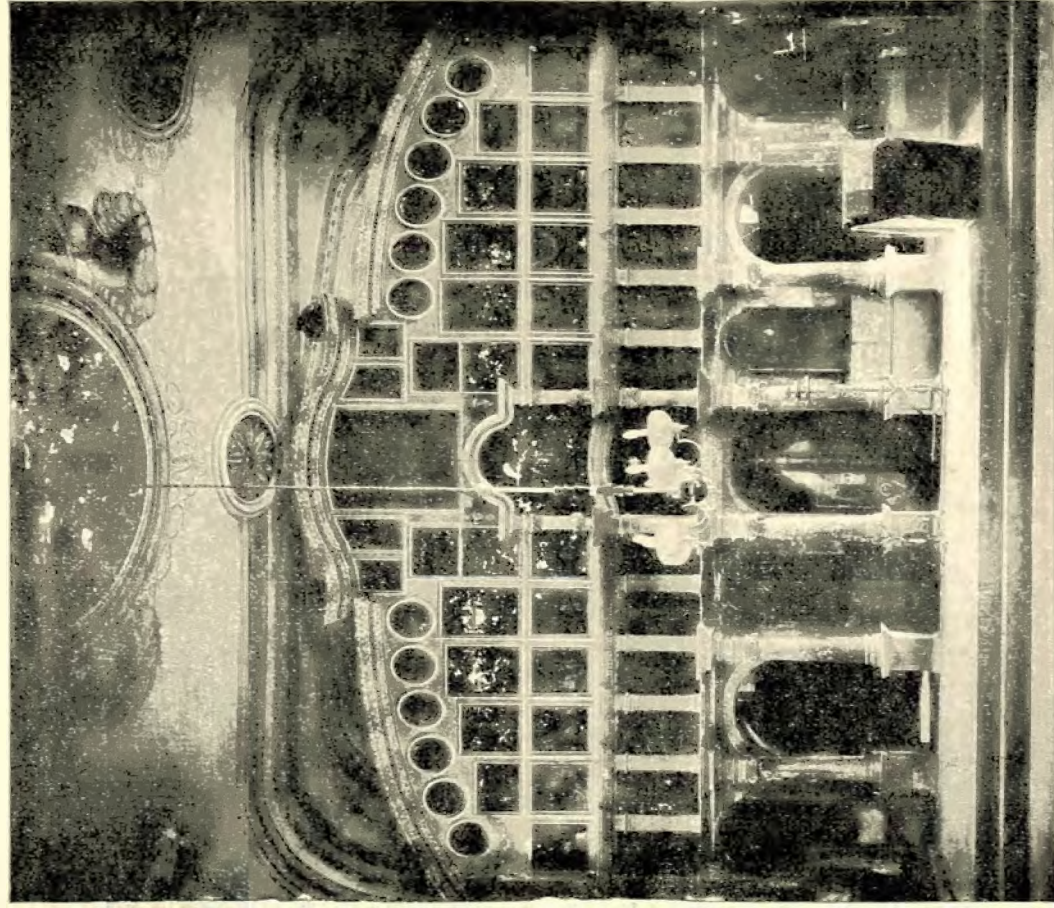

Fig. 37. — Catapetasma bisericii din Corni.

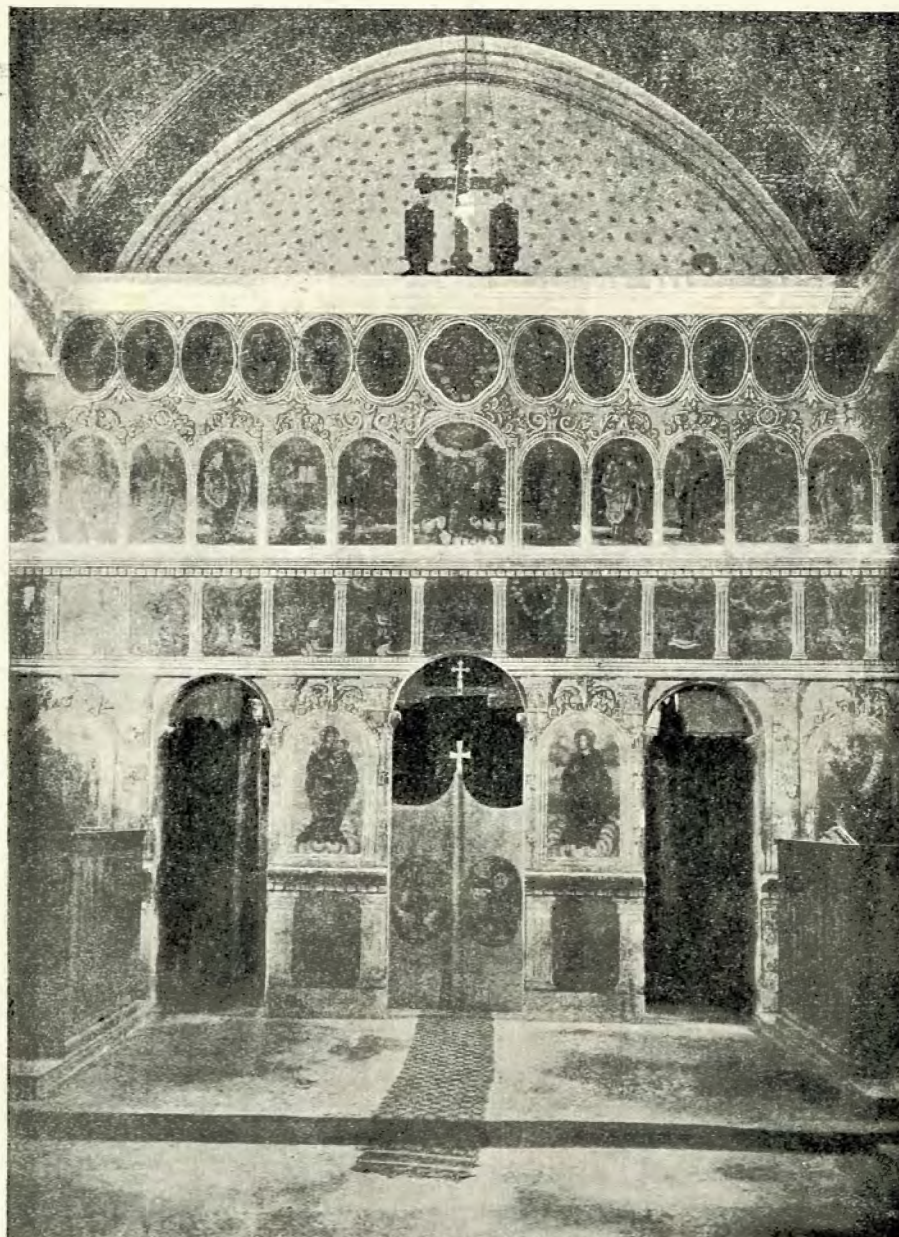

Fig. 38. — Catapereasma bisericii din Ogradena Veche.

cutare cerdac de cor, lucrat așa cum până astăzi din Caransebeș și pomeniți în „Monitorul Oficial”,
sânt deprinși țărani noștri a lucra ulucele lor a fost o școală de zugrăvi în această regiune,

Fig. 39. — Catapeteasma bisericii din Domașnia.

(fig. 33). Nicăiri săpătura lemnului n'a fost întrebunțată pentru capiteluri de coloană. pornind de la acel diacon Vasile, venit din Tismana, a cărui viață și moștenire o arăt în publi-

Fig. 40. — Catapeteasma bisericii din Iabłanița.

Este însă un domeniu de mai îndelungă păstrare a tradiției. Până la introducerea neinteligentă a pictorilor brevetați, recomandați de Consistoriul cația, paralelă cu aceasta, din *Studii și cercetări* ale Academiei Române. E adevărat că n'am întâlnit încăltri o dată anterioară secolului al XIX-lea, așa

Fig. 41. — Ușile împărătești din biserica de la Pecinișca.

Fig. 42. — Ușile împărătești din biserica de la Bozovici.

Fig. 43. – Catapeteasma bisericii din Oravița.

incât nu se poate spune în ce fel erau împodobiți acești păreți și cum se preslta catapeteasma, cu

Fig. 44. — Biserica din Pecinișca: candelă orientală.

tot ceia ce neapărat trebuie să figureze pe dânsa. În treacăt observ că unele din aceste catapetesme

(fig. 34 și urm.), și nu numai la Corni, și la Domașnă, dar și aiurea, au un caracter arhitectural mai ornă, din care nu lipsește originalitatea. Vechii săpători în lemn, cari întindeau peste sculptura lor un înveliș strălucitor de stuc aurit, au lucrat numai pe alocuri, dar dând mai mult fragmente de ornament ale catapetesmei, decât o împodobire cuprinzând tot spațiul. La Bozovici însă catapeteasma se preslta cu strălucirea obișnuită în bisericile din Țara de dincoace, de și neavând nimic din migăloasa trudă artistică pe care de atâtea ori o observăm și în bisericile mărunte ale noastre, cum este, aceia de la Costeștii-de-Vale (fig. 42)¹. Acești zugravi de biserică, numiți în limba stricată cu nemțește „maleri” sau „moaleri”, dau prin urmare icoanele acestei catapetesme și unele ornamente florale care n'au fost reduse la formele geometrice ale artei populare. În genere ei au urmat tipicul obișnuit la noi și în lăcașul cel mai modest, preslta în ordine tradițională pe Sfinții luptători, scenele din viața lui Isus și acelea care constituie viața Sfântului de hram.

Dar, în același timp, în stranele, une ori atât de frumos săpate, cum este casul și în bisericuța, așa de puțin îmbogățită, de la Bolvașnița, pentru sătenii cari-și au locurile lor fixate cu numele scris din generația anterioară, se dau deosebite scene din Scriptură, sau chiar ilustrări de parabole, cum este aceia a bogatului nemilostiv. Mai mult după închipuire decât după modele scrise în cărți sau recomandate în pagini de „Erminie”, se preslta o întreagă operă populară (fig. 11 și urm.), de o foarte mare varietate, în care nu lipsește inspirația personală a artistului. Pe dosul scaunului vlădicesc apare iarăși o figură sacră sau, cum este casul în unele biserici ale Bufenilor, figura marelui arhieru Șaguna. Aici este un întreg folclor care ar trebui urmărit de la o icoană la alta, observând de câte ori apare un element nou care se adaugă la tradiția precedentă. De obicei, data acestor zugrăveli este prin anii 1830, cum se întâmplă cu acelea, nu dintre cele mai bune, din biserică de la Mehădia.

Acestea sânt observațiile pe care le-am putut culege; o astfel de cercetare ar trebui să se întindă și asupra celorlalte biserici din Banat, care se pot presupune a fi mult mai puțin originale decât acelea din regiunile muntoase. În felul acesta capitolul de care vorbiam la început ar putea să fie completat fără o deosebită osteneală, ci numai cu oarecare cunoștință generale și cu multă tragere de inimă, întovărășindu-se asemenea lucrări de fotografia tuturor pieselor caracteristice.

¹ V., pentru originea lor și centrele balcanice de fabricație, la care ar fi să se adauge ale noastre, Ocunev, în *Archivum kondakovianum*, III.

BISERICA TABACI DIN VĂLENII-DE-MUNTE.

Biserica^a din Tabaci a Vălenilor-de-Munte are hramul Sf. Nicolae: ea a fost mântuită de pieire prin grija părintelui Nichita, de curând numit aici.

arunca departe apele ploilor și ale zăpezilor. De-asupra pronaosului se înalță o turlă de lemn cu vârful în forma locală și cu o a doua strașină de-asupra patului turlei (fig. 1).

Fig. 1. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci

Înfățișarea exterioară este a unei modeste bisericuțe de țară, păstrând mult din arhitectura bisericii Filip și aducând foarte bine cu cea de la Ogretin.

Acoperișul e de șindrilă: are pantă dulce, cu strașina largă și infundată pentru a

Pronaosul este deschis și se sprijină pe opt coloane, dintre care cele patru din colțuri sânt legate prin zid, iar cele din spre păretele pronaosului, angajate în ziduri.

Arcurile sânt semicirculare și se leagă prin drugii de stejar ciopliți simplu (fig. 2).

Fig. 2. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci.
Vedere din față.

Clopotnița. Aproape în axa bisericii, se înalță, la o depărtare de aproape cinci-sprezece metri, clopotnița, lucrată din piatră brută, de râu, și suprainălțată de o porțiune lucrată în lemn. Trecerea pe supt clopotniță este marcată de două arcuri de cărămidă, care iau naștere din zidurile de susținere de Est și Vest.

Pictura și ornamentația exterioară.

Fațada. Panourile, formate de zidul ce leagă cele două coloane din colțuri, înfățișează: cel din stânga pe Arhanghelul Mihail, care, cu sabia în dreapta și cu sufletul unui om în formă de copil în stânga, ține supt picioare un păcătos.

În dreapta apare Arhanghelul Gavriil, în ipostasa în care l-am găsit și la Ogretin, cu deosebire numai că aici sânt mai depărtați.

De-asupra Arhanghelului Mihail, deci de-asupra coloanei, Sf. Gheorghe înțepă balaurul, pe care îl ține de o sfoară fata de Împărat. De-asupra coloanei următoare, spre Sud, Sf. Nicolae, înveșmântat ca arhiereu, având de o parte pe Isus, iar de

Fig. 3. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Fațada.

alta pe Maica Domnului, în nori. De-asupra celeilalte coloane Sf. Spiridon, făcătorul de

Fig. 4. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Sf. Teodor Tiron. Pictură exterioră.

minuni, în veșminte arhieresti, mai simple, cu mitră fără perle, cum este a Sf. Nicolae.

o filacteră, cu inscripția: *Frumos era la vedere și dulce la mâncare, iar rodul ce m'au cmorit* (fig. 3).

Pe latura de Nord, pe un cal roșu, Sf. Teodor Tiron ucide un balaur (fig. 4).

Pe latura de Sud, o scenă, destul de naivă ca redare, înfățișează momentul ridicării la cer a Sfântului Ilie. Profetul șade în fundul unei trăsură de forma unei bărci, cu roțile ca niște flori deschise și întinzând lui Eliseiu, ingenunchiat, cojocul. Pajiștea verde, împodobită, ici, colo, cu grupuri de copaci, este tăiată de apa Iordanului, ale cărui maluri sânt trasate în linii frânte. Cei patru cai înaintași, inaripați, de culoare roșie, sânt mânați de un inger în zbor. Scena aceasta este încunjurată de nori și face bine deosebirea între partea de pe pământ pe care se află proorocul Eliseiu. Inscripția pe zidul alb: *Când s'au ridicat prooroc Ilie spre cer.*

Laturile. Supt streășină, de-asupra coloanelor laterale se desfășură o serie de medalioane mărgenite de două benzi co-

Fig. 5 — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare.

Din nori Ochiul lui Dumnezeu închis în triunghi și o mână care binecuvintează.

De-asupra ultimei coloane din spre Sud, Sf. Sava cel sfințit, în veșminte simple, cu dreapta binecuvântând și cu stânga ținând

lorate. Cea de jos e formată din linii în zigzag; cea de sus este alcătuită dintr'un ornament vegetal de două colori.

Banda din mijloc, mult mai lată, cuprinde medalioanele cu sfinți, legate printr'un fel de diagonală, care este frunza de lalea,

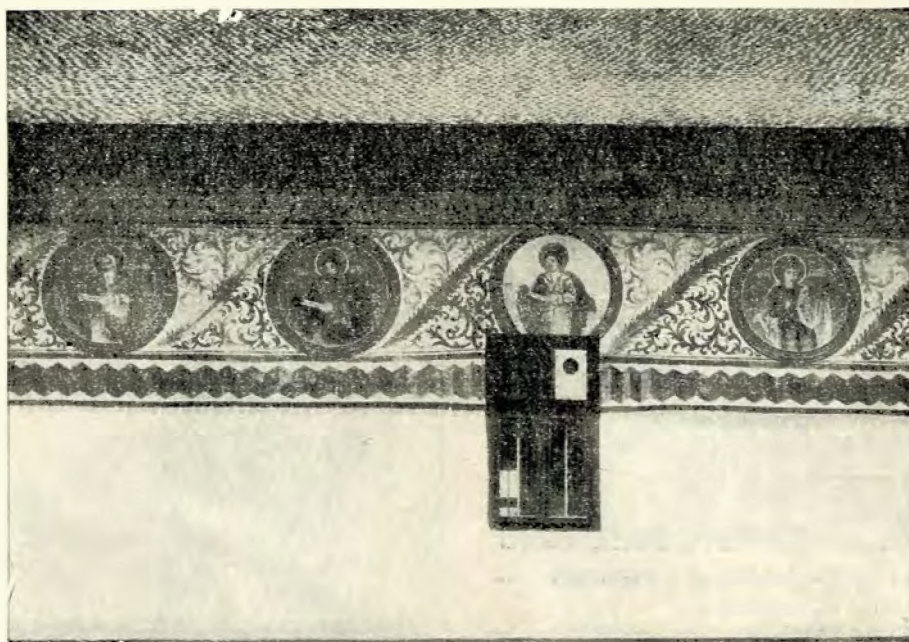

Fig. 6 – Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare.

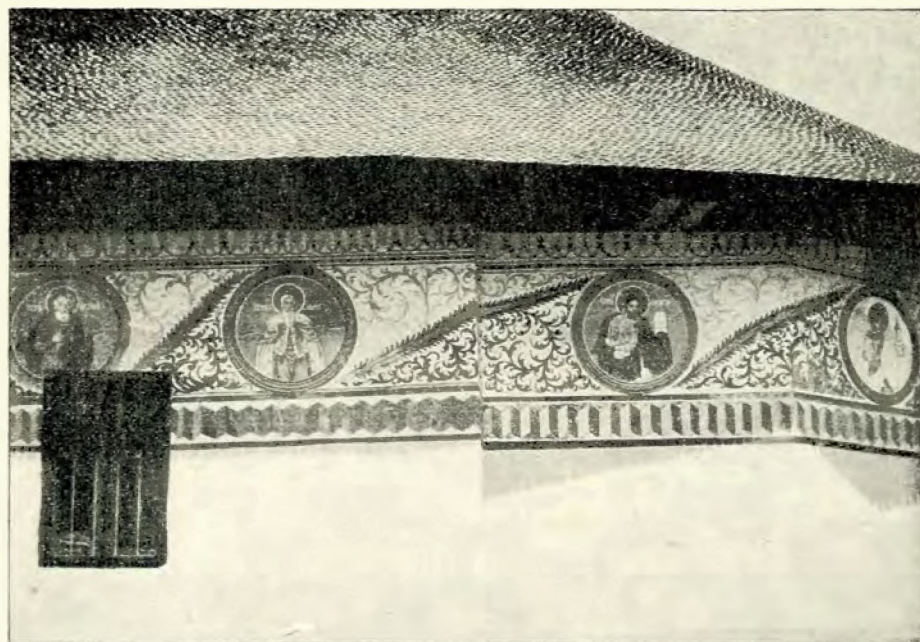

Fig. 7. – Biserica Sf. Nicolae Tabaci Zugrăveli exterioare.

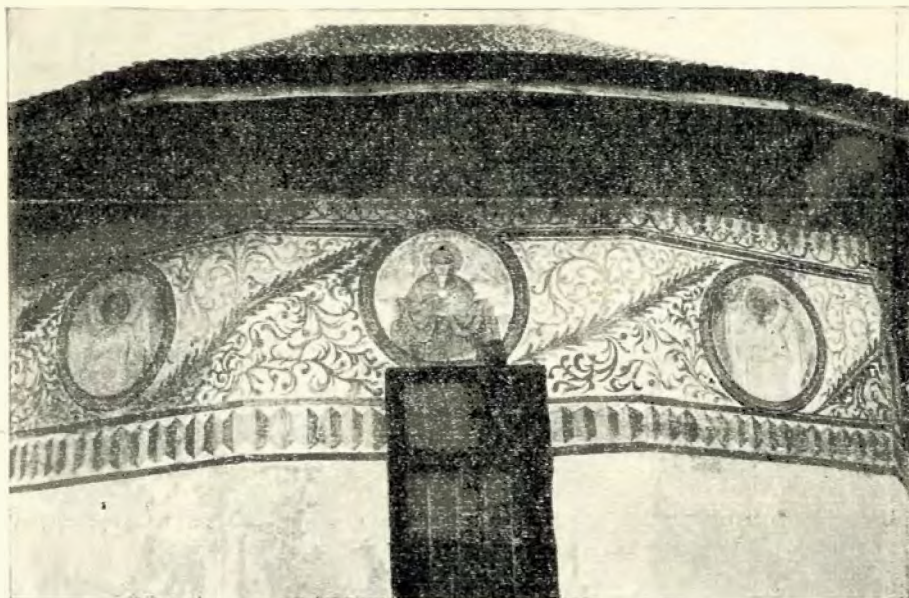

Fig 8. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare la altar.

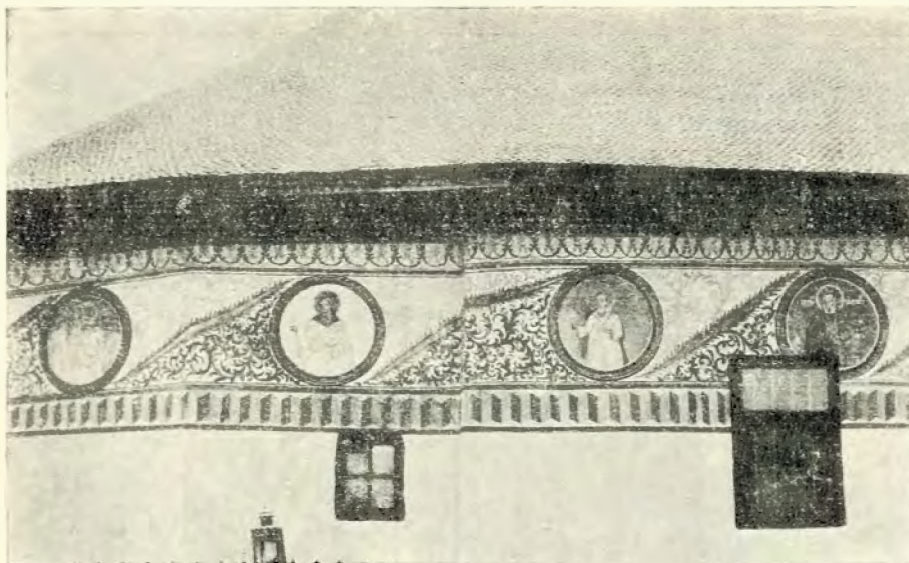

Fig 9. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Pictură exterioară.

stilisată; de o parte și alta a acestei frunze răsar ornamente vegetale.

următorii sfinți apostoli: Pavel, Ioan (in-
scripția ștearsă), Andrei, Iacov (in-
scripția

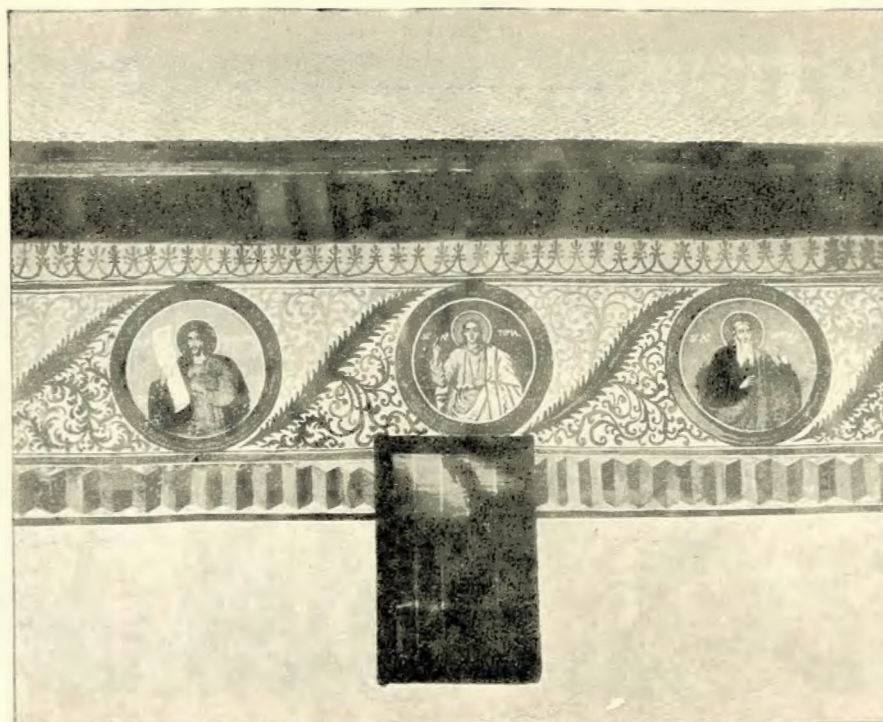

Fig. 10. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare.

Ornamentația aceasta arată puterea tradiției noastre și în acest domeniu, fiindcă

ștearsă); proorocii: Daniil, Iona, Ilie, Moisi și probabil Solomon, judecând după forma

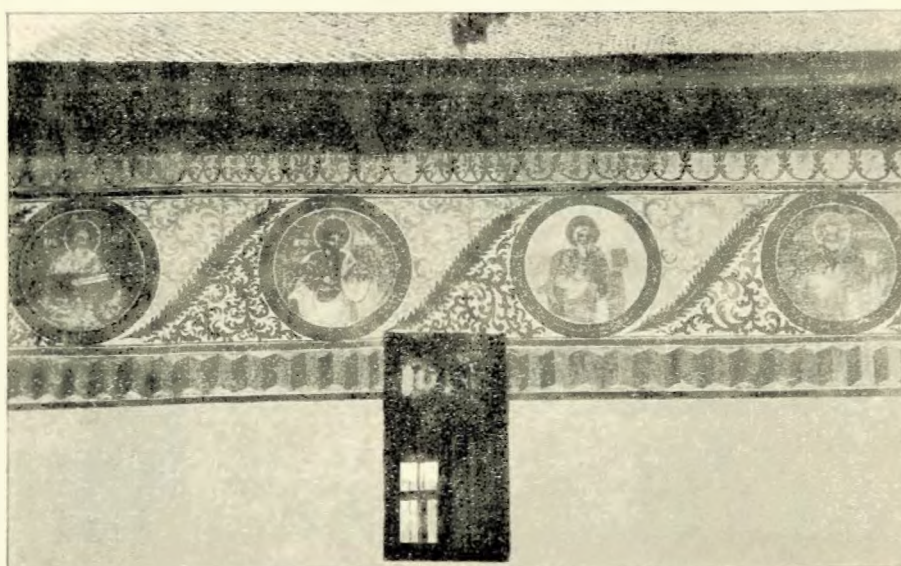

Fig. 11. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Zugrăveli exterioare.

o întâlnim foarte des încă din epoca lui Brâncoveanu (fig. 5).

Sfinții din medalioane.

Începând de pe latura sudică, întâlnim

templului ce ține și după figură (fig. 6 și 7).

La altar, Maica Domnului între cei doi arhangheli: Mihail și Gavril (fig. 8).

Laturea de Nord, din spre altar: David(?), Aron(?), ...(?), proorocul Solomon, prooro-

Fig. 12. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Raiul.

cul Sofronie, apostolii: Toma, Vartolomei, Simon, Luca, Matei, Petru (fig. 9, 10 și 11).

De o parte Sf. Ioan Botezătorul, de alta, tâlharul. În rândul al doilea, Maica Domnului între Arhanghelii Mihail și Gavriil și cele cinci fete înțelepte.

De supt picioarele Maicii Domnului curg cele patru râuri, ce ies pe supt zidurile incunjurătoare: Fison, Gheon, Tigru, Efratu (fig. 12).

În dreapta, din scena Iadului n'a mai rămas decât vârful flăcării, în care se chinuiește: Bogatul nemilostiv, apoi Proorocul Moisi, Evreii, Țar Alexandru, Țar Por, Țar Dariu (fig. 13).

De-asupra pisaniei zugrăvite, care a fost adăugită mai târziu, — găsim urmele prelungirii flăcării Iadului —, Dreapta judecată. Isus între Maica Domnului și Ioan Botezătorul. De o parte și alta, în scaune, cei doisprezece apostoli (fig. 14).

Pe plafon, Isus Emanoil, între Sf. Ioan Botezătorul și Îngerul de mare sfat, toți trei în medalioane. În lături și pe dosul păretelui de Vest: „Facerea lumii“. La Sud: „Când au despărțit Dumnezeu lumina dintru întunec“. În colțul Sud-Vest: „Când au zidit Dumnezeu pre Adam“ (fig. 15). De-asupra coloanei de la intrare: „Când au scos Dumnezeu pre Eva din coasta lui Adam“. De-asupra coloanei alăturate: „Când au greșit Adam și Eva“. În colțul de Nord: „Izgonirea tui Adam din Raiu“. Pe laturea de Nord: „Când s'au apucat Adam și Eva de muncă“ (fig. 16).

Fig. 13. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Judecata din urmă

Pronaosul. Pictura este cea obișnuită. În stânga, scena raiului — „Fericitul raiu“ —, cu cei trei: Isac, Avram (cu sânul), Iacov.

Forma bisericii este de navă, tâmpla de zid. Pronaosul este despărțit de naos printr'un zid cu despărțituri.

Fig 14. — Biserica St. Nicolae Tabaci din Vălenii-de-Munte. Pisania.

Tâmpla e de zid, iar cadrele ușilor din piatră, cu împodobiri în arc.

În locul ctitorilor cari să susțină biserica, aici apar Arhanghelii Mihail și Gavriil. Icoanele din tâmplă sânt semnate de zugravul „Gavriil Andronescu zugr., 1833”, pe icoana hramului Sf. Nicolae.

Pe icoana lui Isus: „1837, Gavriil Andronescu zog.”.

Pisania zugrăvită de asupra ușii de intrare are următorul cuprins:

„Această sfântă și dumnezeiască biserică s'au ridicat din temelie, întru cinstea și slava Sf. ierh. Nicolae, Sf. mc. Gheorghe și a Sf. Spiridon și a Sf. Savi cel sfințit în zilele (sic) luminatului Împărat Nicolae Pavlovici, fiind episcop Sfițit. D. D. Chiesarie, de robii lui Dumnezeu Radu Jipa, Sandul Popiea, Ioniță Lăzăroi, Zincă Lăzăroi, Gheorghe Lăzăroi, Andreiu Olteanu, Mârzea Medelnicer, Dumitru Buzăeanu, Ignatie Chirănoiu, Anghel Tabacu. 1833.

S'au poleit de fii răposaților de mai sus (fig. 14).

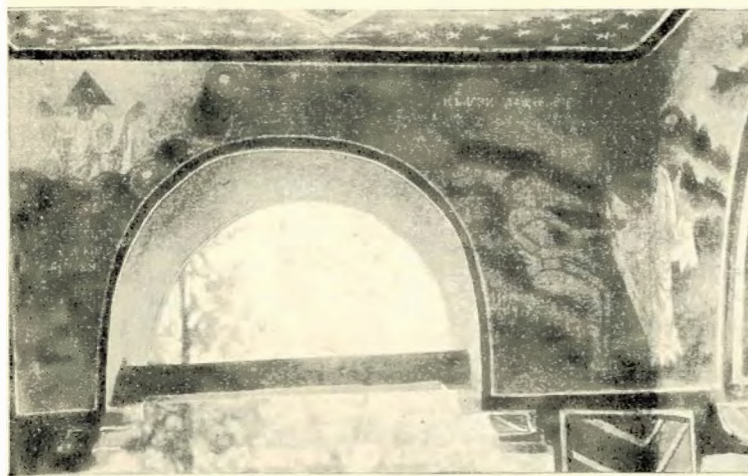

Fig. 15. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Dumnezeu desparte lumina de întunec. Zidirea lui Adam.

BISERICA din MÂNECIU-PĂMÂNTENI.

Biserica, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, este închisă de jur împrejur cu un zid alcătuit din bolovani de râu (fig. 18).

Cu strașina infundată, potrivit celor din regiune, biserica are pridvor deschis, cu șase coloane, legate prin arcuri largi (fig. 19).

În pridvor scena Iadului și a Raiului.

Raiul, cu trei drepti: „Drept Iacov”, „Drept Avraam”, „Drept Isaac”. Pomi din regiune: fagi și brazi, Maica Domnului tronând, cele cinci fete înțelepte, apoi, de jos în

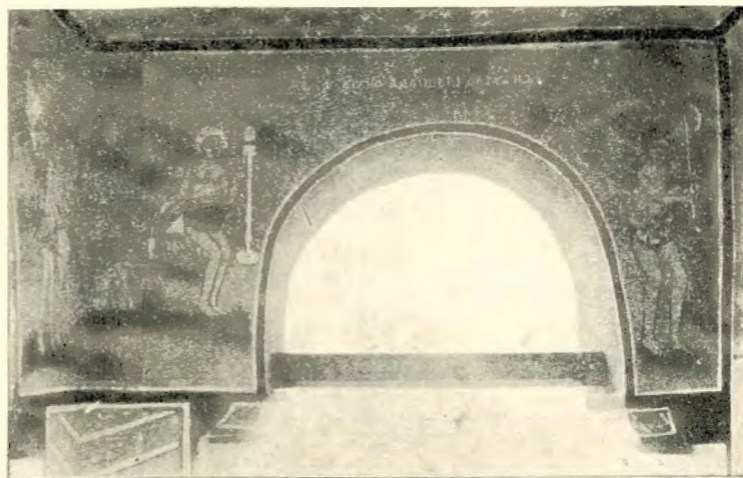

Fig. 16. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Adam și Eva după izgonirea din rai.

sus: Ceata Apostolilor, ceata arhierilor, a mucenicilor și a mucenițelor (fig. 20).

Iadul. Din gura balaurului iese o flăcără în care plutesc păcătoșii: Ana, Caiafa, în gura balaurului. Cu luda în brațe, Scaraoschi ține în dreapta un potir din care iese flăcări «БЕРСЬ» (sic). De-asupra: „Moiți din gropi când să va scula”, „Împărații lumii”, „Prooroc Moisi”, „Ovreei cer de la Moisi pre Dumnezeu lor”. În stânga flăcării, începând de jos: „Frea curvia”. Diavolul ține de păr o femeie, altul merge călare pe umerii alteia. „Călugărul curvar”, călărit de un diavol. Alături de el o femeie pe umerii căreia se află un diavol: cetesc: „care doarme Dumineca dimineața la liturghie”. Doi diavoli la căpătăiu, unul la picioare par a mișca niște foale, cu care atâta focul. „Antihrist” între doi diavoli. „Păcătoșii” legați în lanțuri sânt purtați de un diavol, „Cumpana dreptății”, de care se agată un diavol. Dedesupt: „Dreptii” (fig. 21).

Pisania zugrăvită: S'au făcut această sfântă biserică în zilele prea-înălțatului Domn Alexandru Dimitrie Ghica VVd. cu blagos-

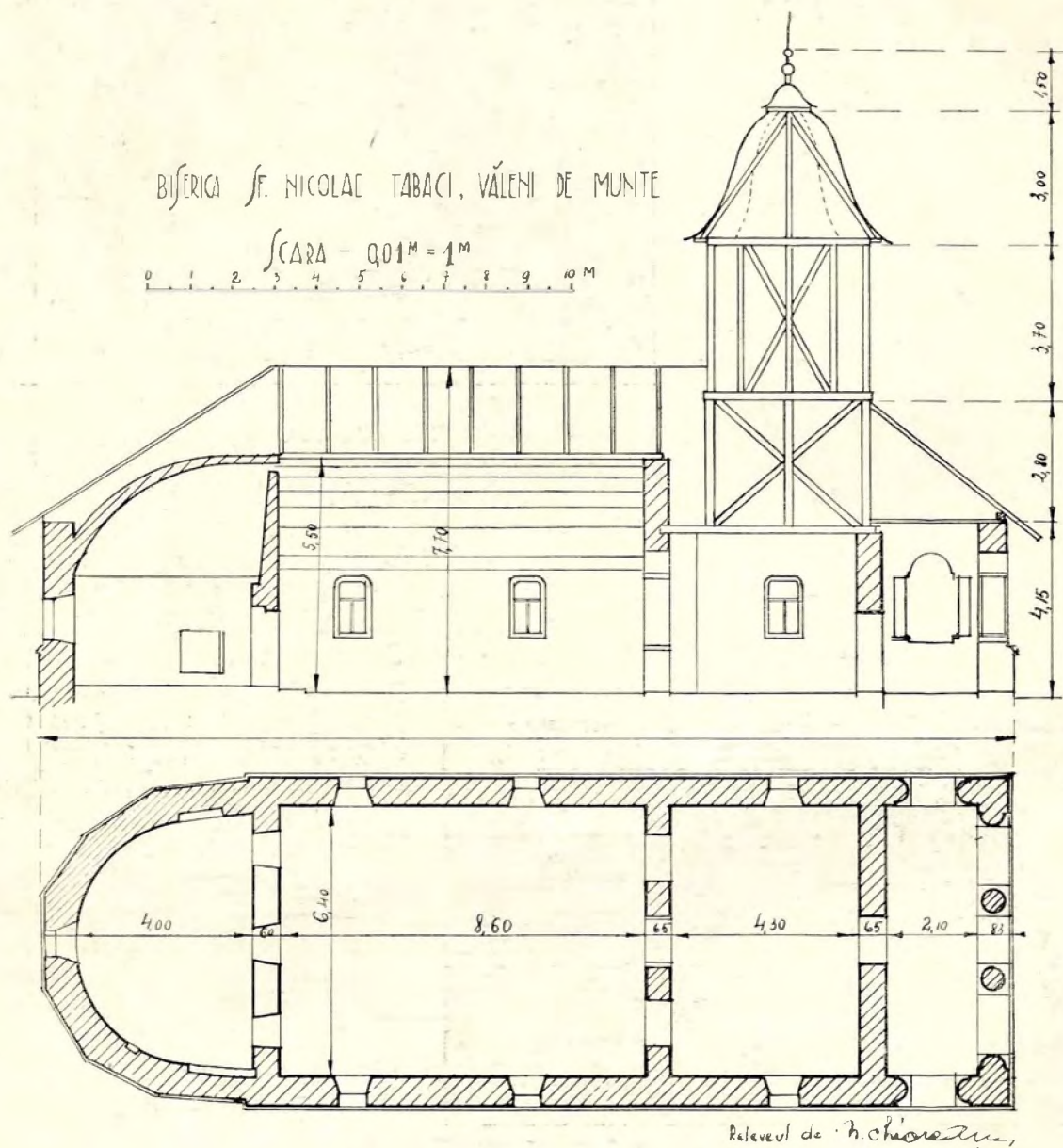

Fig. 17. — Biserica Sf. Nicolae Tabaci. Plan și secție longitudinală.

lovenia prea Sf: chir Chesarie episcop Buzeu, de-asupra ușii de intrare în pronaos: cu cheltuiala sfânt mănăstiri (sic) Sinăii, în „Această sf biserică cu hramul Sf. er. Nizilele Cuvioșăi Sale pâr. arhiman-dritul chir Iosef, prin oserdăia și indemnarea sfânt părinte ermob. Paisăe iconomul în Sănăi și cu ajut. Dum. D. Mantha mit. și a lăcuiitorilor satuli (sic) Măneci, la a. 1841, Octov. Și s'au zugrăvit de Hristache Dimitru zugr.

Pe dosul zidului, în pronaos de-asupra ușii :

„Let 1841. Și s'au zugrăvit de Hristache zugravul sin Dumitru sin Dumitru Vameșu (?) ot Văleni.

Curtea bisericii este închisă de jur împrejur cu gard de piatră de râu.

Preoții cari au slujit aici :

Șerban preotul, c. 1750-1800.

Stan „ c. 1800-1840.

Gheorghe Morcov preotul, 1840-1860.

Gavriil preotul a slujit împreună cu Gheorghe Morcov până la 1888.

Dumitrache preotul, 1874-1924.

Popescu-Ogretin, 1924....

BISERICA MÂNECIU- UNGURENI

Cea veche a fost dărâmată de

Fig 19. — Biserica din Măneciu Pământeni.

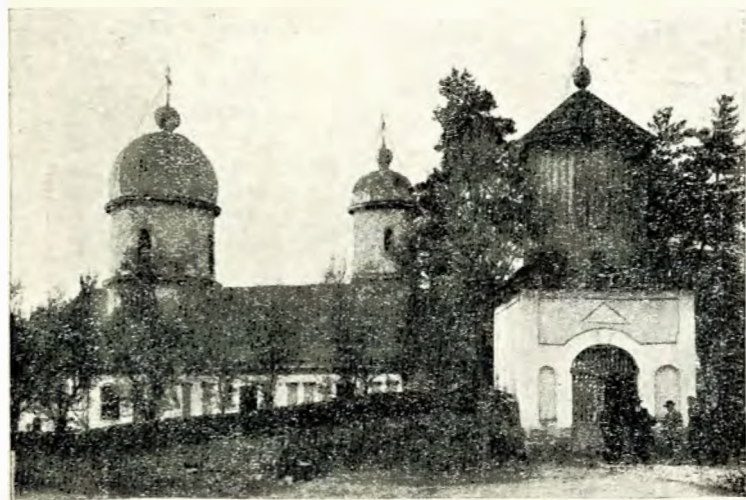

Fig. 18. — Biserica din Măneciu Pământeni. Vedere.

multă vreme. Biserica actuală este ridicată la 1858, precum o arată inscripția zugrăvită

colae s'a început a se zidi cu ajutorul lui Dumnezeu de către enoriașii parohiei în anul 1858. S'a sfințit în 1866, Ianuarie 30, și s'a reparat în anul 1911 și 1934.

Preoți după pomelnic:

Ioan, preotul	
Oprea	„
Savu	„
Lazăr	„
Stoica	„
Radu	„
Gheorghe	„
Ion Moisescu	„ actual.

Biserica are hramul Sf. Nicolae și are o clopotniță în axă (fig. 22). Icoanele sânt lucrute de un pictor ar-

Fig. 20. — Biserica din Măneciu Pământeni. Scena Raiului.

Fig. 21. — Biserica din Măneciu Pământeni. Judecata din urmă.

Fig. 22. — Biserica din Măneciu-Ungureni. Vedere.

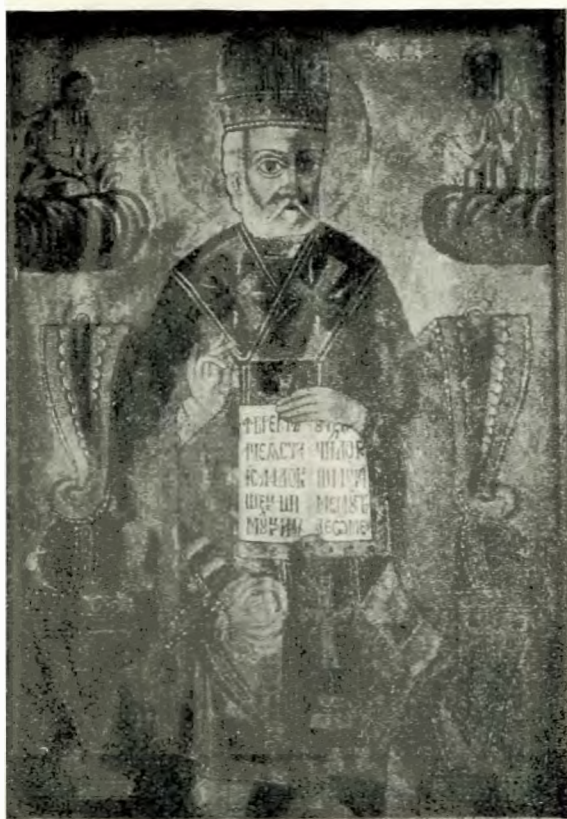

Fig. 23. — Biserica din Măneciu-Ungureni. Icoana Sf. Nicolae zugrăvită de Ioan din Turcheș.

Fig. 24. — Biserica din Măneciu-Ungureni. Isus tronând, icoană zugrăvită de Ioan din Turcheș.

Fig. 25. — Biserica din Mîneciu-Ungureni. Icoana Adormirea Maicii Domnului.

Fig. 26. — Biserica din Măneciu-Urgureni. Icoana
Maicii Domnului. De același zugrav.

delean, din neamul acelora cari au stat in jurul bisericii din Mâneciu-Ungureni.

Fiecare icoană poartă numele celor cari au plătit de s'a zugrăvit.

Factura naivă și coloritul viu arată calitatea zugravului țaran care le-a lucrat.

1. Sf. Nicolae, cu numele: *Stan* și *Ana* (fig. 23).

2. Isus Hristos, cu numele: *Gheorghe*, *Stana* (fig. 24).

3. Adormirea Maicii Domnului, cu numele: *Gheorghe*, *Maria* (fig. 25).

4. Maica Domnului tronând, cu numele: *Mărtin*, *Maria* (fig. 26).

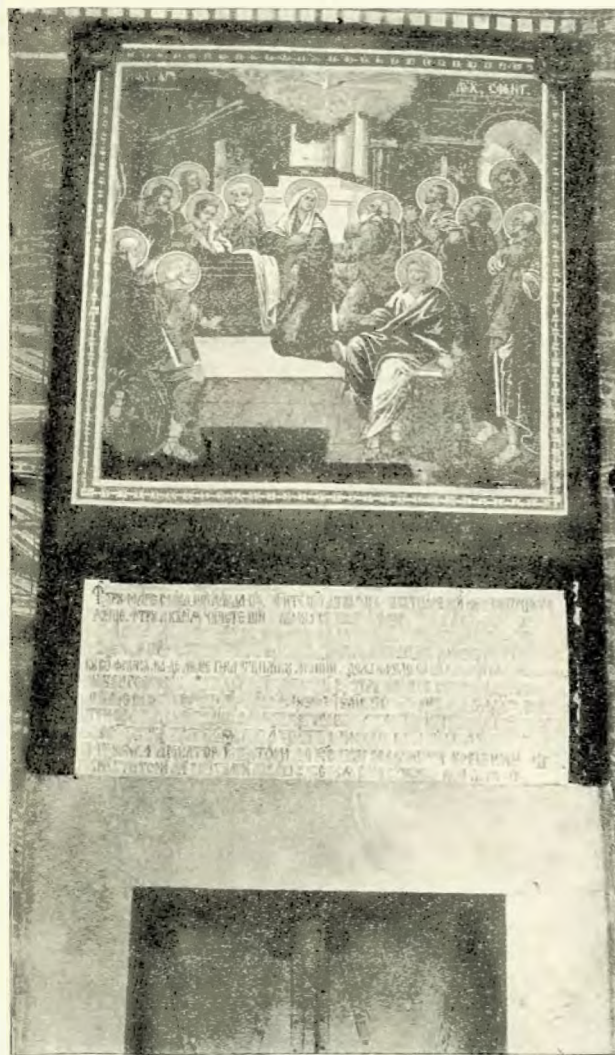

Fig. 27 — Mănăstirea Cheia. Pisania și intrarea

Pe această icoană găsim și numele zugravului: „Ioan zugrav ot Turcheș, 1802”.

E zugravul care lucrase pictura bisericii din Berivoiul Mic la 1789¹ și care sem-

nează o icoană din tâmpla de la Bisi-voiu Mare¹.

MĂNĂSTIREA CHEIA

Pisania in relief, pe piatră :

„Întru mare slava și lauda prea-sfintei și

Fig. 28. — Mănăstirea Cheia, biserica mare.

de viață făcătoare și nedespărțitei Troițe, intru a căreia cinste și brahamul să prăznuiaște. La anul 1835, Iulie 16. S'au rădăcat această sfântă biserică din temelie cu toate împrejurările ei in zilele prea-inălțatului nostru Domn Alexandru Dimitrie Ghica Vvd. cu voia frătină-său Mare Dvornic Mihalache Ghica, stăpânul moșii, de la carele s'au și răscumparat la anul 1846. Cu blagoslovenia preaosfințitului nostru episcop Buzăul[ui] D. D. Chesarie, de care s'au și sfințit, in anul 1839, Iulie 20, prin osărdia și osteneala Preacuvioșiei sale părintelui Damaschin ieromonah și stariț al sfântului schit Cheia și a toată sinodia sa. Și cu ajutoriul și cheltuiala a multor iubitori de Hs. pravoslavnici creștini și mari ctitori ai sfântului lă-

¹ St. Meteș, *Zugravii bisericilor române*, in „Anuarul Com. Mom. Ist. pentru Transilvania 1926-1928”, Cluj 1923, p. 122.

¹ N. Iorga, *Inscripții ardeleni*, II, pp. 51-2.

Fig. 29. — Mănăstirea Cheia. Scene din viața Sf. Apostol Petru, zugrăveli din pridvor.

Fig. 30. — Mănăstirea Cheia. Scene din viața Sf. Apostol Pavel, zugrăveli din pridvor.

cașului acestuia spre veșnica lor pomenire" (fig. 27).

Pridvorul este deschis și se sprijine pe zece coloane (fig. 28).

Pictura din pridvor înfățișează scene din viața Sf. apostol Petru și Pavel (fig. 29 și 30).

Pictura bisericii este inspirată după cea de la Mănăstirea din Vălenii-de-Munte, ca și aceia de la schitul Crasna. Și ca arhitectură, biserica mănăstirii din Vălenii a servit ca prototip.

La Proscomidie. Din dosul scenei punerii în mormânt a lui Isus se înalță crucea, iar de-asupra crucii din dealul Golgotei se desprinde coarda de viță, care urmărește linia arcului, terminându-se cu un strugure, pe care un inger îl stoarce într'un potir.

Se vede și aici influența zugravilor ardeleni.

Pronaosul e despărțit de naos printr'un

Fig. 31. — Mănăstirea Cheia. Icoană din 1792, de Constantin zugravul.

părete sprijinit pe stâlpi de cărămidă, de formă pătrată.

Bolta cilindrică. Forma bisericii este de treflă.

Pictura pe fond albastru, cu nuanțe de

roșu foarte caracteristic. Printre medalion coarde de viță și flori.

Fig. 32. — Biserica din Ogretin înainte de restaurare.

Tâmpla aurită, cu icoane de Tătărăscu. Pe anul de de-asupra ușii de intrare:

1839, Avgust 20. Naum zograful.

În paraclis se mai păstrează patru icoane de factură apuseană, pe fond de aur. Pare a se fi revenit asupra figurilor.

„Def. 1792

КТАН ЗГФ“ (Costandin zograful).

Un număr de portrete egumenești bine păstrate se află la stăreție. De asemenea câteva icoane de bună calitate (fig. 31).

Bisericile mari din valea Teleajenului au deci ca prototip vechea biserică „Mănăstirea” din Vălenii-de-Munte. Cele mici, având aproape același tip, înfățișează modestele construcții de la începutul secolului al XIX-lea care începuseră a înlocui vechile și mai modestele bisericuțe de lemn din secolele al XVIII-lea și al XVII-lea.

Ele corespund, ca mai pretutindeni, de altfel, unei stări înfloritoare, în progres continuu, și oglindesc, în același timp, o stare de spirit tot mai înaltă și în raport

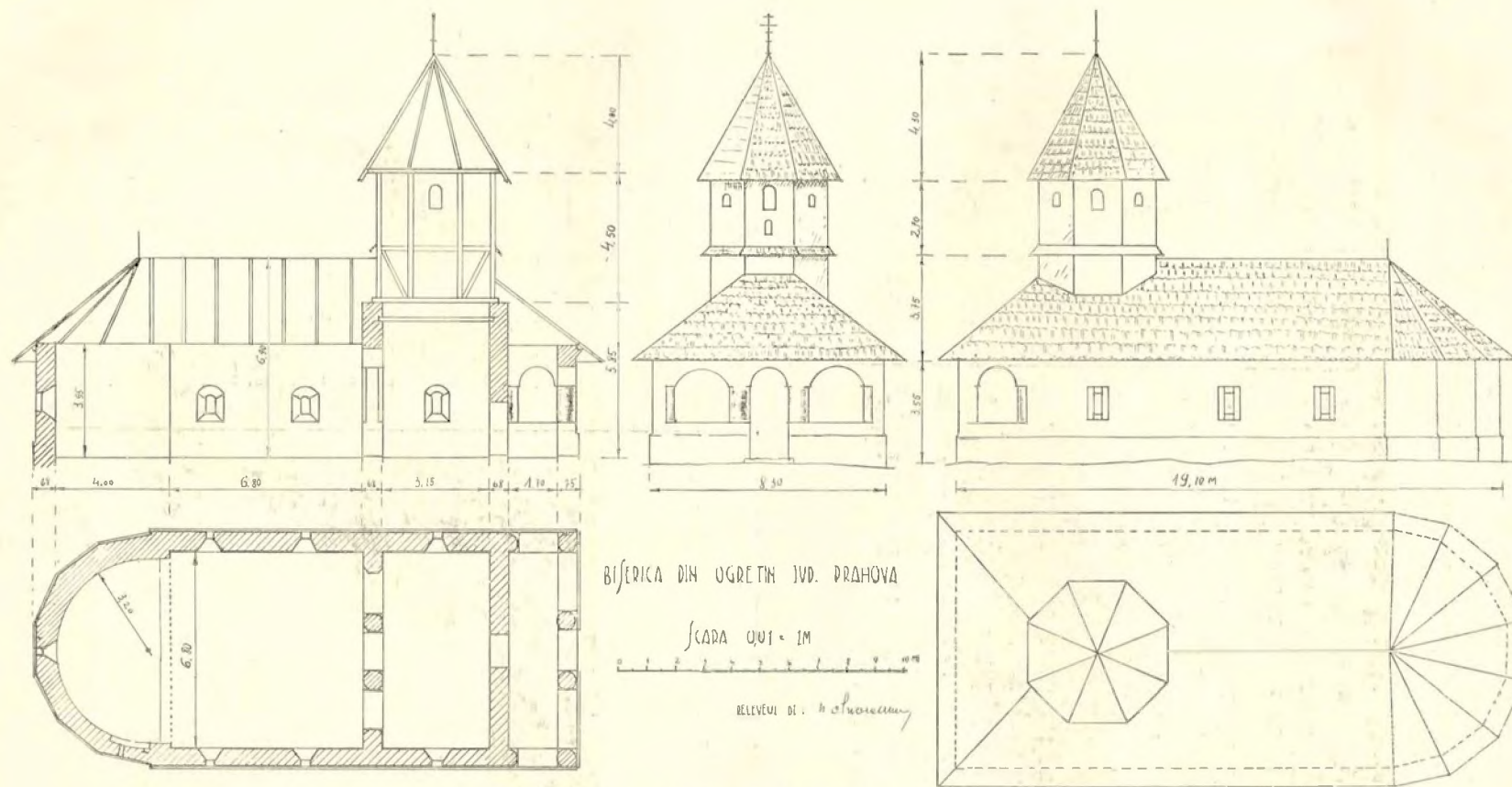

Fig. 33. — Plan, secție longitudinală, vedere din față, vedere laterală și acoperișul.

direct cu starea de înflorire a Statului nostru. Este o constatare care trebuie să ne măgulească și să ne facă să privim cu

a rămas, cum era firesc, părăsită. La stăruințele d-lui profesor Iorga, președintele Comisiunii Monumentelor Istorice, s'a în-

Fig. 34. — Biserica din Ogretin după restaurare.

încredere în viitorul neamului românesc.

BISERICA DIN OGRETIN.

Și în Ogretin ca și în alte părți s'a ri-

velit, însă, după câțiva ani, acoperișul a căzut, din care pricină a fost nevoie să se învelescă din nou, de data aceasta cu ajutorul însăși al Comisiunii (fig. 32).

Fig. 35. — Biserica din Ogretin înainte de restaurare.

dicat în coasta vechii bisericuțe o altă biserică, mai mare și lipsită de gust, spre marea mândrie a celor cari au făcut-o acum vre-o treizeci de ani. Vechea biserică

Biserica este bine proporționată, are formă de navă și reprezintă tipul bisericii de sat de pe Valea Teleajenului, pe care îl întâlnim și la Tabaci în Valenii-de-

Munte și la Seciu și la Boldești ca să amintim numai pe acestea trei (fig. 33).

După cum bisericile mari din această

bisericile arătate mai sus (fig. 34). De-asupra acestor coloane și în jurul bisericii supt strășina largă, spre a fi ocrotite de ploii și zăpezi,

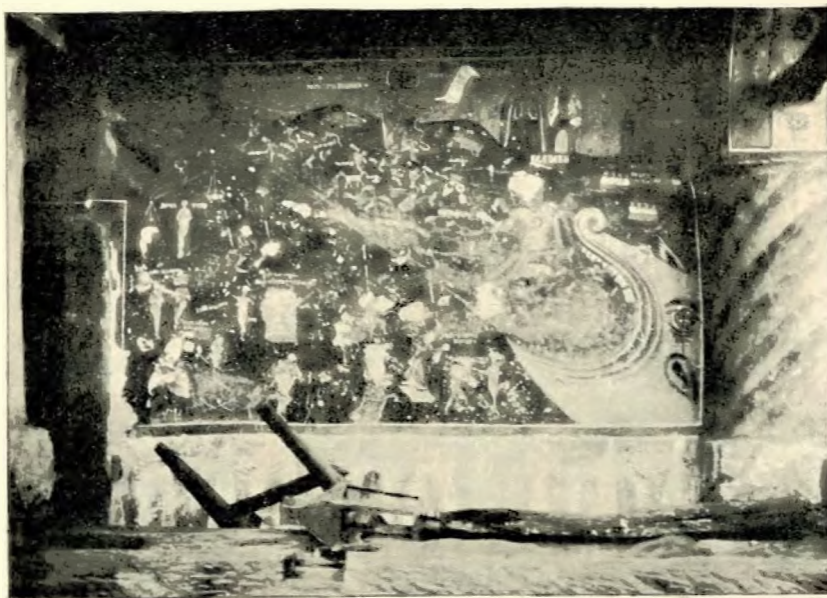

Fig. 35. - Biserica din Ogretin-Prahova. Iadul.

vale au luat ca model Biserica Mănăstirea din Văleni, tot așa cele mici au luat ca tip biserica Filip din Vălenii-de-Munte, ceea ce arată marele rol al Vălenilor, și în

apare o fâșie pictată cu chipuri de sfinți din Noul și Vechiul Testament (fig. 35).

Înfățișarea bisericii cu acoperiș larg, cu strășina lată cu turla în față, apare sprin-

Fig. 37. - Biserica din Ogretin-Prahova. Raiul.

vremile trecute, în acest domeniu.

Pridvorul deschis se sprijină pe opt coloane, dintre care cele de la colțuri se leagă între ele prin colțarul de zid, iar cele din fund sânt angajate în ziduri, ca și la

tenă, poate prea lungă pentru înălțimea acoperișului, dacă nu cumva panta va fi fost modificată cu prilejul vre unei reparații târzii.

De-asupra coloanelor se păstrează pictura

de la 1848, de bună calitate, ceea ce înseamnă că încă se păstrează buna tradiție a acestor zugrăveli spre a doua jumătate a secolului trecut.

întâlnit la Boldești, se mai pot adăuga următorii: „care se sulemenește“, „hoți“, „ucigași“, „prea-curvari și prea-curvele“, „clevețitoru“, „tutunaru“, „mincinosu“, „lacomu“

Fig. 38. — Biserica Ogretin-Prahova. Pridvorul. Latura de Sud.

Până mai acum doi-trei ani se păstrau bine zugrăvelile pridvorului, care au început a fi scobite de fermecătoa-

„zaviznicii“, „tăbăcaru“, „bețivu“. Cum vedem imaginația pictorului a fost mai fecundă și apropiată pe a celui de la

Fig. 39. — Biserica din Ogretin. Pridvorul deschis.

rele locale. Ele dau vina pe păsările care caută viermuși sub tencuială.

Numărul păcătoșilor din scena ladului de aici întrece pe al celor din scenele similare din regiune, și la cei pe cari i-am

Cuhea din Maramurăș unde sânt arătați și mai mulți păcătoși (fig. 36).

Raiul este mai redus, din pricina spațiului, decât cel de la Boldești, cuprinzând numai pe Isaac, Avram și Iacov alături de cari

apare tâlharul cu crucea, iar, la porți, venind din spre laturea sudică, o ceată de sfinți, în fruntea cărora Sf. Petru descuie (fig. 37).

ot Cărbunești brați (sic) cu tot neamul lor popa Mihailu eu tot neam leat 1817¹.

Dedesubt, pe o bucată de scândură tencuită . . .

Fig. 40. — Biserica din Ogretin-Prahova. Laturea de Sud.

O caracteristică a picturii de aici este aceea că meșterul a zugrăvit copaci exotici, iar anume spații le-a umplut cu serafimi și heruvimi (fig. 38).

De asupra celor patru coloane în exterior sânt zugrăviți cei patru evangheliști. Se mai păstrează bine cei doi din spre Sud (fig. 39).

Pe laturea de Sud, Sf. Cristofor, apoi o serie de sfinți până spre jumătatea naosului (fig. 40).

Pe laturea de Nord, Sf. Gheorghe, călare pe cal alb, ucide balaurul (fig. 41).

Pentru o bună bucată de vreme, biserica a fost salvată de la peire. Rămâne să înțeleagă și acei cari o văd în fiecare zi, între mormintele înaintașilor lor că trebuie să-i poarte de grijă.

Inscripția de fundație a bisericii este săpată în relief pe piatra de de-asupra ușii:

„Această sfântă și dumnezeiască biserică s'au rădicat intru cinstea și slava sfântului Dimitrie și prea-cuvioasei Paraschivi și s'au rădicat în zilele domnului nostru Ion Ionu (sic) Gheorghie Caragea Voivod fiind ip:scop chiriu chir Costandil. Și s'au rădicat de robii lui Dumnezeu Rad. negustoriu ot Ogrătin Stana soția dumnealui Rad. Maria soția negustătoriu

negutător, titor. . . . nepot, Radu negustor... 1848. Sept...

Pe coloana din dreapta intrării în pridvor: Arhanghelul Gavriil, pe cea din stânga Arhanghelul Mihail.

Fig. 41. — Biserica din Ogretin. Pictură exterioară.

Gavriil poartă în dreapta o creangă înflorită, iar în stânga ține o filacteră cu inscripția:

„Cine în biserică va intra și la inimă nu va fi curat, de sabia lui Mihail va fi tăiat; 1848“.

Pe un clopot mic: „Anno 1805“.

¹ Scris și în cifre arabe. — Și în lorga, Inscripții, II

Dintr'o revistă vienesă" de la 1845:

„Religiositatea Românilor merge până la bigotism. Cu foarte mare greutate poți să-i convertești la catolicism. Dacă un preot unit a fost trimis într'un sat pentru a înlocui pe preotul ortodox, credincioșii, de multe ori s'au răsculat și n'au mai intrat în biserică. Religiositatea lor se manifestă în mai multe obiceiuri. Așa, ei merg cu prapori la pământurile sămănate, pentru a binecuvânta rodul. De-a lungul drumurilor, ridică troițe roșii, pe care se văd toate obiectele cu care a fost răstignit Isus Hristos. Dacă trec pe lângă ele, se descopăr sau ingenunchiază. Figura Mântuitorului e totdeauna opera unui artist băștinaș. Unii dintre sculptorii țărani pentru opera lor se insufleșesc prea mult, dând lucrului o culoare locală, specifică.

„Bisericele românești sânt pictate peste măsură. Ele sânt scunde, făcute din lemn și cu acoperiș foarte înalt. Turnul, de asemenea din lemn, se termină într'un vârf supțiat, totdeauna, mult mai înalt decât zidirea. Cu vremea, îi crește mușchiu la încheieturi și iarbă pe acoperiș. Exteriorul e acoperit cu picturi naive. Une ori se face un pridvor cu arcade, și o ușă sculptată artistic închide locul din jur. Pe laturea unui stâlp e agățată o scândură. În câteva zile ale anului, nu se trag clopotele. Credincioșii sânt chemați prin bătăi de toacă.

Aceste biserici frumoase se găsesc în număr mare. Omul se întreabă, mirat, cum acești țărani simpli pot ridica și împodobi aceste zidiri fără alt îndrumător decât fantasia. Biserica din satul Măclu, ridicată acum două sute de ani, vreau să o descriu ca model:

„Ușa, pe o latură a zidului, este, după obiceiul Românilor, așa de joasă, încât pot trece numai după ce-și pleacă capul. Poate e făcută așa dinadins... Două ferestre mici împrăștiie în interior o lumină slabă. În această semi-obscuritate se văd numai icoanele minunate care împodobesc pereții de lemn. Sânt portretele sfinților și scene alegorice, cu numele persoanelor și cu explicarea lor. Aici, se reprezintă cu înțelepciune păcatele mari, și se

vede catana, cu un râs diabolic, ducând păcătoșii. Aici, prin o singură întindere de mână, Moartea prinde un rege, un preot și un țăran. Scenele din urmă sânt foarte obișnuite în bisericile Românilor.

„Țăranii români sânt mândri de meșteșugul lor, pentru că, supt scutul religiei, proclamă egalitatea oamenilor. Într'un colț se găsesc cârjile care servesc bătrânilor să se sprijinească în timpul serviciului divin. La ei, nimeni nu se așează pe scaun. În partea d'indărăt se găsește iconostasul, care desparte preotul de popor. E aurit și împodobit cu o mulțime de ștergare și icoane sfinte.

„Icoanele sânt de mărimi diferite, ca și persoanele care le represintă. Din cauza locului prea limitat, sânt atârinate unele peste altele, așa că un uriaș cap al Sfântului Nicolae e așezat peste corpul mititel al Sfântului Petru. Privind în jur, vezi mulțimea figurilor de necrezut, care te privesc pătrunzător, pe de o parte cu zimbet, pe de alta scrâșnind din dinți. Te crezi mutat într'o lume fantastică. Totdeauna se mărește impresia... Ochiul nu distinge imediat raritățile acestea, care se ivesc încetul cu încetul și par a se spori mereu.

„Așa naive cum sânt aceste picturi, vădesc dragostea deosebită de artă a națiunii române. Toate sânt executate de țărani. Un flăcău oarecare, care ajutase până atunci tatălui său, simte de-odată plăcerea să pleteze. Și el, după felul lui, a început să mânuiască penelul. Oricum să fie, acestea sânt la înălțimea societății în care trăiește. Când această societate se va ridica, apropiindu-se de cultura societății noastre, pe acest țăran nu-l va împiedeca nimic de a deveni un adevărat pictor.

„Această predispoziție a Românilor spre pictură să fie oare o moștenire rămasă de la Italiani"?...

(După d. I. B. Mureșianu, în *Tribuna* din Cluj, 17 Mart 1939.)

Pentru legătura între materialul alb și cel roz de-asupra ușii de la fațada Bisericii Episcopale din Argeș, a se vedea corespunzătorul în Al. Gayet, *L'art arabe*, p. 147. Și linile șerpuitoare din unele fațade muntene se asemănă cu figura

de la pagina 162. [Plăcile cu inscripția de la dreapta și de la stânga ușii] de intrare la biserica lui Neagoe sămănă cu astfel de paralelograme în plafondul moscheii de la pagina 222. Firește tot așa pupitrele de pe paginile 232-3. Multe vase din Muzeul de artă religioasă din București sânt de forma celor de la paginile 239 și 244.

*

Note despre iconostasul, bogat, de la Bungard, care a fost mutat în capela metropolitană de la Sibiu, în broșura d-lui Ilie Floașiu, *O demascare și spulberarea unor calomnii: fapte și documente, partea I* (Sibiu 1936).

*

În *Vatra* de la Craiova, V, 10, d. Const. D. Ionescu dă vederi din Cerneți (biserici, frescele de la Sf. Nicolae, cula lui Tudor).

*

Ar trebui căutată originea, care se pare românească, a cutiei de moaște de la Karyes (Muntele Athos), dată de Ch. Bayet, în *L'art byzantin*, p. 271. Forma turnurilor e ca la noi, sămănând cu cele de la Biserica Episcopală din Argeș. Tot de această proveniență pare a fi crucea de la pagina 273.

*

În *Anuarul Liceului Petru Rareș, Piatra-Neamț, anul 1934-6*, pp. 36-8, descriere pe scurt, de d. I. Negre, a mănăstirii Tazlăul.

*

Descrierea, de d. Gh. P. Cranarciuc, a originalei biserici de lemn din Corcești, zidită la 1815, în *O biserică din Bucovina*, București 1939. Se dă înfățișarea ei.

*

Fereștile de la Cozia trebuie asămănate cu cele de la Calenici și de la Liubostinia, chiar de la Ravanița, pe Morava, cele de la Veluce, din secolul al XIV-lea fiind mai simple. V. reproducerea fotografiilor d-lui Millet, și în *La Serbie glorieuse, L'art et les artistes*, p. 46. Tot așa Biserica Domnească din Argeș corespunde bisericilor de la Cuceviște și de la mănăstirea lui Marco, lângă Scoplie; *ibid.*, p. 45. Prin Crușevaț (p. 49), se merge spre tipul de la Episcopia din Argeș. Pictura de la Biserica Domnească e ca cea de la Mateița (p. 52). În ce privește însăși originea tipurilor, problema rămâne deschisă.

*

În ziarul *Cuvântul* de la Piatra-Neamț, 13 August, d. Gh. T. Kirileanu prezintă, cu ilustrații, istoria schitului Cozia, clădit cu îngrijire la 1761, de schimnicul Vasile. Și extras.

Ornamentele bisericii din Caimacli (Trapezunt) (*Byzantion*, V. pl. 19) sânt ca acelea de la Dealu.

•

Nu s'a reproduș interesanta piatra care arată în 1828 tradiția întemeierii la 1644 a școlii înalte a lui Vasile Lupu în Iași. Ea se păstrează în haoticul deposit din veșnic neisprăvita și așa de nepotrivit concepută „Sală gotică” de lângă Trei Ierarhi. Ea ar trebui strămutată la Universitate, care s'a desfăcut din aceste începuturi, și încas-trată în zid.

Iată-i cuprinsul:

„Gimnazia Vasiliană, învățăturilor afierosită de fericitul D. Vasile Vvd. la 1644, înnoită de episcopii școlilor naționale la 1822”.

•

În *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania*, IV (Cluj 1935), d. Valer Literat dă un studiu despre „Biserici din Țara Oltului și de pe Ardeal, zugrăvite de o familie de pictori” (extras, Cluj 1935). E vorba de bisericile din Arpașul-de-sus (pictură de la 1813 de un Alexandru Grecul), din Arpașul-de-jos (însemnarea lui Nicolae a lui Nicolae Zugravul), din Colun, din Sărata, din Voivodenii Mici (pictori Nicolae și Gheorghe, Grecii, de la Săsăuș 1821), din Săsăuș (patria acestor zugravi, despre cari v. p. 49 și urm. : el lucrează și la Mohu, la Viștea-de-jos, la Cârța, poate la Scoreiu ; știri de la o bătrână urmașă a lui Vasile Grecu). Se semnalează, în această pictură limpede, dar fără originalitate și prea puțin impresionantă, întrebuințarea unor modele de port și figură date de mediul țărănesc al țării Oltului și țărilor vecine. Câteva reproduceri.

•

Ornamente arhitectonice cu zimți ca în secolul al XVII-lea muntean în Polesia polonă (Bereznica, Samy), în articolul d-lui Giorgio Pullé, din *L'Universo*, Mart 1935, p. 234.

•

În *Păstorul ortodox*, XV, 8-9, descrierea, de preotul Dumitru V. Georgescu, a bisericii din Vătășești, clădită în 1805.

•

Într-o scrisoare a văduvei lui Ioan-Vodă, Mavrocordat, Zamfira, către Patriarhul de Ierusalim, Hrisant Notara, se vorbește de împodobi-rea mormântului de la Sf. Gheorghe al soțului ei sfeșnicele, marmura, candela de atârnat de-asupra

(3 Octobre 1719) (Iorga, în Hurmuzaki, XIV, pp. 855-6, no. DCCCXXV, și pp. 858-9, no. DCCCXXXVII).

La Muntele Athos se află o cățule care e întru toate asemenea cu acelea pe care le-a dat d. Sp. Cegăneanu, în broșura sa catalog și în acest *Buletin*. Același lucru de Sibiu, cu turnulețe gotice. O reproduce așa Sebastianov, în *Revue archéologique*, XV¹ (1856), pl. 328.

Despre schitul Zdrălea (Roaba), zidire a Craioveștilor (intâitul Barbu), d. Ion Donat, în *Arhivele Olteniei*, n-le 79-82.

Pe o biserică din satul de lângă Oltenița:

„Ăastă sfântă biserică, ce s'au zidit din temelie și s'au infrumusețat precum să vede cu toată silința și cheltuiala dumnealor Dănăilești Gheorghe Marin și Nicolae Popa, ctitori, și cu ajutoru altor creștini, din vechime au fost făcut acest sfânt lăcaș de părinții noștri răposați, Danul și Stancu Popa, care noi ne-am pomenit neam de neam în Olteniță, spre večnica pomenire a faptei buni, creștinăteții, în zilele prea-înălțatului nostru

Domn Gheorghe D. Bibescu Voivod și a preasfințitului părintelui nostru Mitropolit Neofit, în leat 1846, Maiu 28“.

Primim de la d. Tudor Rotariu din Orșova:

„La inițiativa mea și în parte pe spesele mele am început să reclădim vechea mănăstire în apropiere de aici, cam 12 kilometri lângă Cazane, — pe unde ați trecut cu M. S. Regele acum câțiva ani —, cu numele „Mrăcunea“, cam șaseșapte sute metri de la Cazane, pe o vale incântătoare. Ea fiind în ființă încă la bălălia de la Varna, 1444, și pare-că de două ori dărmată de Turci, la propunerea mea s'a numit, încă supt fie-iertatul episcop dr. T. Bădescu, un comitet de reclădire, în frunte cu protopopul de aici.

„La ruine a fost numai o parte din zid, cam 3-4 m. lungime și 2-3 m. înălțime.

„Am luat fotografie de pe ruine. Și s'a avisat și d. Gheorghe Mîlola, la Timișoara. D-sa însă n'a putut veni îndată, și noi ne-am apucat de lucru, că materialul se strica.

„Am ridicat zidul, — maeștrii eu i-am plătit —; neavând bani în de ajuns adunați, până în toamna trecută am ajuns la acoperiș. *Zidirea e pe același fundament*“.

N. Iorga.

N. IORGA. — *L'art roumain dans le Banat montagneux*. — La partie orientale du Banat roumain présente au point de vue des traditions d'art des caractères intéressants. Du passé populaire sont restées de rares églises en bois. L'époque autrichienne les a remplacées ordinairement par des édifices dans le style „Marie-Thérèse“. Il en est de même des maisons villageoises, rangées le long de la route et reproduisant la caserne des gardes-frontières. Ce qui est resté original de l'archaïque transmission ce sont, à côté de quelques ornements en bois, comme les chandeliers, les icônes, dont l'auteur donne celles sur bois, les icônes sur verre devant fournir les matériaux d'une autre étude.

VICTOR BRĂTULESCU. — *Églises de la vallée du Teleajen*. — Description des églises parsemées sur les rives du Teleajen (district de Prahova). Elles appartiennent au XVIII-e siècle et au commencement du XIX e. Belles formes anciennes, riches peintures de caractère populaire, intéressantes au point de vue iconographique. Quelques icônes de folklore.

N. IORGA. — *Chronique*. — Description des vieilles églises de Transylvanie, d'après une revue viennoise de 1804. Rapports de l'art religieux roumain avec celui des Byzantins et des Serbes. Notes sur l'art populaire.

**PREȚUL
LEI 90**
